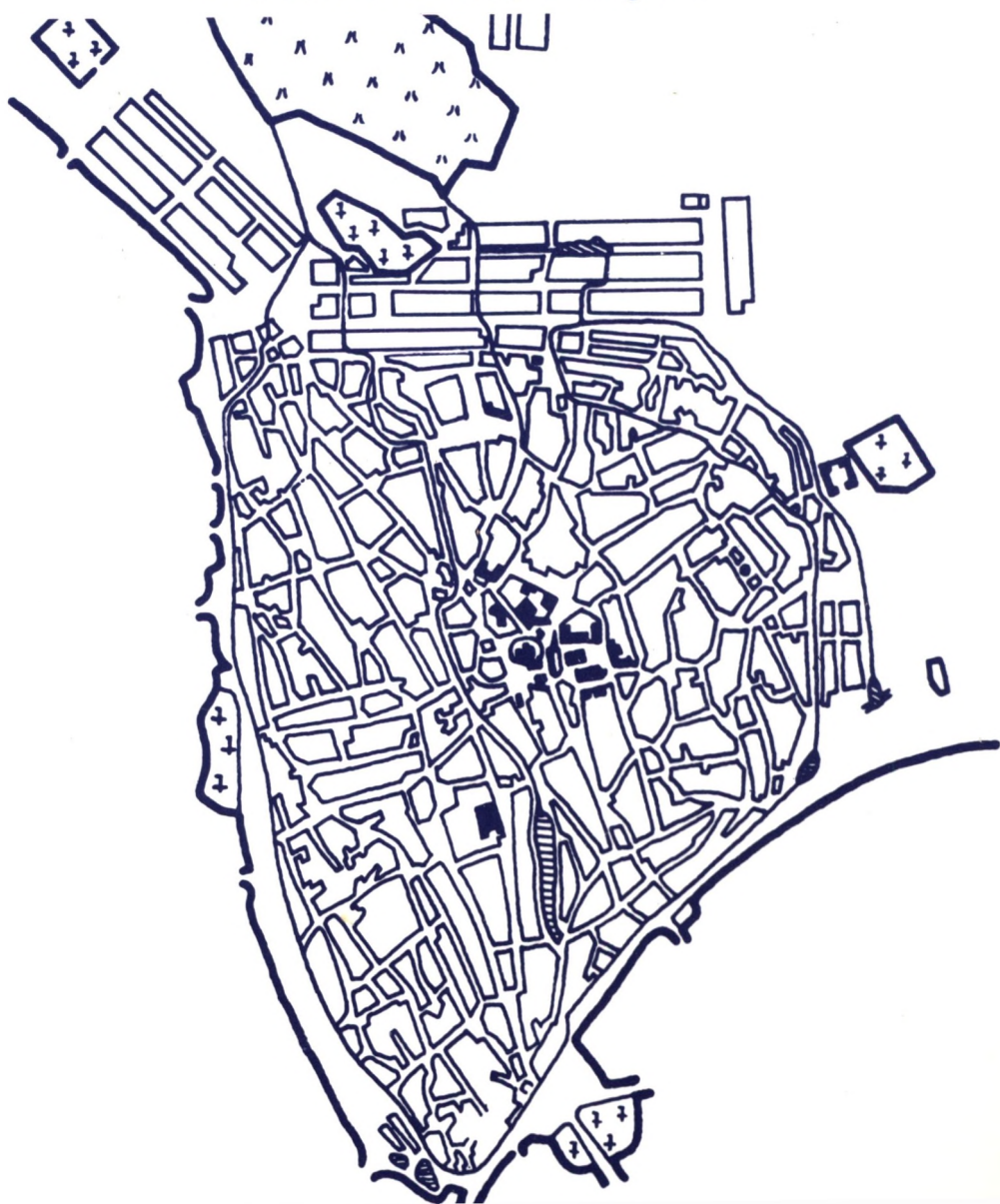

Bácskai Vera

VÁROSOK ÉS VÁROSI TÁRSADALOM MAGYARORSZÁGON A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

Akadémiai Kiadó, Budapest

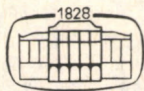

BÁCSKAI VERA

VÁROSOK ÉS VÁROSI TÁRSADALOM
MAGYARORSZÁGON
A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

BÁCSKAI VERA

**VÁROSOK ÉS VÁROSI TÁRSADALOM
MAGYARORSZÁGON
A XIX. SZÁZAD ELEJÉN**

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1988

ISBN 963 05 4697 3

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1988 · Bácskai Vera

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Felelős szerkesztő: Gellériné Lázár Márta — Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné

A borító- és kötésterv Killer Marcella munkája

Terjedelem: 20,74 (A/5) ív

88.16758 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat — Felelős vezető: Hazai György

Printed in Hungary

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
I. A központi helyi szerepkört betöltő városok állománya és típusai Magyarországon a XIX. század elején	13
A piacközpontok típusai	15
A clusteranalízis és eredményei	15
A clusterek állománya és típusjellemzői	21
A clusterek és a piacközponti funkció erőssége alapján kialakított rangsoportok összetételének eltérései	26
A városok típusai	30
A városok eloszlása a clusterekben	30
Elsőrendű kereskedelmi központok	35
Gyűjtő és elosztó központok	38
Másodrendű kereskedelmi központok	44
Közvetítő központok	48
Elsőrendű regionális központok	51
Hanyatló külkereskedelmi központok	54
Másodrendű regionális központok	56
A főváros	57
A városfejlődés gazdasági ösztönzői a XIX. század elején	58
II. A városi társadalom	61
Az 1828. évi összeírás forrásértéke a társadalomvizsgálat szempontjából	65
A feldolgozás szempontjai és módszere	69
Az adózó háztartások foglalkozás szerinti rétegződése	72
Kézművesek	72
Kereskedők	104
Kettős foglalkozásúak	123
	5

Szállítók	125
Vendéglátók	128
Értelmiségi-tisztviselő réteg	132
Bérből élők	140
Ismeretlen foglalkozásúak és őstermelők	144
Az adózó háztartások jogállás szerinti megoszlása	160
Nemesek	164
Honoratiorok	168
Polgárok	176
Zsidók	185
Utószó	191
Mellékletek	195
Irodalom	217
Mutatók	219
Táblázatok mutatója	219
Földrajzi mutató	222
Foglalkozások mutatója	228

ELŐSZÓ

Polgárság, polgárosodás, városiasodás Magyarországon. E problémakör vizsgálata hosszú múltra tekinthet vissza a magyar történetírásban, s ma újraéledt az érdeklődés iránta. Vitathatatlan, hogy e téren — más közép-kelet-európai országokhoz hasonlóan — Magyarország fejlődése elmaradt a nyugat-európai országokétól, hogy e folyamat ezekhez képest megkésve, sajátos formák között zajlott le. De annak megítéléséhez, hogy az elmaradás milyen fokú volt, s hogy e folyamat milyen mértékben volt „torz”, milyen mértékben sajátosan közép-kelet-európai, illetve magyar, elengedhetetlen annak tisztázása, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában mi a város, ki a polgár.

A XIX. század elején a rendi jogi kategóriák egyre inkább tartalmukat veszítették; így a valóságos városi szerepkör és a város jogi fogalma is mindinkább elvált egymástól, s ebből logikusan következett, hogy a polgár jogi fogalma sem identifikálható a városi funkciót hordozó társadalmi réteggel. Nyilvánvaló, hogy a csupán a jogi városok, illetve a rendi polgár fogalom alá tartozók helyzetéből nem vonhatók le teljes értékű következtetések a XIX. századi városfejlődés és a polgárság állapotára vonatkozóan. De milyen kritériumok alapján állapítható meg, hogy ebben az átmeneti korszakban mely települések tekinthetők városoknak?

E problémával — gyakorlati szempontból indítatva — már a kortársaknak is szembe kellett nézniük. Egyesek már ekkor tudatára ébredtek annak, hogy a város ismérve nem szűkíthető le a szabadalomlevélre, hogy a nagyobb népességtömörülés, a városias feladatok ellátása egyes településekben a városokéhoz hasonló önkormányzati szerveket hozott létre, ezeket tehát bizonyos igazgatási és jogszolgáltatási eljárások tekintetében a városokkal azonos elbírálásban kell részesíteni. Így az 1836. és 1840. évi törvények az elsőfokú bíraskodási joggal rendelkező *rendezett tanácsú községek* számára a szabad királyi városokéval azonos eljárást írtak elő a szóbeli perek, illetve a törvényszéki végrehajtások ügyeiben. Hasonlóképpen egységes választási eljárást írt elő az 1848. XXIV. tc. a szabad királyi városokra, a szepességi városokra, a rendezett tanácsú községekre, illetve a Jász-Kun-Hajdú-kerület községeire és városai számára. Ez azonban még nem volt városi létük jogi elismerése, nem is lehetett, hiszen a népesség nem akarta a városok számának szaporítását, és ellenállt a városjog szélesebb körű adományozásának.

E törvények figyelembevételével készítette el 1842-ben Bárándy János a magyarországi városi népesség statisztikai táblázatát,¹ amely a szabad királyi városokon

¹ BÁRÁNDY, 1842.

kívül, polgárváros minősítéssel 195 városjoggal nem rendelkező település népségét is tartalmazta. Ezeket a következő alcsoportokba sorolta: 8 püspöki város, 24 jász-kun-és hajdúváros, 16 szepesi város, 36 koronai és kamarai polgárváros, 8 szabad polgárváros, 82 földesúri jobbágyos város, 12 szabad katonai közönséges és 9 főtisztkari helyi mezőváros.² Mint a táblázathoz fűzött megjegyzésekből kitűnik, Bárándy — a hiteltörvényekre hivatkozva — a polgárvárosok közé a rendezett tanácsú városokat, a megyeszékhelyeket és főtisztkari helyeket sorolta, valamint azokat a mezővárosokat, amelyek „a régi oklevelekben már Zsigmond király idejében »civitasnak« nevezettek”. Minősítési kritériumai tehát elég eklektikusak voltak: bizonyos igazgatási funkciók és magasabb rangú önkormányzati jogok mellett messzemenően figyelembe vette a régi privilégiumokat, valamint kiemelten kezelte a korona alá tartozó mezővárosokat is.

E következetlenségek miatt Bárándy városmeghatározásának értékét nem az adja meg, hogy mely oppidumokat tekintett a „közönséges” mezővárosokénál jelentősebbeknek, hanem az a tény, hogy az első magyarországi kísérlet a városoknak tekinthető települések meghatározására.

A városfogalom problematikája azóta is központi kérdése a — főleg az utolsó fél évszázadban kiterjedélyesedett — szakirodalomnak, ennek ellenére máig sem rendelkezünk a város, s különösképpen a történeti város egyértelmű, általánosan elfogadott definíciójával.

A történettudomány és a városokkal foglalkozó egyéb tudományágak számos városmeghatározása közül a földrajztudomány funkcionális városmeghatározását tartottuk a legalkalmasabb kiindulópontnak,³ mint olyat, amely a város korszakonként változó helyzetének, szerepének sokoldalúbb és rugalmas meghatározását teszi lehetővé, nem szűkítve le azt az *első* nagy társadalmi munkamegosztásra, az ipar és mezőgazdaság szétválására, amely Marxnál is elsősorban a város keletkezését volt hivatva magyarázni.⁴

A funkcionális szemlélet a várost a területi munkamegosztás jellegzetes településformájának, egy élesen körül nem határolható terület gazdasági-politikai-szellemi központjának tekinti, amelynek bizonyos központi funkciói nemcsak e központi helyeken belül, hanem távolabbi területre kisugározva hatnak; azaz a centralitást tartja a város jellemző jegyének. Előző, Nagy Lajossal együtt végzett vizsgálatunk során⁵ egy gazdasági központi funkciót, a piacközponti funkciót betöltő települések közül választottuk ki a XIX. század elején városnak minősíthető településeket. Az 1828. évi országos összeírás⁶ piachelyekre vonatkozó adatai alapján piacközpontnak

² Felsorolásukat l. BÁCSKAI—NAGY, 1984, XIV. sz. Függelék, 372—381.

³ A különböző városdefiníciókra vonatkozóan l. GYIMESI, 1975. 9—31., az európai és magyar várostörténet főbb irányzatairól: BÁCSKAI—NAGY, 1984, 11—28.

⁴ „Az egy nemzeten belüli munkamegosztás *először* az ipari és kereskedelmi munkának a mezőgazdaságtól való különválását és ezzel a város és falu különválását, érdekellentétét eredményezi. . . *Először* itt mutatkozott meg a népességnek két nagy osztályra való oszlása, amely közvetlenül a munkamegosztáson és a munkaeszközökön alapul. . .” (MARX—ENGELS, A német ideológia. MEM 3. Bp. 1960, 48., 50.) (Kiemelés tőlem — BV.)

⁵ BÁCSKAI—NAGY, 1984.

⁶ OL. Regnicolaris levéltár. N. 26. Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827 ordinata. 1828—1832. — N. 27. Miscellanea Conscriptio alia 1828—1833. A vizsgálat a történeti Magyarország területére terjedt ki, de

minősített 138 település közül vonzáskörzetük nagyságát és területi adottságait, valamint e települések egyéb, nem gazdasági központi funkcióit figyelembe véve 57 központ szerepkörét ítéltük városinak.

A vizsgálati szempontból következik, hogy az általunk városnak ítélt települések nem ölelik fel az egész korabeli magyarországi városhálózatot, hanem *csak a központi helyi szerepkört, a városi alapfunkciókat betöltő városokat* vehettük számba. Véleményünk szerint azonban ezek alkották a XIX. század elején a magyarországi városhálózat túlnyomó többségét.

Köztudott, hogy speciális funkciók is elősegíthetik egy-egy település városiasodását anélkül, hogy régió túlnyúló speciális funkcióik betöltése mellett közvetlen intenzív vonzáskörzetet kialakítanának. Az ilyen típusú városok közé sorolhatók például a bányavárosok, amelyek Magyarországon ekkor, mint élelemfogyasztók, többnyire csekély mértékű központi helyi funkciókat is betöltöttek. Városi szerepkört töltöttek be a fontosabb közlekedési csomópontok is; a földrajztudomány általában a nagy kikötőket, vasúti csomópontokat sorolja közéjük. Korszakunkban is tudunk olyan folyóparti kikötőkről — például Mohács, Tolna vagy Szolnok —, amelyek szerepe a hajón szállított áruk forgalmazásában igen nagy volt, de vonzásuk közvetlen vidékükre olyan csekély volt, hogy csupán alközpontoknak minősültek. A korabeli Magyarországon városképző funkciót töltött be az intenzív nagy volumenű mezőgazdasági áruterelés és értékesítés is. Így akadhatott városi szerepkört betöltő település a nagy népességű alföldi mezővárosok között is, amelyeknek — az alföldi településhálózat sajátossága következtében — csak kis része töltött be jelentősebb központi helyi funkciókat is. A speciális funkciókat betöltő települések száma azonban összességében sem volt jelentős, annál is kevésbé, mert az ilyen típusú városok többsége speciális funkciói mellett központi helyi szerepkört is betöltött.

A jelen munka a fent említett vizsgálat folytatása. Új számítástechnikai módszerek alkalmazásával (ami egyúttal lehetővé tette korábbi következtetéseink és megállapításaink helyességének ellenőrzését is) az általunk városnak minősített 57 település típus szerinti csoportosítását, valamint e városok társadalmi szerkezetének felvázolását kíséreltük meg.

Az értekezés két, egymással szorosan összefüggő, azonos forrásbázison alapuló, de a feldolgozás módszere szempontjából különböző részből áll. Az első részben a XIX. század eleji központi helyi szerepkört betöltő magyarországi városok hálózatát és típusait matematikai módszerek — faktoranalízis, clusteranalízis — alkalmazásával, számítógép igénybevételével határoztam meg. Az e városok társadalmi szerkezetét bemutató második résznél az adatok feldolgozása és elemzése a hagyományos történeti-statisztikai módszerekkel történt, és a táblázatok készítésének munkáját csak kézi számológép könnyítette. A feldolgozás eltérő módja következtében az elemzés is különböző mélységbe hatolt.

A számítógépes vizsgálat lehetővé tette, hogy a piacközpont, illetve város és vonzáskörzete kapcsolatait jellemző nagyszámú adatot igen sok szempontot figyelem-

nem ölelte fel Erdélyt, a Partiumot, Horvát-Szlavónországot, a katonai határőrvidéket és a magyar tengerpartot.

be véve csoportosítsuk és vizsgáljuk, és így a jelenségek közötti rejtett összefüggéseket is feltárhassuk. A számítógépes eljárás a szubjektív megítélés minimálisra korlátozásával a város és vonzáskörzete gazdasági-társadalmi viszonyainak jellemzőiből adódó kapcsolatok alapján súlypontosza a piacközponti, illetve városi funkciók kialakulását és hatósugarát befolyásoló tényezőket, és ezeknek az objektív kritériumoknak az alapján alakította ki az azonos típusú városok osztályait (clustereit). Így módomban volt arra, hogy mind a magam, mind más kutatók által állított hipotézisek, feltételezések és állítások helyességét ellenőrizsem, a valósnak bizonyultakat érvekkel alátámasszam, a megalapozatlanokat elvessem.

A városi társadalom elemzésének hagyományos módszerét választva eleve tudtam, hogy a vizsgálatba vont adatok bősége szükségszerűen a vizsgálati szempontok szűkítéséhez vezet, és — a számítógépes eljárással szemben — nem teszi lehetővé, hogy a jelenségeket a többiekkel való összefüggéseik egész láncolatát figyelembe véve elemezhessem. A felszínen mutatkozó átalakulás kimutatása mellett a rejtett összefüggések, a jelenségek mélyén munkálkodó átalakulási folyamatok egy része homályban marad, vagy csak sejtethetővé válik, működésüket feltárni, magyarázni nem leszek képesek. E feldolgozási módszer tágabb teret enged a szubjektív megítélésnek, melyet erősebben befolyásolhatnak a szakirodalomban rögzült (és nem is mindig kellően alátámasztott) ítéletek és nézetek.

Mégis, mindennek tudatában vállaltam a városi társadalom hagyományos módszerű vizsgálatát. Nemcsak amiatt, mert sem számítógépes kapacitás, sem az ilyen nagy mennyiségű adat gépi feldolgozásának előkészítéséhez szükséges technikai-személyi feltételek nem álltak rendelkezésre, hanem azért is, mert úgy véltem, hogy a városi társadalomra vonatkozó ismereteink még nem elegendők és nem kellően megalapozottak ahhoz, hogy a megfelelő módszer, a matematikai program felől dönthessek, de még ahhoz sem, hogy előre meghatározzam mindazon ismérvek (adatok) körét, amelyek a számítógéppel végzett vizsgálat alapjául szolgálhatnának.

A modern társadalomvizsgálatokból, néhány külföldi történeti vonatkozású, hagyományos módszerű, de új szempontú vagy számítógépes vizsgálatból ugyan szempontokat meríthettem, mintául ezek azonban nem szolgálhattak, mert az adatok igen eltérő gazdagsága, valamint az eltérő forrásadottságok miatt tapasztalataikat alig hasznosíthattam. (A város és vonzáskörzete kapcsolatának vizsgálatától eltérően, amelyhez az adatanyag eltérő gazdagsága, jellege és megbízhatósága ellenére a modern regionális vizsgálatok kutatási programja könnyebben adaptálható volt.)

Habár az 1828. évi összeírás társadalomtörténetileg hasznosítható adatainak feldolgozását a forrás alapos ismeretében, a munkahipotézis és a kutatási szempontok pontos körülhatárolásával kezdtem meg, a vizsgálati szempontok a forrás feldolgozása során is gazdagodtak. Gyakran egyes városok részletesebben és pontosabban készített összeírásai hívták fel a figyelmet egy-egy előzetesen számba nem vett szempontra, érdektelennek ítélt vagy egyedinek vélt jelenség vizsgálatára és a kutatási szempontok közé iktatására. Mindebből azt a következtetést vontam le, hogy ismereteink a késő feudális kori városok társadalmáról — sem a vizsgálati szempontok kialakítása, sem a rendelkezésre álló források feltártsága és kiértékelése szempontjából — nem állnak olyan fokon, hogy első lépésként meghatározhattam volna a gépi feldolgozás módszerét, és az adatoknak a programnak megfelelő feldolgozását.

Úgy vélem, hogy a hagyományos módszerű elemzés során is sok, az összeírásból eddig kellően ki nem aknázott adatot használtam fel, sikerült néhány kérdést új megvilágításba helyezni, bizonyos eddig nem ismert, vagy csak sejtett, de kellően alá nem támasztott jellegzetességekre, összefüggésre fényt deríteni. Számos jelenség azonban felderítetlen maradt, mások magyarázatával maradtam adós; ezeket csak mint további kutatási feladatot regisztrálhattam. Mégis úgy érzem, egy lépéssel előbbre vittem a városi társadalom kutatását, és bizonyos alapot teremtettem arra, hogy e vizsgálatokat akár a városok egész hálózatára, akár egyes csoportjaira vagy egyes városokra vonatkozóan korszerűbb kérdésfeltevésével, korszerűbb módszerekkel, esetleg számítógép felhasználásával lehessen folytatni.

**I. A KÖZPONTI HELYI SZEREPKÖRT
BETÖLTŐ VÁROSOK ÁLLOMÁNYA ÉS TÍPUSAI
MAGYARORSZÁGON A XIX. SZÁZAD ELEJÉN**

A PIACKÖZPONTOK TÍPUSAI

A CLUSTERANALÍZIS ÉS EREDMÉNYEI

A piacközpontok⁷ említett korábbi vizsgálata során faktoranalízis alkalmazásával csoportosítottuk a településeket piacközponti funkciójuk erőssége szerint. (I. sz. melléklet.) A clusteranalízis⁸ megfelelő eszköznek tűnt arra, hogy a piacközpontok — és városok — típusait, a szubjektív megítélés kiküszöbölésével, illetve minimumra korlátozásával elhatárolhassuk.

A piacközpontok osztályozásánál elég nagy szerepet játszott a logikára épülő klasszifikációs módszer. A csoportosításnál ugyanis eltértünk a faktoranalízis alkalmazásának a rokontudományokban általánossá vált gyakorlatától, amelynél a csoportosítás alapjául többnyire az első (fő) faktor értékei szolgálnak, azon megfontolásból, hogy az első faktor általában a változók szórásnégyzetének igen nagy hányadát (60—80%-át) magyarázza, s a többi faktor többnyire csak jelentéktelen mértékben járul ehhez hozzá. Vizsgálatunknál viszont az első faktor — amely a piacközpontok belső fejlettségének komplex mutatójaként volt értelmezhető — a változók szórásnégyzetének csupán 48%-át magyarázta, míg a körzet kézművesipari fejlettségét, illetve sajátos földrajzi adottságait kifejező többi faktor részesedése 38% volt, azaz a változók szórásnégyzetének több mint egyharmadát a körzetekben mutatkozó jelenségek határozták meg.

E körülményt a piacközpontok csoportosításánál nem lehetett figyelmen kívül hagyni. Ezért kénytelenek voltunk a *mechanikus osztályozás* alkalmazásához folyamodni, oly módon, hogy a piacközpontok rangsorát és ezen belül rangcsoportjait az első és a harmadik faktor értékeinek rangsorában, illetve a tiszta és megosztott körzet népességszáma alapján kialakított rangsorokban elfoglalt helyük (rangszámuk) összesített pontszáma alapján alakítottuk ki. (Az utóbbi két rangsor rangszámait fele értékben számítottuk.) A csoportokat a pontszámok sűrűsödési intervallumainak figyelembevételével kialakított osztályközök alapján határoztuk el, ennek során bizonyos önkényesség óhatatlanul érvényesült, ami elsősorban az egyes csoportok határain elhelyezkedő települések besorolását tette problematikusává.

Ez az osztályozás alkalmas volt rangsorolásra, illetve rangcsoportok kialakítására és a csoportok jelentős részének elég nagy homogenitása, illetve a csoportjellemzőknek egymástól való elkülönülése azt mutatta, hogy a rangsor elég pontosan tükrözte a központok hierarchiáját. A homogenitás azonban a különböző csoportoknál eltérő mértékű volt: a legheterogénebbnek a piacközpontoknak mintegy egyharmadát kitevő közepes erősségű piacközponti funkciót betöltő települések csoportja bizonyult, mind a központok földrajzi

⁷ *Piacközpontoknak* azokat a településeket tekintettük, amelyek akár a nagyobb kereslet, akár a kínálat és vásárolt áruk választéka és bősége, akár a külkereskedelemben betöltött aktív vagy közvetítő szerepük révén egy jelentősebb terület nagyobb számú népességére tartós és erős vonzást gyakoroltak, és ezáltal kisebb-nagyobb mértékben ezek termelésére, életmódjára is hatással voltak. A piacközponti funkció érvényesülése feltételezi olyan vonzáskörzet kialakítását, amelyen belül más piachelyek vonzása nem érvényesül. Az ilyen vonzáskörzetet nevezük a piacközpont vagy város *tiszta vonzáskörzetének*, megkülönböztetésül az általunk *megosztott körzetnek* nevezett területtől, amelyre különböző mértékben több piachely vonzása is érvényesült.

⁸ A clusteranalízis módszerének és hazai alkalmazási tapasztalatainak külön számot szentelt a *Sigma* c. folyóirat. (1977, 3.)

elhelyezkedése, mind szerepkörük jellegét, mind a központok és körzeteik fejlettségét tekintve. Azaz e csoport összetételénél mutatkozott meg a legélesebben, hogy különböző típusú központok töltenek be azonos erősségű piacközponti szerepet, de típusaik objektív meghatározására az alkalmazott matematikai módszer már nem bizonyult alkalmasnak.

A clusteranalízis ugyanis a vizsgált objektumokat, előzetes megítélésük nélkül, kizárólag a jellemzőikből adódó kapcsolataik alapján sorolja természetes csoportokba — ún. clusterekbe — úgy, hogy az egymáshoz hasonlóak azonos clusterbe, az egymáshoz kevésbé hasonlóak különböző clusterekbe kerüljenek.⁹ Azaz a clusteranalízis nem definiál előre típusokat, hanem a típusokat definiáló fogalmak az eljárás során rendelkeznek hozzá az osztályozással kialakított csoportokhoz, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a típusfogalom ismerete nélkül is létezik olyan kritérium, amelynek felhasználásával a clusterek felismerhetők, és hogy a felismert clusterhez, az egyedek ismérvei alapján megadhatók a típusjellemzők. Vizsgálatunk szempontjából előnyösnek mutatkozott a clusteranalízis azon tulajdonsága is, hogy megengedi a politetikus osztályokat, azaz az olyan osztályokat, amelyek elemei több, de nem minden jellemző szerint hasonlóak.¹⁰

Az osztályozáshoz a releváns változók kiválasztása faktoranalízis alapján történt, s a faktoranalitikus vizsgálat megismétlése annál is célszerűbbnek látszott, mert az első vizsgálatunk idején a számítástechnikai program csak 30 változó kezelésére volt alkalmas, ami a piacközpontokat és vonzásokörzeteiket jellemző változóknak a felére csökkentését tette szükségessé. (Ekkor a számítások első szakaszában 30, a másodikban 25, s végül 21 változót használtunk fel.) A jelenlegi eljárás 60 változó kezelésére volt alkalmas, azaz csaknem minden eredeti változó felhasználásra került.

A faktoranalízis megismétlése a kereskedelemre vonatkozó változók adatanyagának a korrekcióját is lehetővé tette. Előző vizsgálatunknál ugyanis a kereskedőknek csupán a népességhez viszonyított aránya került a változók közé: e mutató igen alacsony faktorsúlya készítetett arra, hogy az elemzés során, kiegészítő adatok felhasználásával legalább a központok vonatkozásában a kereskedőket tőkájuk alapján differenciálni tudjuk. A jelenlegi vizsgálatnál a kereskedelemre vonatkozó mutatókat a kereskedők és zsidók számán és a népességhez viszonyított arányán kívül a központokban működő nagyobb tőkével rendelkező kereskedők száma, valamint az összes kereskedőkhöz viszonyított aránya is reprezentálta.

A clusteranalízis előkészítéseként végzett faktoranalízis a következő változók felhasználásával készült.¹¹

I. A piacközpontokra vonatkozó változók

1. a piacközpontok népességszáma
2. a piacközpontokban élő kézművesek száma
3. a piacközpontokban élő kézművesek aránya a népességhez
4. a mesterségek száma
5. azon mesterségek száma, amelyekben 5 mesternél több dolgozik
6. a csak a piacközpontokban előforduló mesterségek száma
7. az egész évben dolgozó kézművesek aránya
8. legényt tartó kézművesek aránya
9. az egy mesterre jutó legények száma
10. a piacközpontokban élő kereskedők száma
11. a piacközpontokban élő kereskedők aránya a népességhez
12. a nagykereskedők száma a piacközpontokban

⁹ Futó, 1977, 199.

¹⁰ Füstös—Meszéna—Simonné, 1977, 128.

¹¹ A központok és körzeteik kézművesiparára és kereskedelmére vonatkozó adatokat az 1828. évi összeírásból, a népesség és a zsidók számára vonatkozókat Ludovicus Nagy (1828) művéből, a földterület nagyságára, megosztására és jövedelmezőségére vonatkozókat pedig, egykorú forrás híján, az 1850-ben elrendelt ideiglenes földkataszter 1865-ben közzétett adataiból (Magyarország 1865.) merítettük. (A felsorolt források értékelését l. Bácskai—Nagy, 1984, 29—44.)

13. a nagykereskedők aránya a piacközpontban működő kereskedők között
14. a piacközpontban élő zsidók száma
15. a piacközpontban élő zsidók aránya a népességhez
16. az egy főre jutó szántó területe (hold)
17. az egy főre jutó legelő—rét területe (hold)
18. az egy főre jutó szőlő területe (hold)
19. az egy főre jutó erdő területe (hold)
20. földterülete (hold)
21. a piacközpontok egyéb központi funkcióinak pontértéke.¹²

II. A tiszta körzetre vonatkozó változók

22. a tiszta körzet népességszáma
23. a tiszta körzet népességszámának aránya a piacközpontéhoz
24. a tiszta körzetben található települések száma
25. az egy településre jutó átlagos népesség
26. a kézművesek száma
27. a kézművesek aránya a népességhez
28. a körzetben előforduló mesterségek száma
29. a csak a körzetben előforduló mesterségek száma
30. azon mesterségek száma, amelyekben 5 mesternél több dolgozik
31. az egész évben dolgozó kézművesek aránya
32. legényt tartó kézművesek aránya
33. az egy mesterre jutó legények száma
34. a kereskedők száma
35. a kereskedők aránya a népességhez
36. a zsidók száma
37. a zsidók aránya a népességhez
38. az egy főre jutó szántó területe (hold)
39. az egy főre jutó legelő—rét területe (hold)
40. az egy főre jutó szőlő területe (hold)
41. az egy főre jutó erdő területe (hold)
42. a szántó területének aránya az összes földterülethez
43. a legelő—rét területének aránya az összes földterülethez
44. a szőlő területének aránya az összes földterülethez
45. az erdő területének aránya az összes földterülethez
46. a tiszta körzet egész földterületének nagysága (hold)

III. A megosztott körzetre vonatkozó változók

47. a megosztott körzet népességszáma
48. a megosztott körzet népességszámának aránya a piacközpont népességéhez
49. a megosztott körzetben levő települések száma

¹² A piacközpontok egyéb központi funkcióit hordozó intézményeket részben a kortársi statisztikai, földrajzi irodalom (LUDOVICUS NAGY, 1828; FÉNYES, 1836—1840), részben a sematizmusok segítségével határoztuk meg. (A pontértéket l. BÁCSKAI—NAGY, 1984, 92.)

50. az egy településre jutó átlagos népesség
51. az egy főre jutó szántó területe (hold)
52. az egy főre jutó legelő—rét területe (hold)
53. az egy főre jutó szőlő területe (hold)
54. az egy főre jutó erdő területe (hold)
55. a szántó területének aránya az összes földterülethez
56. a legelő—rét területének aránya az összes földterülethez
57. a szőlő területének aránya az összes földterülethez
58. az erdő területének aránya az összes földterülethez
59. a megosztott körzet egész földterületének nagysága (hold)

A faktoranalízis során 15 faktort nyertünk, amelyek a változók szórásnégyzetének 81%-át magyarázták. Az igen alacsony információtartalmú, a szórásnégyzetnek csak igen kis hányadát magyarázó, az eredeti változók közül csak egy-eggyel összefüggést mutató, illetve értelmezhetetlen faktorok elhagyásával, 10, illetve 6 faktor alapján került sor a piacközpontoknak 10, illetve 5 csoportba (clusterbe) való osztályozására. A clusteranalízis során általában több osztályozás készül: a legmegfelelőbb osztályozás kiválasztásánál figyelembe vettük a pontthalmazok struktúráját, az egyes clusterekbe sorolt központoknak a releváns változók szempontjából való homogenitását, a clusterek állományának kiegyensúlyozottságát, az egyes clusterek állományának állandóságát, illetve az átrendeződésének mértékét. A 6, illetve 10 változó alapján kialakított clusterek összetételének összehasonlítása azt mutatta, hogy a változók csökkentése nem okozott lényegbe vágó átrendeződést az egyes csoportok állományában. Igaz ugyan, hogy a két csoportosításnál csupán 81 központnál (az összes piacközpontok 59%-ánál) észleltünk teljesen azonos csoportba tartozást, azonban az eltérő összetételű csoportokba a 10 változó alapján is összetartozó nagyobb egységek kerültek. Mindössze 21 volt azoknak a központoknak a száma, amelyek az előző osztálybeli társaiktól elkülönülve, vagy legfeljebb egy másik társaságban szóródtak szét a 6 változó alapján képzett csoportokban. (Ezek az összes piacközpontoknak 15%-át képviselték.) Azaz, az osztályozás a változók csökkentése után is elég stabilnak, elfogadhatónak tűnt. Még csekélyebb átrendeződést tapasztaltunk a 6 változó alapján kialakított 5, illetve 10 csoport összetétele között. Itt 103 település, azaz az összes piacközpont 75%-a került azonos csoportba; az egyes csoportokba szórványosan átkerült központok száma mindössze 4 volt.

A különböző osztályozások elemzése után a piacközpontoknak 6 faktor alapján történt tíz osztályba sorolása bizonyult a legmegfelelőbbnek. Egyrészt azért, mert a 6 faktor közül 5 mutatott több változóval jelentősebb (0,4 faktorsúlynál nagyobb) összefüggést, míg a 10 faktor közül csupán 4 és a 6 faktor közül 5 egyértelműen értelmezhető volt. A 6 faktor az eredeti 59 változó 91%-ával mutatott összefüggést, 75%-ával pedig szoros (0,6-on felüli értékű) korrelációt. (L. 1. táblázat.)

Az összes változók szórásnégyzetének 57%-át magyarázó 6 faktor a következőképpen értelmezhető:

Az *első faktor* a piacközpont kézművesipari-kereskedelmi fejlettségét jelző változókkal (a kézművesek száma, az előforduló mesterségek száma, a csak a központban előforduló mesterségek száma, az 5-nél több mestert foglalkoztató mesterségek száma, a kereskedők és a nagyobb tőkével rendelkező kereskedők száma),

A rotált faktor-mátrix

(A táblázatban a faktorokban 0,4-nél magasabb korrelációs együtthatót elért változókat tüntettük fel.)

Változó száma	1.	2.	3.	4.	5.	6.
	faktor					
1.	0,82					
2.	0,90					
3.				0,46		
4.	0,86					
5.	0,92					
6.	0,81					
8.	0,55	0,42				
9.	0,66					
10.	0,84					
11.				0,68		
12.	0,77					
14.	0,62					
15.				0,63		
16.						0,55
17.						0,43
19.	-0,52					
20.						0,60
21.	0,89					
22.	0,51		0,74			
23.			0,70			
24.			0,64			-0,47
25.						0,71
26.	0,54		0,67			
27.						0,50
28.			0,77			
29.			0,65			
30.	0,44		0,76			
32.				0,76		
33.				0,73		
34.	0,44		0,62			
35.						0,49
36.	0,50		0,53			
38.		0,66				
39.					0,61	
40.		0,52				
41.		-0,58				
42.		0,74				
43.					0,44	
44.		0,49				
45.		-0,67				-0,41
46.			0,74			
47.	0,60				0,56	
49.	0,40				0,49	
50.					0,44	
51.		0,48				
52.					0,83	
53.		0,50				
54.		-0,58				-0,43
55.		0,57				
56.					0,71	
57.		0,46				
58.		-0,56				-0,51
59.	0,55				0,62	

valamint a központ népességszámával és egyéb, nem gazdasági központi funkcióival mutatott szoros összefüggést (e változók faktorsúlya 0,75 felett volt). Kevésbé szoros összefüggés mutatkozott a megosztott, illetve a tiszta körzet népességével (0,60, illetve 0,54 faktorsúly) és a tiszta körzet kézművesipari fejlettségével is (0,54 faktorsúly), ez utóbbi változók azonban a harmadik faktornál nagyobb faktorsúllyal szerepeltek.

Az első faktor tehát az előző vizsgálathoz hasonlóan a piacközpontok fejlettségének komplex mutatójaként értelmezhető. De míg az előző vizsgálatnál csak 6, most 11 változó mutatott e faktorról szoros (0,6-ot meghaladó faktorsúlyú) összefüggést. Ezúttal e változók közé tartozott a nagyobb tőkével rendelkező kereskedők és a zsidók száma, míg az előző vizsgálatnál a kereskedők és zsidók arányszáma szerepelt a változók között, és ezek semmiféle szorosabb összefüggést nem mutattak a faktorról.

A második faktor a tiszta és megosztott körzet szántóterületének (kisebb mértékben szőlőterületének) nagyságával mutatott pozitív, illetve az erdőterület nagyságával negatív összefüggést, azaz a vonzáskörzet gabona- és szőlőtermelésének mutatójaként értelmezhető.

A harmadik faktor a tiszta körzet nagyságának, kézművesipari és kereskedelmi fejlettségének komplex mutatójaként fogható fel. E faktor értelmezése is megegyezik az előző vizsgálatával, csak míg ott e faktor összesen három, a körzet kézművesipari fejlettségét jellemző változóval állott szorosabb összefüggésben (0,6 fölötti faktorsúly), ezúttal kilenc változóval mutatott ilyen összefüggést, a körzet kézművesiparát jellemző változókon kívül a körzet nagyságát és kereskedelmét jellemzőkkel is.

A negyedik faktor (az előző vizsgálat második faktorához hasonlóan) a tiszta körzetben legényt tartó mesterek arányával, illetve az egy mesterre jutó legények számával mutatott igen szoros összefüggést, s valamivel lazábbat, de még mindig jelentős kapcsolatot a központban működő kereskedőknek a népességhez, illetve a központban a nagyobb tőkével rendelkező kereskedőknek az összes kereskedőkhöz viszonyított arányával

Az ötödik faktor a megosztott körzet, és kisebb mértékben a tiszta körzet legelőterületének nagyságával és általában a megosztott körzet nagyságával mutatott összefüggést.

A hatodik faktor nem értelmezhető egyértelműen. A legszorosabb összefüggés (0,71 faktorsúly) a tiszta körzetben található települések átlagos népességszámával mutatkozott, lazább összefüggést tapasztaltunk a piacközpont összes földterületével (0,60 faktorsúly), illetve a központ szántóterületének arányával (0,55 faktorsúly). 0,4 és 0,5 közötti faktorsúly pedig igen eltérő, egymáshoz nem kapcsolódó változóknál mutatkozott.

Az alábbiakban ismertetjük az e hat faktor alapján történt 10 osztályos besorolás egyes csoportjainak (clustereinek) állományát. A települések felsorolását a csoport rövid jellemzése követi. A központi, illetve a körzeti kézművesipar fejlettségének minősítése a faktorértékek alapján történt. Az általunk városi szerepkörűnek minősített településeket kurzíválással jelöltük.

A CLUSTEREK ÁLLOMÁNYA ÉS TÍPUSJELLEMZŐI

I. csoport

*Pest-Buda*¹³

Nagyon fejlett központ, vonzásterületében sok és nagy jövedelmű szántóval (az egy főre jutó átlagos szántóterület nagysága 1,2 hold, az egy holdra jutó átlagos földjövedelem 3,5 forint), sok szőlővel és nagyon nagy legelő- és rétterülettel (1,5 hold/fő). Tiszta körzetének kézművesipari-kereskedelmi fejlettsége magas szintű, vonzása nagy népességű (átlagosan 1900 főnyi) településekre terjedt ki.

II. csoport (11 központ)

<i>Baja</i>	<i>Sopron</i>
<i>Kassa</i>	<i>Szeged</i>
<i>Nagykanizsa</i>	<i>Újvidék</i>
<i>Pécs</i>	<i>Veszprém</i>
<i>Pozsony</i>	<i>Zenta</i>
	<i>Zombor</i>

Nagyon fejlett központok, vonzáskörzeteikben sok és nagyon nagy jövedelmű szántóval (1,3 hold/fő, 4,6 forint/hold), elég sok szőlővel, valamint legelő- és rétterülettel (1 hold/fő). Tiszta körzeteik kereskedelme és kézművesipara nagyon fejlett. Vonzásuk főleg nagy népességű — átlag 2000 főnyi — településekre terjedt ki.

III. csoport (12 központ)

<i>Arad</i>	<i>Komárom</i>
<i>Debrecen</i>	<i>Miskolc</i>
<i>Eger</i>	<i>Nagyvárad</i>
<i>Gyöngyös</i>	<i>Nyíregyháza</i>
<i>Gyula</i>	<i>Szatmárnémeti</i>
<i>Kecskemét</i>	<i>Versec</i>

Fejlett és nagyon fejlett központok, sok és jövedelmező szántóterülettel (1,4 hold/fő; 3,3 forint/hold), sok szőlővel és nagyon sok legelővel és réttel (1,6 hold/fő) a vonzáskörzetükben. Tiszta körzeteik kézművesipara és kereskedelme közepesen fejlett. A vonzott települések zömmel nagy népességűek — lakosságuk átlagosan 1800 fő.

IV. csoport (20 központ)

<i>Balassagyarmat</i>	<i>Léva</i>
<i>Dunaföldvár</i>	<i>Makó</i>
<i>Esztergom</i>	<i>Nagybecskerek</i>

¹³ Pestet és Budát — minthogy a fővárosi és piacközponti szerepkört ekkor már együttesen töltötték be — egy központnak tekintettük az első vizsgálat során is.

<i>Fehérvár</i>	<i>Nagyszentmiklós</i>
<i>Garamszentbenedek</i>	<i>Nagyszombat</i>
<i>Győr</i>	<i>Pápa</i>
<i>Hatzfeld</i>	<i>Temesvár</i>
<i>Ipolyság</i>	<i>Törökbecse</i>
<i>Keszthely</i>	<i>Vác</i>
<i>Kula</i>	<i>Zalaegerszeg</i>

Közepesen fejlett és fejlett piacközpontok, nagyon sok és nagyon nagy jövedelmű szántóterülettel (1,7 hold/fő, 4,8 forint/hold), nagyon sok szőlővel és átlagos mennyiségű (1 hold/fő) legelő- és rétterülettel körzeteikben. Tiszta körzetük kézművesipara és kereskedelme fejlett. Nagy népességű (átlag 1400 főnyi) településeket vonzottak.

V. csoport (19 központ)

<i>Csakova</i>	<i>Oravica</i>
<i>Érsekújvár</i>	<i>Sassin</i>
<i>Galgóc</i>	<i>Somorja</i>
<i>Kiscell</i>	<i>Szenic</i>
<i>Kismarton</i>	<i>Szered</i>
<i>Margita</i>	<i>Szombathely</i>
<i>Moson-Óvár</i>	<i>Újpécs</i>
<i>Nagytapolcsány</i>	<i>Vágújhely</i>
<i>Nezsidér</i>	<i>Verbó</i>
<i>Nyitra</i>	

Gyenge fejlettségű központok, nagyon sok és jövedelmező szántóterülettel (1,6 hold/fő; 3,6 forint/hold), igen kevés szőlővel és átlagos nagyságú legelő- és rétterülettel (1,1 hold/fő) vonzáskörzeteikben. Tiszta körzeteik kézművesipari-kereskedelmi fejlettsége közepes, általában 1000 főnél kisebb népességű településeket vonzottak.

VI. csoport (1 központ)

Dunaszerdahely

Gyenge fejlettségű központ, sok, de kis jövedelmű szántóterülettel (1,3 hold/fő; 1,4 forint/hold) átlagos mennyiségű legelő- és rétterülettel a tiszta körzetben (1 hold/fő) és nagyon sok a megosztott körzetben (1,9 hold/fő). Tiszta körzetének kézművesipara és kereskedelme nagyon alacsony szintű, de igen sok legényt foglalkoztató, a vonzott települések átlagos népességszáma 700 fő körül mozgott.

VII. csoport (34 központ)

<i>Alsókubin</i>	<i>Nagylévard</i>
<i>Alsó-Mecenzéf</i>	<i>Nagyimihály</i>
<i>Bán</i>	<i>Paks</i>

<i>Besztercebánya</i>	Pankota
Bitce	Privigye
Gálszécs	Pruszká
<i>Homonna</i>	Puchó
Illava	<i>Sátoraljaújhely</i>
Kalocsa	Sztropkó
Kisucaújhely	Tata
<i>Körmend</i>	Trencsén
Körmöcbánya	Trsztena
Lippa	<i>Ungvár</i>
Liptószentmiklós	Vágbeszterce
<i>Losonc</i>	Varannó
<i>Lugos</i>	Varin
<i>Nagykároly</i>	<i>Zsolna</i>

Gyengén fejlett központok közepes mennyiségű és kis jövedelmű szántóterülettel (1,1 hold/fő, 1,8 forint/hold), átlagos nagyságú (1 hold/fő) legelő- és rétterülettel, elvértve kevés szőlővel vonzáskörzeteikben. Tiszta körzeteik kézművesipara és kereskedelme nagyon gyengén fejlett, a vonzott települések átlagos népességszáma 800 körül mozgott.

VIII. csoport (16 központ)

<i>Bártfa</i>	Marcali
Bát	<i>Rimaszombat</i>
<i>Eperjes</i>	Selmecebánya
Igló	Sósújfalu
<i>Késmárk</i>	Szokolca
Kisszeben	Szentendre
Kőszeg	Szepesváralja
Lócse	Tállya

Nagyon gyenge fejlettségű központok, kevés, de elég jövedelmező szántóterülettel (1,1 hold/fő; 2,5 forint/hold), nagyon kevés legelő- és rétterülettel (0,5 hold/fő) vonzáskörzeteikben. Szőlő csupán a központok felének vonzásterületén található, jelentősebb területű mindössze három vonzáskörzetben. Tiszta körzeteik kézművesipari-kereskedelmi fejlettsége nagyon alacsony. Kis (500 főnyi) népességű településeket vonzottak.

IX. csoport (6 központ)

Dézna	<i>Máramarossziget</i>
Högyész	Resica
<i>Huszt</i>	Vaskóh

Nagyon gyenge fejlettségű központok kevés és kis jövedelmű szántóterülettel (0,7 hold/fő; 0,96 forint/hold) és nagyon sok legelő- és rétterülettel (1,7 hold/fő)

vonzáskörzeteikben. Tiszta körzeteik kézművesipara és kereskedelme gyengén fejlett, legfeljebb közepes, vonzásuk általában kis (700 fő körüli) népességű településekre terjedt ki.

X. csoport (18 központ)

Belényes	Nagybánya
Bellus	Ó-Lubló
Breznóbánya	Oszlány
Felsőbánya	Rajec
Gölnicbánya	Rozsnyó
Korompa	Szepesszombat
Korpona	Szinyérváralja
Libetbánya	Szomolnok
Mosóc	Újbánya

Nagyon gyenge fejlettségű központok (túlnyomórészt bányavárosok) kevés és kis jövedelmű szántóterülettel (0,9 hold/fő, 1,3 forint/hold), átlagos legelő- és rétterülettel (1 hold/fő) vonzáskörzeteikben. Tiszta körzetük kézművesipara és kereskedelme igen gyengén fejlett, általában kis (650 főnyi) népességű településeket vonzottak.

A piacközpontok eloszlása a clusterekben kielégítően egyenletes: a csoportok zömének állománya 10 és 20 település között mozog. Ezekről erősen eltér a 34 központból álló VII. csoport, valamint az önálló osztályt alkotó Pest-Buda, illetve Dunaszerdahely (VI. csoport).¹⁴

Pest-Buda különállása — ami elsősorban az első három faktor kiemelkedően magas faktorsúlyának¹⁵ tulajdonítható — meggyőzően tükrözi azt a tényt, hogy a városiasság tekintetében még a legfejlettebb piacközpontok sem közelítették meg. A többi központét nagy mértékben felülmúló ipari-kereskedelmi-igazgatási és kulturális szerepköre döntő módon befolyásolta a faktoranalízis eredményeit. A piacközponti szerepkört meghatározó tényezők feltárásánál ugyanis mindkét vizsgálatnál a változók szórásnégyzetének legnagyobb hányadát magyarázó első faktor a központok belső fejlettségét kifejező faktornak bizonyult.

Amikor második vizsgálatunk során a faktoranalízist Pest-Buda kihagyásával a többi 137 központra vonatkozóan végeztük el, a változók szórásnégyzetének 21%-át magyarázó első faktor a tiszta körzet kézművesipari és kereskedelmi fejlettségét jellemző változókkal mutatott szoros összefüggést, míg a központ fejlettségére vonatkozó változók a szórásnégyzetnek csupán 8%-át magyarázó harmadik faktorial voltak szoros összefüggésben. Azaz a központ belső fejlettségének nagy hatása a piacközponti funkciók hatósugarára elsősorban a fővárosnál érvényesült nagyobb

¹⁴ Dunaszerdahely a 10 változó alapján képzett 10 osztályban is önálló osztályt alkotott, ott egyébként Resica is, míg Pest-Buda Pozsonnyal másodmagával került egy csoportba. A 6 változó alapján képzett 5 osztályban viszont csak Pest-Buda alkotott külön osztályt.

¹⁵ Az első faktor faktorértéke 83,91 (a következő legmagasabb érték Pozsony: 38,20), a másodikban 21,14 (a következő legmagasabb Szeged: 13,01), a harmadikban 37,46 (a következő legmagasabb Pécs: 22,04).

mértékben, míg a többi központnál a körzet viszonyai ennél meghatározóbb szerepet játszottak.

A piacközponti funkció erőssége alapján kialakított rangcsoportokhoz (kategóriákhoz) hasonlóan, a clusterekben sem észlelhető a piacközpontoknak jogállás szerinti elkülönülése. Pest-Buda kivételével egyetlen olyan csoport sem fordult elő, amelybe csak városi jogállású települések kerültek volna (noha a jogállás az egyéb funkciók pontszámában kifejezést nyert). A clusterek ilyen eloszlása is a jogállás és a tényleges városi szerepkör szétválását bizonyítja.

A piacközpontoknak a különböző csoportokban való elrendeződésében a központ belső fejlettségi szintje, valamint tiszta körzetük nagysága és kézművesipari kereskedelmi fejlettsége játszott meghatározó szerepet. A csoporton belüli homogenitás elsősorban a vonzásterület szántóföldjének nagysága, a központok fejlettsége, és kisebb mértékben a tiszta körzet kézművesipari-kereskedelmi fejlettsége (1—3. faktor) tekintetében mutatkozott. A leghomogénebbnek a II., V. és X. csoport, a legkevésbé a III., IV. és VIII. csoport bizonyult.

Az egyes csoportok típusjellemzőinek elemzése azt mutatja, hogy nagy vonzású, fejlett és nagyon fejlett piacközpontok ott alakultak ki, ahol a vonzásterületükben sokoldalú, árutermelő mezőgazdasági termelés folyt, a körzet kézművesipara és kereskedelme jelentős, de legalábbis az országos átlagnak megfelelő volt, és a vonzott települések általában nagy népességűek (1000 fő feletti) voltak. Számszerű megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy az egy főre jutó szántóterület átlagos nagysága meghaladta az egy holdat, és az egy hold földre jutó jövedelem nagysága a 3 forint értéket. A körzetek mindegyikében bortermeles is folyt, és az állattenyésztés kedvező feltételei is adva voltak, amennyiben az egy főre jutó legelő- és rétterület átlagos nagysága minimálisan egy hold volt.

E kritériumok elsősorban az I—IV. csoportba tartozó központok körzeteit jellemezték. Kivételek — különösen a IV. csoportnál — szép számmal akadtak, mint ahogy elvéve előfordult egy-egy nagyobb vonzású, fejlett központ az eltérő típusjegyeket mutató más csoportokban is.

A IV. csoportot az első háromtól leginkább a központ és körzet kézművesiparának fejlettségi szintjében mutatkozó eltérés különbözteti meg. Míg az I—II. csoportnál központ és körzete egyaránt igen fejlett volt, a III. csoportnál a fejlett központok általában közepesen fejlett körzeteket vonzottak, a IV. csoportnál ellenkezőleg, a körzetek fejlettségi szintje általában — relatíve — meghaladta a központokét, vagy azokkal nagyjában egyező volt. E körzetekben volt egyébként a legnagyobb az egy főre jutó szántóterület nagysága és az egy holdra jutó földjövedelem összege.

Az V. csoport sajátos átmenetet képez a nagyon fejlett és közepesen fejlett központokat egyesítő (I—IV.) és a túlnyomóan gyengén fejlett központokat felölelő (VI—X.) csoportok között. Jellemző, hogy a hat faktor alapján kialakított öt osztályban az V. csoport tagjai Nezsider kivételével szintén egy csoportba kerültek, túlnyomórészt a tízcsoportos osztályozás III. és VII. csoportjába sorolt központok társaságában. A központ és a tiszta körzet kézművesipari és kereskedelmi szintje a vonzásterület korlátozottsága, a vonzott települések 1000 főn aluli népességszáma tekintetében inkább a VI—X. csoporttal mutat rokon vonásokat, körzeteik mezőgazdasági termelési adottságai viszont az első négy csoportéhoz hasonlóan igen kedvezőek voltak. A jellemzők és a csoport állományába tartozó települések

összetétele alapján arra következtethetünk, hogy ezek a központok bő gabonatermésű vidékek feleslegeinek gyűjtőpontjai voltak (jellemző módon a megosztott körzetük csaknem háromszorosa volt csekély — átlagosan 12 000 lakosra kiterjedő — tiszta vonzáskörzetüknek), de csupán közvetítő szerepet tölthettek be az illető vidék és a közelükben levő jelentősebb, kedvezőbb földrajzi adottságú központok (pl. Pozsony, Nagyszombat, Komárom, Győr, Várad stb.) között. E jelentősebb központok vonzása, valamint helyenként egymáshoz való közelségük is akadályozta fejlődésüket, vonzásuknak nagyobb területre való kiterjesztését.

A VII. és VIII. csoportban a körzetekben az egy főre jutó szántóterület egyezően 1,1 hold volt, az utóbbiban azonban az egy holdra jutó földjövedelem összege valamivel magasabb volt, ami talán a szőlőterületnek az előző csoportnál valamivel magasabb, de az átlagostól így is elmaradó arányával magyarázható. E csoport körzeteiben — az egy főre jutó legelő- és rétterület minden csoportnál kisebb arányából következtethetően — az állattenyésztés jelentéktelen lehetett. Mindkét csoportba túlnyomórészt gyengén fejlett központok kerültek, és a körzetek kézművesipari-kereskedelmi szintje is igen alacsony volt — a VII. csoportban a körzetek szintje a központokéval egyező, vagy azt relatíve meghaladó volt, míg a VIII.-ban a központokénál fejletlenebbek voltak.

A IX—X. csoportba zömmel a rossz mezőgazdasági adottságú, jelentéktelen kézművesiparral rendelkező körzeteket vonzó, belső fejlettségüket tekintve nagyon gyenge piacközpontok kerültek. A IX. csoport körzeteiben — az egy főre jutó legelő- és rétterület arányából következtethetően — jelentős állattenyésztés folyt, és a körzetek kézművesipara a központokét meghaladó, vagy azzal egyező volt.

A CLUSTEREK ÉS A PIACKÖZPONTI FUNKCIÓ ERŐSSÉGE ALAPJÁN KIALAKÍTOTT RANGCSOPORTOK ÖSSZETÉTELÉNEK ELTÉRÉSEI

Összevetve a piacközponti funkció erőssége alapján kialakított rangcsoportok és a clusterek (csoportok) állományát (l. a 2. táblázat) kitűnik, hogy a nagyon erős piacközponti funkciót betöltő piacközpontok mind a I—IV. clusterbe tartozó központokból kerültek ki, a gyenge és igen gyenge funkciót betöltők pedig — egy kivételével — az V—X. clusterből. Az erős és közepes erősségű piacközponti funkciót betöltő központok eloszlása a clusterekben már nem ilyen egyértelmű: az erős funkciót betöltők állományának csak 54%-a tartozott az I—IV. clusterbe, a közepes erősségűt gyakorlók zöme (77%-a) a IV., V. és VII. cluster között oszlott meg, 21%-uk pedig az átmenetet alkotó V. clusterbe sorolódott.

A piacközponti funkció erőssége alapján kialakított csoportok állományának ilyen eloszlása a clusterekben nem tulajdonítható csupán az osztályok eltérő számának, hiszen igen hasonló eloszlást tapasztalunk a hat faktor alapján képzett öt cluster esetében is (l. 3. táblázat).

E sajátos alakulást elsősorban a csoportosítás eltérő szempontjai magyarázzák. A clusteranalízis ugyanis a piacközpontoknak és körzeteiknek eltérő *típusait* mutatta ki, érzékenyen differenciálva közöttük a vonzáskörzet termelési adottságai szerint. Az osztályozás alapjául szolgáló faktorok sokkal több eredeti változóval mutattak

2. táblázat
A piacfunkció erőssége alapján kialakított kategóriákba tartozó központok eloszlása a 10 csoportban

Csoport	Nagyon erős	Erős	Közepes	Gyenge	Nagyon gyenge	Összesen
	piacközponti funkciót betöltő központok csoportja					
I.	1					1
II.	5	5	1			11
III.	2	8	2			12
IV.	3	6	10	1		20
V.		3	11	5		19
VI.					1	1
VII.		6	14	13	1	34
VIII.		5	3	7	1	16
IX.		1	2	2	1	6
X.		1	2	13	2	18
<i>Összesen:</i>	<i>11</i>	<i>35</i>	<i>45</i>	<i>41</i>	<i>6</i>	<i>138</i>

3. táblázat
A piacfunkció erőssége alapján kialakított kategóriákba tartozó központok eloszlása az 5 csoportban

Csoport	Nagyon erős	Erős	Közepes	Gyenge	Nagyon gyenge	Összesen
	piacközponti funkciót betöltő központok					
I.	1					1
II.	6	10	2			18
III.	4	5	5			14
IV.		15	24	13	1	53
V.		5	14	28	5	52
<i>Összesen:</i>	<i>11</i>	<i>35</i>	<i>45</i>	<i>41</i>	<i>6</i>	<i>138</i>

szorosabb összefüggést, mint a funkciók erőssége szerint képzett csoportok alapjául szolgáló faktorok. Így a központok osztályozásánál nemcsak a mezőgazdasági termelésnek az előző csoportosításnál kevésbé figyelembe vett adatai, hanem a központok és a tiszta körzetek kézművesiparának és kereskedelmének fejlettségét tükröző változók is sokoldalúbban befolyásolták az egyes központok besorolását (l. a 4. táblázatot).

A két osztályozásnak nemcsak a szempontjai különböztek, hanem céljaik is eltértek. Első vizsgálatunknál a piacközponti funkció érvényesülésének erőssége volt a rangsorolás alapja, amit részben a vonzásterület nagyságával, részben a központ által nyújtott lehetséges szolgáltatások gazdagságával (központ fejlettsége) és a körzet potenciális igényeivel (körzet fejlettsége) fejeztünk ki. A figyelembe vett változóknak a fele a körzet nagyságára (népességszámára) vonatkozott, amely így az osztályozás meghatározó tényezőjévé vált, míg a jelen vizsgálatnál e tényezőnek jóval kisebb szerepe volt. (A 6. táblázatban kimutatott 0,5-nél magasabb faktorsúlyú 50 változó

4. táblázat
A faktorokkal szorosabb (0,5 feletti) összefüggést mutató
változók száma a két csoportosításnál

Fak- torok	Piacközponti funkció erőssége						Clusterek szerinti csoportosítás									
	központra		tisztá körzetre		megosztott körzetre		össze- sen		központra		tisztá körzetre		megosztott körzetre		össze- sen	
	1*	2**	1	2	1	2			1	2	1	2	1	2		
1.	7	—	—	—	—	—	7	11	1	3	—	1	1	17		
2.	1	—	2	—	—	—	3	—	—	—	5	—	4	9		
3.	—	—	4	—	—	—	4	—	—	9	1	—	—	10		
4.	—	—	—	2	—	—	2	2	—	2	—	—	—	4		
5.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	3	5		
6.	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2	—	—	1	5		
Össze- sen:	8	—	6	2	—	—	16	13	3	16	7	2	9	50		

* 1. = Kézművesiparra, kereskedelemre, egyébre vonatkozó változó.

** 2. = Mezőgazdaságra vonatkozó változó.

5. táblázat
A vonzáskörzet átlagos népességszáma a különböző
csoportokban

Csoport	A tiszta körzet	A megosztott körzet	Az egész vonzásterület
I.	227 000	372 000	599 000
II.	102 000	35 000	137 000
III.	46 000	157 000	203 000
IV.	33 000	38 000	71 000
V.	12 500	35 000	47 500
VI.	679	20 500	21 179
VII.	17 500	33 000	50 000
VIII.	15 500	10 500	25 500
IX.	19 500	28 000	47 500
X.	5 000	15 000	20 000

közül csak 7 [14%], a szorosabb összefüggésre utaló 0,6 feletti faktorsúlyú 33 változó közül pedig 5 [15%] vonatkozott a körzet nagyságára.) A vonzáskörzet nagysága a piacközpontok különböző típuscsoportjainál is eltérően alakult, de — különösen az V—X. csoportnál — a különbség csekélyebb volt (l. az 5. táblázatot). A központi funkció hatósugarának elsődleges mutatója viszont a vonzott népesség volt, és csak e nagyságrenden belül jelenthetett különbséget a körzeti lakosság eltérő eladó- és vásárlóképessége. A rangcsoportok állományának összetételéből is következtetni lehetett arra, hogy az eltérő termelési adottságokkal rendelkező vidékek azonos erősségű piacközponti funkciót betöltő központjai egymástól igen különbözőek. Ezt az előző vizsgálatkor még csak inkább érzékelt, de bizonyítani nem tudott különbséget

magyarázza meg az erős és közepes funkciót betöltő központok eloszlása a clusterekben.

Az erős piacközponti funkciót betöltő központok közül azok kerültek a VII—X. csoportba, amelyeknek vonzáskörzete teljesen vagy nagyobb részt hegyvidéki településekre terjedt ki. (Kisebb mértékben vonatkozik ez a két osztálycsoport között átmenetet képező V. csoportból Nyitrára és Vágújhelyre is.)

A közepes erősségű piacközponti funkciót betöltő központok több mint háromnegyede a középső IV—V. és VII. clusterbe került. A II. csoportba egyedül Zenta sorolódott; jellemző azonban, hogy a csoport többi tagjához viszonyítva a legfejletlenebb körzettel rendelkezett. A III. csoportban Gyula és Komárom képviselte a közepes erősségű piacközponti funkciót betöltő központokat, és e két településnek volt a csoporton belül a kézművesipar és kereskedelem tekintetében legfejletlenebb és népességszámát tekintve legkisebb körzete.

A különböző erősségű piacközponti funkciót betöltő csoportok állományába tehát eltérő földrajzi, természeti adottságú körzeteket vonzó központok kerültek. Az egyes típusokat vizsgálva szembeötlő elrendeződésük törvényszerűsége: a mezőgazdasági termeléshez kedvezőtlenebb adottságú körzetet vonzó központok közül azok kerültek az erősebb piacközponti funkciót betöltők kategóriába, amelyek körzeteinek a csoport többi tagjához képest kedvezőbb termelési lehetőségei voltak. Így például a VII. cluster 34 központja közül mindössze hat központ (Besztercebánya, Homonna, Körmend, Losonc, Sátoraljaújhely és Ungvár — mind a hat városi szerepkört betöltő település) tartozott az erős piacközponti szerepkört betöltő központok kategóriájába, noha akadt még néhány olyan központ itt, amely tiszta körzetének népességszámát tekintve velük egyenrangú volt. E hat központnak azonban a többiekénél valamivel kedvezőbb mezőgazdasági termelési adottságokkal rendelkező vonzáskörzete volt, ahol — Sátoraljaújhely kivételével — a kézművesipar is a többi körzetnél jobban kibontakozott. Ugyanezek a tényezők határozták meg a VIII. csoportban Eperjes, Bártfa, Rimaszombat, Selmecebánya és Kőszeg, a IX. csoportból Máramarosziget és a X.-ből Rozsnyó központoknak az erős piacközponti funkciót betöltők kategóriájába kerülését.

A központoknak a piacközponti funkció erőssége alapján történt rangsorolása és csoportosítása az előző vizsgálat során tehát kiállta a próbát. Annak ellenére, hogy a vonzáskörzet népességszáma a változók között igen nagy súllyal szerepelt, kellően érvényesült a vonzás erősségének másik, legalább ennyire fontos tényezője: a vonzott terület termelési adottságai, amelyeknek meghatározó szerepe volt központ és körzet kapcsolatában. A clusteranalízis alapvetően nem módosította, csupán finomította és továbbfejlesztette az előző vizsgálat során nyert eredményeket, és a piacközpontok különböző típusainak meghatározásával egyúttal magyarázatot adott a különböző rangcsoportok összetételének megértéséhez.

Mindezek alapján reálisnak és megalapozottnak tekintettük a városi szerepkört betöltő piacközpontok kijelölésének elsősorban a piacközponti funkció erősségét figyelembe vevő kritériumait, és ezért a további vizsgálatot csak az általunk városnak minősített 57 településre korlátoztuk.

A VÁROSOK TÍPUSAI

A VÁROSOK ELOSZLÁSA A CLUSTEREKBE

Az előző vizsgálatoknál a városok körének meghatározásánál döntő szempontnak a vonzásterület — és ezen belül elsősorban a tiszta vonzáskörzet — nagyságát tekintettük, valamint a központok által betöltött egyéb központi szerepkörök gazdagságát. E kritériumok kijelölésénél a funkcionális városszemlélet azon elvéből indultunk ki, hogy a várost éppen az emeli a többi központi funkciót betöltő település fölé, hogy azoknál magasabb rendű és gazdagabb központi szerepkört tölt be, s éppen ezért nagyobb a vonzásterülete.

Az összes, önálló vonzásterülettel (tisza körzettel) rendelkező piacközpont egész vonzásterületének átlagos népességszáma 70 000 fő volt, ebből a tiszta körzetre átlagosan 30 000, a megosztott körzetre 40 000 fő jutott. A nagyon erős, erős és közepes piacközponti funkciót betöltő központok egész vonzásterületének átlagos népességszáma 90 000 fő volt, amelyek átlagos megoszlása a tiszta és megosztott körzet között 35 000—45 000 volt. A modus, a leggyakrabban előforduló érték azonban az egész vonzásterületre vonatkozóan 54 000, a tiszta körzet viszonylatában 25 000 alatt volt. Ezt mérlegelve, a városi vonzásterület alsó határát 50 000 főnyi ellátott népességben, ezen belül a tiszta körzet népességszámának alsó értékét — figyelembe véve a tiszta és megosztott körzet eltérő arányát a különböző szerepkörű központoknál — a kettős és regionális szerepkörű központoknál 20 000, a régió túlnyúló szerepkörű központoknál 10 000 főben határoztuk meg.¹⁶ A városi szerepkör betöltése feltételének tekintettük, hogy a piacközponti funkció kívül legalább egy, nem gazdasági jellegű központi funkciót betöltő intézménynek is székhelye legyen.

A fenti kritériumoknak 57 piacközpont felelt meg. A nagyon erős és erős piacközponti funkciót betöltő piacközpontok — Selmecbánya és Kőszeg kivételével — mind (96%), a közepes erősségű piacközponti funkciót betöltő központoknak már csak valamivel több mint egynegyede (29%); a gyenge és nagyon gyenge piacközponti funkciót betöltő központok közül viszont egy sem került a városok közé.

A városoknak vonzáskörzetük nagysága és központi funkcióik sokrétűsége alapján történt kiválasztása csupán 2 hierarchikus szint (első- és másodrendű városok) szerinti megkülönböztetésüket tette lehetővé.¹⁷ A clusterekben való eloszlásuk alapján típusaik meghatározása is lehetővé vált. (L. 6. táblázat.)

A mezőgazdasági termelés számára kedvező adottságú vidéken fekvő, fejlett vagy legalábbis átlagos szintű kézművesiparral és kereskedelemmel rendelkező körzeteket

¹⁶ A piacközponti szerepkör jellegéről BÁCSEKAI—NAGY, 1984, 130.

¹⁷ L. BÁCSEKAI—NAGY, 1984, 368—369.

6. táblázat
A városok eloszlása a clusterekben

Cluster	A clusterbe tartozó				
	piac- központok száma	Ebből			
		elsőrendű	másodrendű	összes város	
		városok			
	száma	száma	száma	%-a	
I.	1	1	—	1	100
II.	11	8	2	10	91
III.	12	5	7	12	100
IV.	20	2	9	11	55
V.	19	—	7	7	37
VI.	1	—	—	—	—
VII.	34	1	8	9	26
VIII.	16	—	4	4	25
IX.	6	—	2	2	33
X.	18	1	—	1	5

vonzó I—IV. clusterbe sorolt központok 77%-a városias szerepkört töltött be; az agrártermelés szempontjából előnytelen adottságokkal rendelkező vidéken fekvő VI—X. clusterbe sorolt központoknak viszont csak 21%-a és a jó termésű, de a kézművesipar tekintetében fejletlenebb körzeteket vonzó V. clusterbe sorolt településeknek is csak 37%-a felelt meg a város általunk állított kritériumainak.

A különböző csoportokba sorolt városok földrajzilag is elég markánsan elkülönültek egymástól. A II., IV., V. clusterbe soroltak zöme az ország nyugati és középső részén, a III.-ba soroltak túlnyomó többsége a keleti országrészekben feküdt, míg a VII—X.-be soroltak többsége a Felvidék északi-északkeleti vidékén helyezkedett el.

Az egyes csoportokba sorolt települések állományának csökkenése következtében, de főképp azért, mert mindegyik csoportban a nagyobb népességű, differenciáltabb termelésű körzetet vonzó központok kerültek a városok közé, növekedett az egyes csoportok homogenitása, különösen az 1—3. faktorok vonatkozásában. Bár a csoportjellemzők korábban szélesebb skálája összébb húzódott, éppen e faktoroknál különültek el a legélesebben az egyes csoportok is egymástól. (L. 7. táblázat.) A legkevésbé homogénnek továbbra is a III. csoport, és kisebb mértékben az egyébként kevés várost egyesítő VIII. csoport bizonyult.

A városok 72%-a a mezőgazdasági termelésre leginkább alkalmas vidékeken alakult ki, azaz fejlődésükben körzetük gabonafeleslegének értékesítése meghatározó szerepet játszott. A kedvező mezőgazdasági adottságú vidékeken fekvő városoknak öt csoportba tagolódása azonban már önmagában is tanúsítja, hogy szerepük nem volt azonos, és a különbség — a városok hierarchikus csoportjaiba sorolásával ellentétben — nem elsősorban vonzásuk erősségében, hanem eltérő jellegében mutatkozott meg, amelynek kialakulásában a vonzott népesség eltérő igényei is szerepet játszottak. Még nagyobb mértékben éreztették befolyásukat a központ adottságai is, így például a forgalmi helyzet, az ország gazdasági és igazgatási szervezetében betöltött szerep vagy a történeti tradíciók. E tényezők ugyanakkor visszahatottak és befolyásolták a

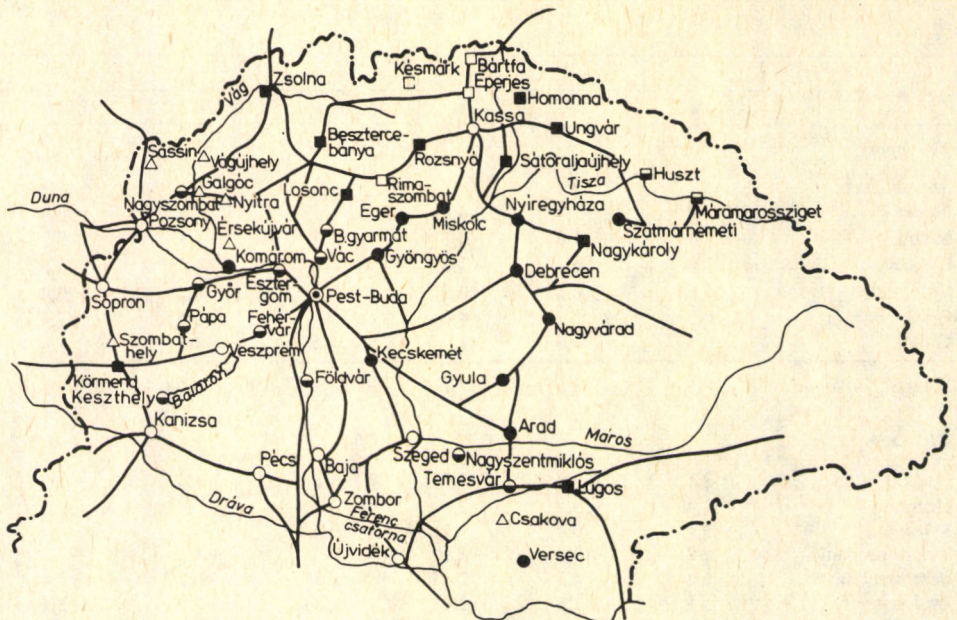
7. táblázat
A különböző csoportokba tartozó városok faktorértékei

A város neve	1.	2.	3.	4.	5.	6.
	faktor					
<i>I. csoport:</i>						
Pest-Buda	83,9	21,1	37,5	4,66	16,9	14,2
<i>II. csoport:</i>						
Pécs	20,1	9,7	22,0	-1,2	3,8	-3,7
Baja	14,1	7,9	20,8	0,2	3,0	11,3
Kassa	18,5	2,5	11,6	0,9	1,2	-3,6
Sopron	21,2	6,7	20,0	0,9	-2,0	3,4
Nagykanizsa	5,6	3,9	19,8	0,6	1,7	-1,2
Veszprém	11,6	6,9	14,2	-0,5	2,5	1,5
Szeged	18,2	13,0	9,0	0,4	6,5	17,4
Pozsony	38,2	9,4	12,2	6,9	0,5	7,6
Újvidék	17,2	12,8	12,6	0,3	0,6	9,7
Zombor	9,5	8,1	12,2	-0,5	-2,3	13,0
<i>Átlag:</i>	<i>17,4</i>	<i>8,1</i>	<i>15,4</i>	<i>0,8</i>	<i>1,3</i>	<i>5,5</i>
<i>III. csoport:</i>						
Miskolc	13,3	7,0	9,9	-0,3	8,7	-0,07
Szatmárnémeti	7,6	1,0	2,9	-1,2	4,8	-2,7
Nagyvárad	15,4	5,5	4,3	-0,6	11,8	-3,9
Nyíregyháza	2,5	7,2	1,8	-1,7	5,6	3,1
Arad	14,1	8,4	4,6	1,0	7,6	2,0
Versec	6,6	6,1	-0,9	-1,0	3,4	2,4
Eger	12,1	8,9	-1,9	0,2	10,9	1,2
Gyöngyös	9,2	8,7	-1,5	3,4	8,0	-0,07
Debrecen	23,4	10,7	-1,9	-5,4	15,9	11,9
Kecskemét	5,0	9,4	-0,5	-2,7	8,6	14,2
Gyula	4,2	4,3	-4,2	-1,9	10,7	2,9
Komárom	8,6	5,9	-2,3	-0,07	4,6	1,1
<i>Átlag:</i>	<i>10,2</i>	<i>6,9</i>	<i>0,8</i>	<i>-0,8</i>	<i>8,4</i>	<i>2,7</i>
<i>IV. csoport:</i>						
Balassagyarmat	2,3	3,7	7,3	3,1	-1,3	-3,3
Temesvár	17,4	8,5	4,0	5,6	3,4	2,0
Esztergom	9,0	6,3	6,2	1,3	-1,4	0,3
Keszthely	-2,5	5,5	13,2	-4,3	0,9	0,7
Dunaföldvár	3,7	8,4	6,1	-2,7	2,2	6,1
Győr	16,7	8,3	4,4	3,8	2,8	2,7
Vác	6,7	7,5	2,3	-1,8	0,7	0,7
Pápa	10,1	3,8	4,2	5,0	1,0	0,8
Nagyszombat	8,5	9,0	3,9	4,4	-2,6	2,7
Fehérvár	13,4	10,8	4,5	0,8	4,4	4,7
Nagyszentmiklós	-0,5	7,0	-2,0	-1,0	-1,8	6,2
<i>Átlag:</i>	<i>8,6</i>	<i>7,2</i>	<i>4,9</i>	<i>1,3</i>	<i>0,8</i>	<i>2,1</i>

(7. táblázat folytatása)

A város neve	1.	2.	3.	4.	5.	6.
	faktor					
<i>V. csoport:</i>						
Szombathely	5,3	2,7	0,2	4,4	0,6	-5,8
Nyitra	1,8	7,1	-0,8	3,5	-0,8	-0,9
Sassin	-4,1	1,4	-0,1	4,0	-1,1	0,9
Csakova	-1,0	6,1	-1,2	6,2	1,7	3,3
Vágújhely	2,0	-0,2	-0,2	5,9	-1,2	-0,4
Érsekújvár	0,0	5,1	-4,0	4,7	2,6	2,4
Galgóc	-0,5	4,5	-1,9	4,2	-1,9	-1,0
<i>Átlag:</i>	<i>0,5</i>	<i>3,8</i>	<i>-1,1</i>	<i>4,7</i>	<i>-0,04</i>	<i>-0,2</i>
<i>VII. csoport:</i>						
Ungvár	2,1	-3,5	1,5	-0,1	1,4	-7,2
Homonna	-3,4	-5,7	3,5	2,0	0,7	-7,0
Körmend	-3,1	0,9	0,8	0,3	0,1	-4,7
Sátoraljaújhely	0,2	-0,8	-1,1	-0,4	-1,0	-2,0
Besztercebánya	5,7	-4,7	2,9	2,3	-0,09	-3,4
Zsolna	-5,1	-2,6	-2,8	1,2	-1,5	-2,5
Lugos	-0,0	0,9	-5,2	0,04	2,9	-1,5
Nagykároly	0,5	1,1	-3,5	-0,7	2,5	-0,5
Losonc	-1,6	-1,8	6,3	1,7	1,3	-4,1
<i>Átlag:</i>	<i>-0,5</i>	<i>-1,8</i>	<i>-0,07</i>	<i>0,7</i>	<i>0,8</i>	<i>-3,6</i>
<i>VIII. csoport:</i>						
Eperjes	8,0	-0,3	6,8	0,4	-4,3	-4,2
Bártfa	2,1	-3,6	-3,6	-0,8	-5,5	-5,8
Késmárk	1,0	-0,4	-4,9	0,3	-2,7	-1,7
Rimaszombat	-2,2	-5,0	-0,5	1,4	-3,0	-6,1
<i>Átlag:</i>	<i>2,2</i>	<i>-2,3</i>	<i>-0,5</i>	<i>0,3</i>	<i>-3,9</i>	<i>-4,4</i>
<i>IX. csoport:</i>						
Máramarossziget	-1,4	-13,7	7,6	-2,8	7,6	-6,5
Huszt	-9,4	-14,5	1,2	-5,9	3,5	-3,7
<i>Átlag:</i>	<i>-5,4</i>	<i>-14,1</i>	<i>4,4</i>	<i>-4,3</i>	<i>5,5</i>	<i>-5,1</i>
<i>X. csoport:</i>						
Rozsnyó	-0,9	-6,8	-0,3	-1,2	-0,6	-6,7

körzetben élő népesség igényeit is. A városok különböző csoportokba való elrendeződését a központ és körzet egymásra gyakorolt kölcsönhatásának bonyolult, a faktorértékek által jelzett, de minden részletében fel sem tárható szövevénye határozta meg, amelyre a vizsgált korszakban már helyenként a regionális kapcsolatokon túl, a gazdasági élet országosan ható folyamatai is hatást gyakoroltak. Éppen

Jelmagyarázat

----- országhatár	○ IV. csoport
— elsőrendű út	△ V. csoport
● I. csoport	■ VII. csoport
○ II. csoport	□ VIII. csoport
○ III. csoport	■ IX. csoport
● IV. csoport	

A városok földrajzi elhelyezkedése

ezért nehéz az egyes várostípusok pontos definiálása. Bár az alábbi megnevezések nem fejezik ki az egyes típusok összes jellemzőit, szerepkörük egy-egy vonását kiemelve elnevezéssel jelöltük őket (l. térkép):

- I. csoport: Főváros
- II. csoport: Elsőrendű kereskedelmi központok
- III. csoport: Gyűjtő és elosztó központok
- IV. csoport: Másodrendű kereskedelmi központok
- V. csoport: Közvetítő központok
- VII. csoport: Elsőrendű regionális központok
- VIII. csoport: Hanyatló külkereskedelmi központok
- IX. csoport: Másodrendű regionális központok

(Ezeket az elnevezéseket nem tekintjük a várostípusok adekvát definíciójának, hanem csupán eszköznek a csoportjellemzők könnyebb emlékezetbe idézésére.)

ELSŐRENDŰ KERESKEDELMI KÖZPONTOK

A leggazdagabb gabonatermő vidékeken elhelyezkedő elsőrendű kereskedelmi központok (II. csoport) (I. II—III. melléklet) körzeteit nem csupán a nagy volumenű, árutermelő szántógazdálkodás jellemezte (csak Kassa és Pécs körzete tekinthető gabona tekintetében inkább önellátónak), hanem a körzetek mindegyikében megtalálható a bortermelés is, és a kézművesipar és kereskedelem e központokban és körzeteikben egyaránt igen fejlett volt. Az 1. és 3. faktor magas értékeit igazolja, hogy a központokban űzött mesterségek átlagos száma e csoportnál 71, a körzetekben 39 volt. Ezen belül a központokban űzött mesterségeknek több mint egyharmada speciális¹⁸ volt, és ilyenek — csekélyebb számban ugyan, de a többi körzetet (Pestet leszámítva) így is messze meghaladva — körzeteikben is megtalálhatók voltak. Az 1000 lakosra jutó kézművesek száma a központokban a városi átlaggal egyező, 57, körzeteikben 7,8, azaz a körzetek 6 fős átlagát meghaladó volt. Az 1000 lakosra jutó kereskedők száma viszont mind a városokban, mind a körzetekben messze meghaladta az átlagot: a városokban az átlagos 7,2-vel szemben 10 (ezen belül 3,3 a nagyobb tőkével rendelkező és 6,7 a kiskereskedő), a körzetekben pedig az átlagos 0,4-del szemben 1,33 kereskedő jutott 1000 lakosra. A város és körzet lakosságát együttesen véve figyelembe, 1000 lakosra 14,6 kézműves és 2,6 kereskedő jutott. A kézművesek száma az átlagnak megfelelő, a kereskedőké azt meghaladó volt, tehát magyarországi viszonylatban e városok körzetei kézművesekben és kereskedőkben kedvezően ellátottak voltak.

A csoportba túlnyomórészt 10 000-nél nagyobb népességű városok tartoztak, csupán két település, Nagykanizsa és Veszprém népessége nem érte el a 10 000 főt. Az elsőrendű kereskedelmi központok igen kedvező földrajzi adottságokkal rendelkeztek: mindegyikük elsőrendű szárazföldi, illetve vízi utak mentén, túlnyomó részük fontos utak találkozásában feküdt, és nemcsak a bel-, de a külkereskedelemnek is legfontosabb csomópontjai voltak. Többségük magas szintű igazgatási funkciót töltött be (közülük 6 megyeszékhely, 4 püspöki székhely, 4 kerületi biztosság székhelye volt). Központi funkcióik sokrétűsége, a távolsági kereskedelemben betöltött jelentős szerepük következtében igen nagy — Pest-Buda után a legnagyobb — tiszta vonzáskörzetet alakította ki, amelyhez képest megosztott körzetük csekély volt. De megosztott körzetük felében is domináns szerepet játszottak, amennyiben csupán náluk alacsonyabb rendű központokkal osztoztak: átlagosan 2 piacközponttal. Ezek a piacközpontok többnyire őket vallották piachelyüknek, tehát feltehetően az e városokban beszerzett áruk kiegészítő elosztóhelyei, illetve a mezőgazdasági termények kisebb jelentőségű gyűjtőhelyei lehettek. (L. IV—V. melléklet.)

Nagykanizsát, Veszprémet, Sopront, Baját és Újvidéket Fényes Elek¹⁹ az ország legfontosabb gabonakereskedő helyeiként jellemezte. Az utóbbi kivételével emellett jelentős termény- és állatforgalmat bonyolítottak le, sertésekkel elsősorban tranzitkereskedelmet. A *soproni* kereskedők nemcsak a vásárukra felhajtott marhákat bocsátották áruba, de az egész Dunántúlon és Verőce megyében is felvásárolták a

¹⁸ A speciálisabb mesterségek felsorolását l. BÁCSEI—NAGY, 1984, VII. sz. Függelék, 333—337.

¹⁹ Az egyes városok kereskedelmi forgalmára vonatkozó adatokat Fényes Elek idézett művéből vettük. (FÉNYES, 1836—1840.)

marhát és sertést, és ezeket részben a soproni vásárokon, részben közvetlenül Ausztriában értékesítették. Az állatkereskedelemben feltehetően részt vettek a tiszta körzetében nagy számban élő kereskedők is.

Baja — Fényes szerint — az agrártermékekben bővelkedő megye fő gabonabera-
kodó és kereskedőhelye volt. Virágzása a francia háborúk idejére esett, azt követően
szerepe hanyatlott, de kikötőjében még az 1830-as években is évente száznál több 3—
8000 pozsonyi mérő befogadóképességű hajó rakodott és indult felfelé a Dunán Pest és
Bécs irányába. Vásárait e városok kereskedői rendszeresen felkeresték, de a helyben
működő, nagyobb tőkével rendelkező kereskedők száma is jelentős volt. Vásárain a fa,
faeszközök, valamint (feltehetően behozott) kézművesipari és gyári termékek kínálata
is nagy volt: a város kézművesipara egyébként sem a választék, sem az iparúzők
számát tekintve nem volt jelentős, e tekintetben körzete — amelyben sok kereskedő és
zsidó is élt — felülmulta.

Újvidék gabonakereskedelme valamelyest elmaradt Bajáé mögött, viszont jelentős
tranzitforgalmat bonyolított le török áruval. Újvidék az összeírás alkalmából
kereskedelme hanyatlását panaszolta, amit a Ferenc-csatorna megépítésének tulaj-
donított, mivel véleményük szerint azóta csak a csatorna menti helységek (Földvár,
Szenttamás, Kula és Titel, Bács, Kanizsa, Palánka és Baja) virágzanak. Az újvidékiek
„évente ritkán töltenek meg 1—2 hajót gabonával, és maguk is inkább a nevezett
helyekre viszik terményeiket”. A kereskedők összetétele azt mutatja, hogy panaszu-
k ha eltűzött is, de nem volt teljesen alaptalan. Bár a városban elég sok jelentős tőkével
rendelkező kereskedő élt (csaknem annyi, mint Baján), a helyi jelentőségű kereskede-
lem amazénál jóval fejlettebb lehetett. Csaknem ötször annyi kisebb tőkével
rendelkezőt írtak össze, mint Baján; számuk a nagyobb tőkével rendelkező
kereskedőknek csaknem a háromszorosát tette ki (míg Baján a kisebb kereskedők
feleannyian voltak, mint a nagyobb tőkével rendelkezők). Újvidék tiszta körzete
iparcikk tekintetében inkább rászorult a város kézművesiparára és kereskedelmére,
mint Bajának e tekintetben fejlettebb körzete.

Veszprém és Nagykanizsa — kereskedőinek számából és összetételéből ítélve —
inkább csak színhelye volt az élénk forgalomnak. Körzeteik kézművesipara igen
differenciált volt, elég sok iparúző is élt a területen. E tekintetben kisebb mértékben
szorultak a városok amúgy sem különösebben jelentős kézművesiparára. A kereske-
delem főképp a nagyszámú zsidóság kezében összpontosult. A vonzott körzet mind
nagyságában, mind igényeiben meghaladta a központok belső fejlettsége alapján
feltételezhető teljesítőképességet, és elsősorban vásáraik révén gyakoroltak vonzást
környékük népességére. Kanizsa piacán — Fényes szerint — évenként több mint
600 000 mérő gabona kelt el, és nemcsak Zala, de egész Somogy megye is itt szerezte be
a gyári portékákat és a gyarmatárut.

A legjelentéktelenebb kereskedelmi szerepe e csoportban *Zombornak* volt. A többi
Bács megyei központnál kedvezőtlenebb közlekedési adottságai következtében nem
annyira a gabona-, mint marhakereskedelme volt említésre méltó. A város és a tiszta
körzet népességszámához képest viszonylag elég kevés kereskedő élt a városban (de

ezeknek a fele jelentős tőkével rendelkezett), a körzetben viszont elég sok, mert az ezer főre jutó kereskedők száma csaknem ugyanannyi volt, mint a városban. Kézművesiparra jelentéktelen volt.

Pozsony és *Pécs* a csoport többi városához képest kisebb jelentőségű forgalmat bonyolított le. Pozsony városa az 1828. évi összeíráskor megjegyezte, hogy a kereskedők tevékenysége csupán a város területére korlátozódott, és csak a gazdagabb kereskedők szállítottak árut a szomszéd megyékbe is. Az összeírt kereskedők összetételének alapján megállapítható, hogy ezek száma és aránya a kereskedők között igen nagy volt. Kétségtelen azonban, hogy e város volt a megosztott körzettel is rendelkező elsőrendű központok közül az egyetlen, amelyet egyetlen más város, piacközpont vagy alközpont sem vallott piacának.

Tiszta körzetében sok kézműves élt, de kézművesiparra differenciálatlan volt, és ezért — különösen a ritkább készítmények tekintetében — a körzet lakossága a városra volt utalva, amely igényeiket 108 mesterséget, köztük 73 ritkán előforduló szakmát űző nagyszámú mestere révén ki is tudta elégíteni. A tiszta körzetben működő kereskedők és zsidók nagy számából arra lehet következtetni, hogy a körzet forgalmának egy része Pozsony megkerülésével — vagy közvetítők útján — zajlott le.

Pécs forgalma, annak ellenére, hogy megyei méretekben jelentős bor- és gabonaforgalmi hely volt, elmaradt a városi, sőt piacközponti funkciót be nem töltő Mohácsé mögött. Úgy tűnik, hogy elsősorban kézművesipari központként vonzotta e tekintetben eléggé elmaradott körzetét.

Szeged viszont különböző árucikkekben az országos forgalomnak is jelentős központjának számított. Vásárai elsősorban a dohányforgalomról voltak híresek, de nagy volt a kínálat gyapjúból, gabonából és állatból és különösen a törökországi tranzitárúkból is, és ezért még a távol lakó hazai és a külföldi (pesti, fehérvári, veszprémi, váci, bécsi) kereskedők is rendszeresen felkeresték. Kiterjedt kereskedelmi hálózata révén a vásárok idején kívül is vonzotta a kézművesipar tekintetében eléggé fejlett körzetének lakosságát.

Az elsőrendű kereskedelmi központok túlnyomó többsége tehát körzetük áruba bocsátott gabonájának, terményeinek, állatainak fő gyűjtőhelye, és a távolabbi vidékekről vagy külföldről származó iparcikkeknek, nyersanyagoknak, gyarmatárúknak fő elosztóhelye volt.

A kedvezőtlenebb mezőgazdasági termelési adottságokkal rendelkező vidéken fekvő *Kassa* viszont gabona tekintetében inkább mint elosztó központ működött. Jelentőségét a különböző tájegységek közötti forgalmi szerepének köszönhette: a város Pest, Debrecen, Erdély, Hegyalja és Alsó-Magyarország áruforgalmának összekapcsolója és egyben a Lengyelországba irányuló kereskedelem fontos csomópontja volt. Az általa forgalmazott áruk jelentős része nem saját, gabonában legfeljebb önellátó körzetének termelvényei voltak: vidékének lakossága elsősorban mint fogyasztó jelentkezett. Nemcsak az élelem, de az iparcikkek tekintetében is jobban

rászorultak a városra, mint a csoport többi városának körzetei, mert e vidéken viszonylag kevés kézműves volt, hivatásos kereskedő pedig alig működött, de igen sok, kereskedelemben többnyire a közvetítő szerepét betöltő zsidó.

GYŰJTŐ ÉS ELOSZTÓ KÖZPONTOK

A gyűjtő és elosztó központok (III. csoport) szintén nagy népességű (a csoport-átlag 20 000 fő), a kortársak által jelentős kereskedelmi csomópontként számon tartott városok voltak. Ezek azonban már földrajzi helyzetüknél fogva sem kapcsolódtak be *közvetlenül* a nyugatra irányuló (illetve nyugatról jövő) kereskedelmi forgalomba, mivel túlnyomó többségük az ország északi és keleti peremvidékein helyezkedett el és másodrendű utak mentén feküdt. Inkább az eltérő tájegységek, a különböző országrészek közötti forgalom csomópontjai és elosztó központjai voltak. Tiszta körzeteiknek sem volt olyan bő gabonatermése, mint az elsőrendű kereskedelmi központok körzeteinek; mindössze 5 város (a csoport állományának 40%-a, Nyíregyháza, Arad, Versec, Kecskemét, Gyula) körzetében termelt jelentős mennyiségű felesleg. A többi körzet gabonában önellátó volt, és legfeljebb kis tételeket bocsátott áruba. Az egy főre jutó legelő- és rétterület nagyságából ítélve az állattenyésztés nagyobb jelentőségű volt, vásáraik is elsősorban állatforgalmukról voltak híresek.

Az itt áruba bocsátott termékek egy része tiszta körzetükből került piacakra, de az országrészek közötti, illetve a nyugatra irányuló forgalomba közvetve bekerülő mezőgazdasági termékek és állatok nagyobb része bőségesebb gabonatermésű, hatalmas kiterjedésű megosztott körzeteikből származhattak. E csoport városainak megosztott körzete több mint háromszorosa tette ki nagy népességű tiszta körzeteiknek. Hatalmas megosztott körzeteikre többnyire más városokkal (átlagosan 6,2 várossal) gyakoroltak vonzást, s e városok fele szintén gyűjtő és elosztó központ volt, tehát egymás között is vetélytársak voltak. A vonzásterületük megosztása, megosztott körzeteik egymásba olvadása is azt mutatja, hogy — az elsőrendű kereskedelmi központoktól eltérően — e városoknál a régió túlnyúló szerepkör dominált.

Megosztott körzeteiket a többi csoporttól nemcsak rendkívüli nagyságuk vagy domináns arányuk, hanem eltérő jellegük is megkülönböztette. A többi város zöménél ugyanis csak a vonzásterület peremén elhelyezkedő települések tartoztak több, többnyire csak 2—3, nagyjából azonos távolságra fekvő, egyformán megközelíthető központ vonzásába. Néhány esetben a központok által nyújtott szolgáltatások különböző gazdagsága készítette a lakosságot arra, hogy a legközelebb eső piacközpont vagy alközpont mellett — ahol kisebb tételű eladásait, mindennapi beszerzéseit intézte — felkeresse a távolabbi, nagyobb felvevőképességű és bőségesebb áru kínálatú piacokat is. Éppen ezért a városok többsége csak 1—2 más, piacközponti funkciót betöltő településsel együtt gyakorolt vonzást megosztott körzetére. A négy-nél több központ együttes vonzása egy-egy területre ritkaságszámba ment, és a vonzásterületbe tartozó településeknek legfeljebb 10%-ára terjedt ki.

A III. csoportban azonban a megosztott körzetbe tartozó települések egyötöde négy vagy még több központot vallott piacának, és a három központ vonzásában levők

aránya is magasabb volt, mint a többi csoportnál. (Vö. *IV. sz. melléklettel.*) Ennek oka az, hogy itt a városok zömének vonzásterületébe alföldi települések tartoztak, és a nagy népességű mezőgazdasági árutermelést folytató alföldi települések nagy tételű eladásai nem kötődtek egy-egy központhoz, hanem terményeiket ott adták el, ahol ez éppen a legelőnyösebb volt számukra.

Az összeírás során — a mezőgazdasági termelés jövedelmének megállapítása céljából — kimutatták az egyes gabonafajtáknak a városok piacán kialakult árát, az 1820—1827. évi árak átlagát véve alapul. Ebből kiténik, hogy azok a települések, amelyek lakói például Aradot, Nagyváradot és Gyulát, vagy Gyulát, Miskolcot, Gyöngyöst egyaránt piacukul vallották, 1 pozsonyi mérő gabonáért Aradon 26, Gyulán 34, Nagyváradon 54, Miskolcon 62 és Gyöngyösön 77 krajcárt kaptak. Várad csak a gabonafajták összesített átlagos árát mutatta ki, a többi városban viszont fajtanként az árak a 8. táblázat szerint alakultak.

8. táblázat
A gabonafajták városi piaci árának
átlagos alakulása az 1820—1827. években

Városok	1 mérő							
	búza		árpa		rozs		zab	
	forint	kr.	forint	kr.	forint	kr.	forint	kr.
Arad		38		21				20
Gyula		54		26				26
Miskolc	1	24		40		55		30
Gyöngyös	1	18		37				

A nagy tételű eladásnál a kedvező piaci árak révén az esetleg nagyobb szállítási költségek is megtérültek. S mivel ezeknek a településeknek a mindennapi szükségleteket kielégítő kézművesipara és kereskedelmi hálózata is volt, eladóhelyeiken inkább a speciálisabb cikkeket és nyersanyagokat vásárolták meg, amelyeket e nagyobb városok szinte mindegyikében beszerezhettek.

A gyűjtő és elosztó központok sajátosan alakult megosztott körzetei tehát az alföldi településhálózatnak, és e települések piaci kapcsolatainak specifikumára vezethető vissza.

A gyűjtő és elosztó központok elég sokrétű egyéb központi szerepköröket is betöltöttek, de míg az elsőrendű kereskedelmi központok csaknem mindegyike magasabb rendű igazgatási szerepkört is betöltött, a gyűjtő és elosztó központok közül csak 7 település (58%) gyakorolt megyei, illetve egyházigazgatási funkciókat (Arad, Eger, Nagyvárad mindkettőt), kerületi hatáskörű intézmény pedig csak Debrecenben székelt.

A kézművesipar és kereskedelem a városokban és tiszta körzeteikben egyaránt közepes szintű volt — ebben is különböztek az elsőrendű kereskedelmi központoktól. A városokban átlagosan 49, tiszta körzeteikben 13 mesterség képviselői működtek, a szóródás elég nagy volt, a ritkábban előforduló, speciális mesterségek száma 10, illetve 0,3 volt. A városokban 1000 lakosra átlag 40 kézműves és 3 kereskedő (ebből 0,9 nagyobb tőkével rendelkező és 2,1 kiskereskedő), a körzetekben 2 kézműves és 0,16 kereskedő jutott. A városok kézművesiparának és kereskedelmének alacsonyabb

színvonalára jellemző, hogy míg minden elsőrendű kereskedelmi központ lakossága saját piacát vallotta vásárló- és eladóhelyének, e csoportban a városok egyharmada más városokat, sőt Gyöngyös még 3 alközpontot is megnevezett vásároshelyéül. Kecskemét kivételével e csoport városait több város, illetve piacközpont vallotta vásároshelyének (átlag 0,8 város, 0,3 központ és 3,6 alközpont). (Vö. V. sz. melléklettel.)

A gyűjtő és elosztó központok mindegyikének népessége meghaladta a 10 000 főt. A népesség növekedésének üteme többségüknél a XVIII—XIX. század fordulóján volt rohamosabb: 1828-ban lakosságuk 1787-hez képest 156%-ra növekedett, meghaladva mind az országos 134%-os, mind a piacközpontok 145%-os átlagát. Az 1828-at követő évtizedekben a növekedés lelassult, és megegyezett a városok népességnövekedésének átlagos arányával, a század második felében viszont a többi csoportnál lassúbb ütemű volt.

Az országrészek közötti kereskedelemben igen fontos, a kézművesipari termékek, gyáripari áruk és gyarmatarúk tekintetében Pest után a legnagyobb forgalmat lebonyolító Debrecen elsősorban tiszta vonzásterületének jelentéktelensége miatt kerülhetett e csoportba. Kizárólagos vonzása mindössze öt, igaz, igen nagy népességű településre terjedt ki, de ezek összesen 30 000 főnyi népessége a megosztott körzetbe tartozó lakosságnak még egytizedét sem tette ki. Megosztott körzetében 11 más várossal, közöttük 8 vele azonos csoportban levővel, ezeken kívül további 2 központtal és 11 alközponttal osztozott. Megosztott vonzáskörzetének távoli határaiból és a lakosságra vonzást gyakorló települések számából és rangjából arra kell következtetnünk, hogy Debrecen elsősorban nagy forgalmú országos vásárai és jóval kevésbé mindennapos szolgáltatásai révén vonzotta körzete lakosságát. E vásárok a nagy tételben eladók, az ország különböző részeiből, sőt külföldről is ide látogató, nagy tételekben vásárló kereskedők találkozóhelyei voltak, s a város ekkor már inkább színhelye, mint haszonélvezője e kereskedelemnek.

A helyi kereskedők e nagy forgalmat magukra nézve egyenesen károsnak ítélték; az összeírásban rögzített véleményük szerint az országos vásárokat látogató kereskedők versenyével nem tudtak megbirkózni. A gyári termékek importja a kézműveseket állandó vásárolásra kényszerítette. Vallomásuk szerint az állatkereskedelemből is csak minimális haszna volt a helyi kereskedőknek, mert kezükön évente legfeljebb két csapat állat ment keresztül. A debreceni kereskedők nyilván eltúlozták előnytelen helyzetüket, de kétségtelen, hogy a város e korszakban már hanyatlóban volt. A XVIII. században még igen nagy — Bihar, Szabolcs, Szatmár, Zaránd megyére és a Hajdúságra kiterjedő — jelentős tiszta vonzásterülete²⁰ teljesen összezsugorodott, elsősorban a nála az előző évszázadban még sokkal jelentéktelenebb Nagyvárad erősödő vonzása, másrészt a XIX. század elején újonnan felemelkedő piacközpontok

²⁰ Debrecen és még néhány város XVIII. századi vonzásterületét az 1715., 1720. és 1728. évi országos összeírásoknak az eladó- és vásárlóhelyre vonatkozó kérdőpontjára adott igen szórványos válaszok alapján határoztuk meg. A három összeírás együttesen is csupán 20 vármegyére vonatkozóan tartalmazott értékelhető mennyiségű adatot, de még e megyékben sem tett minden település vallomást. Így a XVIII. század eleji és XIX. század eleji piackörzetek összehasonlítását csupán hat nagy tájegységre vonatkozóan végezhetjük el.

— Nyíregyháza és Nagykaroly — elszívó hatása következtében. Debrecen XVIII. századi megosztott körzetének Tisza menti vidékére ekkor már Pest vonzása is érvényesült, de a pesti kereskedelem fokozódó befolyása a Debrecenben lerakatot tartó, illetve vásárait rendszeresen látogató pesti kereskedők növekvő számában is megmutatkozott.

Pest növekvő szerepe Debrecennek a távolsági kereskedelemben korábban betöltött szerepét csökkentette, a közeli *Nagyvárad* előretörése már a helyi kereskedelmi kapcsolatait is gyengítette, hiszen ekkor már a XVIII. században még szorosan Debrecenhez kapcsolódó Bihar megyei és hajdú-kerületi településeket is elhódította. Nagyvárad gabonavásárai az erdélyiek egyik legfontosabb beszerzőhelye volt, Erdélyből és a Felvidékről vasat, fát, faeszközöket szállítottak a városba; a nagy mennyiségben felhajtott marha és ló jelentős része viszont tiszta körzetéből származott. Vásárait a pesti és bécsi kereskedők rendszeresen látogatták. A város növekvő jelentőségét tükrözte népességének rendkívül nagyarányú (Debrecen növekedését nemcsak az összeírást megelőző korszakban, de az egész XIX. század folyamán meghaladó) növekedése. Váradot 87 000 lakos vallotta egyedüli vásárló- és eladóhelyének, megosztott körzete csaknem 200 000 lakosra terjedt ki. Ebből 81 település 45 000 főnyi lakosára gyakorolt vonzása domináns volt, mert e körzetben csak nála alacsonyabb rendű településekkel, 3 piacközponttal és 11 alközponttal osztozott, míg további 74 település 153 000 lakosára 6 várossal, 2 piacközponttal és 2 alközponttal együtt gyakorolt vonzást. (Ezek közül 10 település piachelyének vallotta a várost.)

Tiszta körzetének lakói jelentős állattenyésztést folytattak, gabonában önellátóak voltak, iparcikkek tekintetében viszont erősen a városra szorultak, hiszen az egész körzetben mindössze 53 kézművest írtak össze. Város és vidéke gazdasági kapcsolatai nem korlátozódtak csupán a vásári forgalomra; a körzetben működő és a központban tevékenykedő, nagyobb tőkével rendelkező kereskedők viszonylag kedvező aránya vásáron kívüli, rendszeres, intenzív kereskedelmi kapcsolatokat jeleznek.

Arad országos vásárait Fényes a gyári és fényüzési cikkek tekintetében a pesti és debreceni után harmadik fontosságúnak tartotta, melyeket a bécsi és csehországi kereskedők is rendszeresen látogattak. Piacán nagy volt a marha, dohány, gubacs, gyapjú, nyersbőr kínálata, jelentős szerepet töltött be a Pest—Erdély—Temesvár—Várad felé irányuló átmenő kereskedelemben is.

A városnak az országrészek közötti forgalomban betöltött szerepét vonzáskörzetének arányai is tükrözik: tiszta körzetében 51 000, a megosztottban 227 000 lakos élt. Vonzásterülete gazdag gabonatermelő és nagy állattartó vidék volt. Számos Arad megyei település lakossága vallotta, hogy Aradot nagybani gabonavásárlás vagy faeladás céljából keresik fel, míg kisebb tételű bevásárlásaikat Pécskán vagy Halmágyon bonyolítják le.

Arad tiszta körzete a kézművesipar tekintetében a fejlettebbek közé tartozott, elég sok kézműves és kereskedő működött, és az itt űzött mesterségek száma is jelentős volt. A megosztott körzetében élő lakosság egyharmadát nála alacsonyabb rangú településekkel — 4 piacközponttal és 8 alközponttal —, további részét pedig 6 várossal, 3 központtal és 3 alközponttal együtt látta el. (Ezek közül egy város — Gyula — 1 piacközpont és 10 alközpont vallotta a várost piachelyének.)

A gyűjtő és elosztó központok közül egyedül *Komárom* kapcsolódott be közvetlenül a nyugatra irányuló gabonakereskedelembé. Forgalmát elsősorban kedvező fekvésének köszönhette, mint a Dunán és tengelyen érkező szállítmányok továbbítója, szállítója. A Vágon leúsztatott fával is élénk, országos méretű kereskedelmet folytatott, fakereskedőinek számos városban voltak lerakódóhelyei. Régiótn túlnyúló kereskedelmi forgalmához, valamint ahhoz képest, hogy mint megyeszékhely magasrendű igazgatási funkciókat is ellátott, tiszta körzete csekély maradt. E körzet gabonatermelése jelentéktelen volt, a lakosság inkább csak borát adhatta el a városban, és főként fogyasztóként jelentkezett, mivel e vidéken kevés kézműves és kereskedő működött. Megosztott körzetének bő gabonatermésű vidékére még 3 város és 1 alközpont gyakorolt vonzást.

Miskolc igen erős piacközponti funkcióinak kialakulását egyrészt kedvező közlekedési adottságainak (a Pest—Kassa, illetve a Putnok, Rozsnyó és Rimaszombat felé elágazó utak mentén feküdt), másrészt annak köszönhette, hogy Borsod megyében egyedül e városban volt országos vásár. A gabonában szegény északi megyék — elsősorban Gömör és Szepes megye — népességének fő gabonabeszerezőhelye volt, és egyik fő állomása a Lengyelországba irányuló forgalomnak is. Az eladásra kerülő gabona főképp megosztott körzetéből került piacára, mert tiszta körzete inkább önellátó volt. Tiszta körzete Pest és Pécs után a harmadik legnagyobb, kézművesipar és kereskedelem tekintetében elég fejlett volt. A megosztott körzet 171 000 lakosára gyakorolt vonzásban 12 más várossal és 6 alközponttal osztozott, ezek közül két város Miskolcot vallotta egyik piachelyének. A város fontos és egyre növekvő szerepét tükrözi az is, hogy lakosságának növekedése mind az összeírást megelőző, mind az azt követő évtizedekben a piacközpontok átlagos növekedését meghaladó volt. A város már a XVIII. század elején is nagy piackörzettel rendelkezett, ennek területe a XIX. század elejére, a szomszédos központok rovására, jelentősen megnövekedett.

Miskolc tiszta és megosztott körzetének kiegyensúlyozott arányával szemben *Eger* és *Gyöngyös* megosztott körzetének népessége többszöröse volt a tiszta körzetben élőknek. Mindkét város jelentősnek mondotta vásárát (*emporium notabile*) az összeíráskor; Eger nagy élelmiszer- és terményforgalmát is említette, Fényes Elek azonban a gyöngyösi vásárnak tulajdonított nagyobb fontosságot. Megosztott körzetükre együttesen, valamint további 7 várossal (saját csoportjukból négyel) és 3 alközponttal együtt gyakoroltak vonzást, és egymást, valamint Pestet, Vácot és Miskolcot vallották piachelyüknek. Gyöngyös vásárát 6 alközpont vallotta eladóhelyének. Tiszta körzetük népessége feltehetően elsősorban az iparcikkek, szerszámok, speciálisabb termékek beszerzése céljából kereste fel a két várost, minthogy eladni való gabonájuk nem sok volt. A falvakban sok, de a mesterségek alacsony számából ítélhetően csupán csak alapvető szükségleti cikkeket előállító kézműves élt, kereskedő pedig egyáltalán nem működött. E két város vonzásterületének arányai azt tanúsítják, hogy a szomszédos városok, elsősorban Pest és Miskolc vonzása erősebbnek bizonyult, és egyre több település tekintette vásáraikat csak egyik, alkalmi eladó- vagy beszerzőhelyének. Csökkenő kereskedelmi szerepüket, különösen Eger esetében, népességnövekedésüknek a többi városénál lassabb üteme is tükrözi.

A további 4 gyűjtő és elosztó központ az eddig felsoroltak mellett játszott kiegészítő szerepet az országrészek közötti, illetve a külföldre irányuló termékek gyűjtőhelyeként. Közülük *Nyíregyháza* volt a legnagyobb tiszta körzete, amelyet Debrecen korábbi vonzásterületéből hódított el. Élénk forgalmú vásárai a környék gabonafeleslegének legközelebbi eladóhelyei voltak, amelyek hasznát azonban feltehetően más városok kereskedői fölötték le, miután a városban csak néhány jelentéktelen kereskedő működött. Így pl. a piacon áruba bocsátott dohányt a pesti kereskedők megbízottaiként működő zsidók vásárolták fel. Megosztott körzetében 51 település 49 000 főnyi népességére 4 alközponttal együtt gyakorolt vonzást, 32 nagyobb népességű település 69 000 lakosára 6 várossal és 4 alközponttal együtt. Ebből 3 alközpont vallotta piachelyének.

Versecet Fényes Elek nevezetes kereskedőhelynek minősítette, főleg a borforgalom tekintetében. Kereskedelmi tevékenysége több megyére, sőt Erdélyre is kiterjedt. Régió túlnyúló szerepének jelentőségét tanúsítja vonzáskörzetének alakulása: vonzása egyrészt bő gabonatermésű vidékre terjedt ki, amelynek fő eladóhelye volt, és amelynek elég sok pénzzel rendelkező lakossága elsősorban iparcikk-, szerszám- és nyersanyagfogyasztó volt. A vonzásterületébe tartozó bányavárosok lakossága viszont elsősorban élelmiszer-vásárlás céljából kereste fel a várost. E bányavárosok közül a piacközponti szerepkört betöltő Resica, valamint Németbogsán és Dognácska alközpontok Versecet jelölték meg egyik piachelyüknek. Versec dominánsan uralta a megosztott körzetét, amennyiben népességének 80%-ára alacsonyabbrendű településekkel, 4 piacközponttal és 8 alközponttal együtt gyakorolt vonzást, míg a körzet többi részére még 4 más város vonzása is érvényesült.

Gyula régió túlnyúló szerepköréről tanúskodik 168 000 fős megosztott körzetéhez képest elenyészően kicsi, a 10 000 főt el nem érő tiszta körzete is. Elsősorban állatforgalmáról nevezetes hely, de környéke gabonafeleslegének is egyik gyűjtőhelye volt, és közvetítő szerepet töltött be Erdély és a Tiszántúl forgalmában. Vásárai forgalmát növelték az Erdőhátról hozott faárúk, amelyek innen terjedtek tovább Békés, Csanád, Csongrád és Arad megyébe. A város kézművesipara elég fejletlen volt.

Kecskemétnek elsősorban állatvásárai voltak forgalmasak, de piaca a nagy mennyiségű helyi termények mellett a környező települések feleslegének is értékesítő helye volt. A kecskeméti kenyeret, gyümölcsöt, szalonnát, sertést, gyapjút, bőrt szállítottak Pestre. A város megosztott körzetében alárendelt szerepet játszott Szeged és Pest mellett, s távolabbi határain már Gyula vonzása is érvényesült.

Szatmárnémeti szerepköre bizonyos fokig eltért a többi gyűjtő és elosztó központtól, amennyiben inkább egy gabonában önellátó kézművesipar és kereskedelem tekintetében elmaradott vidék eladó állatainak felvevőpiaca és iparcikk-ellátója volt. A város nem szerepelt a kortársak által kiemelkedő jelentőségűnek ítélt kereskedőhelyek között. Az 1828. évi összeírás alkalmából a szatmáriak a város korábban élénk forgalmú vásárainak gyér látogatottságát panaszolták, s úgy vélték, hogy Nagykaroly állatvásárai jóval forgalmasabbak. A város panasza egybecseng Fényes megállapításával, mely szerint a moldvai, bukovinai és erdélyi kereskedők egyaránt megfordultak a

megye minden jelentősebb vásárán, állataikat árulva, illetve élelem-, posztó-, bor- és dohányvásárlás céljából. 91 000 főre kiterjedő tiszta körzetében összesen 22 kézműves és 2 kereskedő élt. 65 000 főnyi megosztott körzetének mintegy egyharmadát nála alacsonyabb rangú 2 piacközponttal és 4 alközponttal együtt vonzotta, kétharmad részére Debrecenen és Nagykárolyon kívül még 3 piacközpont és 5 alközpont gyakorolt vonzást. Vásárát Nagykároly, valamint egy piacközpont és 5 alközpont vallotta piacának.

MÁSODRENDŰ KERESKEDELMI KÖZPONTOK

A másodrendű kereskedelmi központok (IV. csoport) vonzáskörzeteik adottságait és arányait tekintve sok rokon vonást mutattak az elsőrendű kereskedelmi központokkal (II. csoport), többségük szerepköre is hozzájuk hasonlóan alakult. Az országos, illetve külkereskedelemben betöltött szerepük fontossága azonban amazokénál jóval csekélyebb, összetételük heterogénebb volt. E csoportban a városok tiszta vonzáskörzete átlagosan 40 000, a megosztott körzet 58 000 főre terjedt ki, azaz a vonzáskörzet két részének aránya harmonikusabb volt, mint a II. és III. csoportnál. A városok átlagos népességszáma 11 000 fő, e tekintetben azonban a szóródás sokkal nagyobb, mint az előző csoportoknál, Balassagyarmat 3692 lakosától Fehérvár 20 000-es népességéig. Földrajzi eloszlásuk is kevésbé homogén, mint az előző két csoport esetében. Túlnyomó többségük bő gabonatermő vidék központja volt. (Csupán Keszthely, Pápa és Győr tiszta körzete volt a gabona tekintetében önálló, de ezek megosztott körzete is termelt felesleget.) Kevesebb közöttük a nagy forgalmú, a külkereskedelemben közvetlenül bekapcsolódó vagy elsősorban gabonavásáráról nevezetes város. Tulajdonképpen csak Temesvár, Győr, Nagyszombat tekinthető kiemelkedő jelentőségű kereskedővárosnak (de az utóbbi kettőnek tiszta körzete jóval kisebb volt, mint az elsőrendű kereskedelmi központoké). Fehérvár, Pápa, és kisebb mértékben Dunaföldvár és Vác már csak fontos gyűjtőhelyei az állat- és terményforgalomnak, míg Balassagyarmat, Keszthely és Nagyszentmiklós csak körzeti méretű kereskedelmet bonyolított le.

E városok sokrétű egyéb központi funkciókat is elláttak. Hat közülük megye-, illetve egyházigazgatási funkciót töltött be, Esztergom, Győr, Fehérvár és Temesvár mindkettőt, Temesvár emellett kerületi, illetve országos hatáskörű hivatalok székhelye is. Nagyszombaton kerületi tábla működött. Pápa ugyan csak uradalmi központ volt, de iskolája révén széles hatósugarú kulturális funkciót is betöltött.

A városok és tiszta körzeteik kézművesipara és kereskedelme fejlett volt, az I. és II. csoport után a legtöbb mutató tekintetében a harmadik legmagasabb értékkel szerepelnek. A városokban átlag 59, a körzeteikben 24 mesterség képviselői tevékenykedtek. A ritkábban előforduló mesterségek száma átlagosan 17, illetve 0,8 volt, ami azt mutatja, hogy a körzetek elsősorban a speciálisabb árucikkek beszerzésében voltak erősen a központra utalva. Az 1000 főre jutó kézművesek átlagos száma a városokban 68, a körzetekben 8,2 volt: az 1000 főre jutó kereskedők száma a városokban 8 (ezen belül a jelentősebb tőkével rendelkezők száma 2, a kisebb kereskedőké 6), a körzetekben 0,7 volt. Azaz a körzetek kézművesipara és kereskedelme magasabb szintű volt, mint a gyűjtő és elosztó központokban és a

városok és körzetek együttes népességét tekintve a lakosság kézművesipari cikkekkel és a kereskedelemben forgalmazott áruk tekintetében kedvezően ellátott volt.

A városok megosztott körzeteikben átlagosan 3,6 — többnyire más csoportba tartozó — várossal, 1,9 piacközponttal és 2,2 alközponttal együtt gyakoroltak vonzást. Ezek az arányok szinte pontosan megegyeznek az elsőrendű kereskedelmi központoknál észlelt arányokkal, de míg ott minden város saját piacát jelölte meg egyedüli eladó- és vásárlóhelyének, itt három — Balassagyarmat, Nagyszentmiklós és Pápa — más városokat is. Többségüket a megosztott körzetre vonzást gyakorló egyéb települések — átlagosan 0,4 város, 0,4 piacközpont és 1,4 alközpont vallotta piacául.

A város fejlettségét jelző paramétereket és jelentős külkereskedelmi szerepét tekintve *Temesvár* inkább az elsőrendű kereskedelmi központokkal mutat hasonlóságot. E csoportba kerülését hatalmas vonzásterületének a többi másodrendű központéval analóg termelési adottságai mellett az a körülmény is magyarázza, hogy a kiemelkedő kereskedelmi szerepkör a változóban nem nyert kifejezést. Nem nyerhetett, mert erre vonatkozóan az összeírás nem tartalmazott adatokat, a kortársi leírások pedig nem voltak számszerűsíthetők.

Temesvárt Fényes Elek az ország legnagyobb kereskedőhelyei közé sorolta. Élénk kereskedelmet folytatott gabonával, állatokkal, gyapjúval, nyersbőrrel, fontos szerepet töltött be a török áruk tranzitkereskedelmében. Közvetlen összeköttetésben állt a pesti és bécsi kereskedőkkel, és gyári termékekkel nemcsak vonzáskörzetét, de a szomszédos román fejedelemségek lakosságát is ellátta. Megosztott körzetének népessége kétszerese volt a tiszta körzetben élőknek, és igen sok más település (4 város, 6 piacközpont és 8 alközpont) gyakorolt rá vonzást. (Ebben a gyűjtő és elosztó központokhoz hasonlított.) Ezek közül 3 piacközpont és 2 alközpont Temesvárt vallotta eladó- és vásárlóhelyének, így kapcsolatai nagy kiterjedésű megosztott körzetével részben ezek közvetítésével realizálódtak. A népességnövekedés üteme is a város kiemelkedő fontosságát tanúsítja, mert gyorsabb volt mind az összeírást megelőző, mind az azt követő évtizedekben a városok átlagos népességnövekedésénél.

Győr gabonakereskedelme már ekkor, a gőzhajózás megindulása előtt is igen jelentős volt. A város nemcsak nagy népességű és bő termésű vonzáskörzet értékesítőhelye, hanem a Dunán szállított gabona egyik fő átrakodóhelye, állomása volt, és kereskedői szinte az egész Dunántúl vásárain felvásároltak különböző mezőgazdasági terményeket, állatokat és bőroket. Tiszta körzetének kézművesipara fejlett, az itt működő kereskedők száma azonban csekély. Megosztott körzetének kereskedelme ennél fejlettebbnek tűnik. A megosztott körzet lakosságára 4 várossal, 4 piacközponttal és 1 alközponttal együtt gyakorolt vonzást, ezek közül azonban egyedül Pápa vallotta Győrt egyik piachelyének. A város népességszáma, fontos kereskedelmi szerepe ellenére, stagnáló volt.

Nagyszombat Fényes szerint nagy gabonaforgalmat bonyolított le, és a gyapjú, valamint a Morvaországból behozott posztó egyik fő elosztóhelye. A pesti, kassai, temesvári, brassói kereskedők innen hordták szét a posztóárut. Egyúttal Ausztriának, Morvaországnak, Sziléziának, Csehországnak, valamint a magyarországi bányavárosoknak fontos borbeszerzőhelye is volt. A kedvező közlekedési adottságok, az élénk forgalom azonban nem a helyi kereskedőket gazdagította; a nagyobb kereskedelmi ügyleteket idegen kereskedők bonyolították le. Erre utal a nagyszombatiaknak az összeírásban rögzített panasza is, akik részletesen ecsetelték egyre romló megélhetési

viszonyaikat. Véleményük szerint a korábbi virágzó posztó- és gyapjúkereskedelem szinte teljesen Pesten koncentrálódott, illetve azt a vásároló zsidó kereskedők sajátították ki. A kereskedelem belső, városi fogyasztórétege is megcsappant azóta, hogy az egyetemet Pestre, az akadémiát Pozsonyba helyezték át, és az esztergomi érsek is visszatért székhelyére. A város lakói fogyasztókból termelőkké süllyedtek (*ex classe consumantium ad classem producentium reductis*) és kis, vásároló kereskedelmet üznek. Mivel az összeírás tanúsága szerint csupán a borkereskedelem 15 kereskedőnek biztosított megélhetést, és közülük nyolcat az összeíró jelentős forgalmat lebonyolítóknak ítélte, a panaszok kétségtelenül eltúlzottak voltak, de nem alaptalanok. A városnak elég kicsiny tiszta és mérsékelt nagy megosztott körzete volt, amelyet még 3 város (köztük Pozsony), 3 piacközpont és 4 alközpont is vonzott. Ezek közül egy város és 2 alközpont vallotta Nagyszombatot — más piacközpontok mellett, tehát nem kizárólagosan — vásárló- és eladóhelyének. Népeiségnövekedése a többi városénál lassúbb ütemű volt.

A többi másodrendű kereskedelmi központ Fényes jellemzéséből megítélhetően az előbbieknél jóval alárendeltebb szerepet töltött be mind az országos, mind a külkereskedelemben.

Fehérvárt Fényes a termény- és állatforgalom fontos gyűjtőhelyének tartotta, elsősorban állatvásárait ítélte országos méretekben is igen jelentősnek. Az élőállat, a bőr, a gyapjú feltehetően nemcsak a távolabbi piacokra, de a helyi nyersanyagfogyasztókhoz is idegen kereskedők közvetítésével jutott el. Az 1828. évi összeírás készítője feljegyezte, hogy a tímárok, szücsök, csapók és posztókészítők töké hiányában zsidóktól vásárolnak nyersanyagot, s a készterméket nekik adják el. Ezt megerősíti Fényes leírása is, mely szerint „... a gyapjú- és nyersborkereskedés ... egészen a zsidók kezében van, sőt az egészet az itteni számos rácokkal és görögökkel egyesülvén, csak ezek üzik.”²¹ Fehérváron viszont zsidók nem telepedtek meg.

Tiszta körzete igen kicsiny volt, kézművesipar tekintetében igen fejlett,²² és így elsősorban a speciálisabb termékek tekintetében volt a városra utalva. Nagy megosztott körzetében viszont kevés kézműves működött, de a tiszta körzethez képest viszonylag sok kereskedő és zsidó élt. E körzetre még 4 város és 2 alközpont vonzása érvényesült. Mindez magyarázatul szolgál tiszta körzetének kis méreteire, melynek kiterjesztését az is akadályozta, hogy a megye Duna közelében fekvő települései termékeiket a folyón Pestre, tengelyen Budára, a megye nyugati részéről pedig hagyományosan Veszprémbe szállították. Mindezek ellenére a város életerejét és fejlődőképességét bizonyítja, hogy a megye lakosságának Pesthez fűződő hagyományos gazdasági kapcsolatai dacára a XVIII. századi területhez képest növelni tudta mind a tiszta, mind a megosztott körzetét, és hogy népességének növekedése is gyors ütemű volt.

Pápa is fontos gyűjtőhelye volt a Dunántúl eladó gabonájának, melyet részben a soproni és győri kereskedők vásároltak fel, de a forgalom jelentős része a helybeli zsidó

²¹ PÁLFFY, 1938, 244.; FÉNYES, 1836—1840, I. 64.

²² Fényes szerint „közönséges kézművesek minden mezővárosban, sőt a legközönségesebb falvakban is találtak, de Fehérváron ritkább kézművek is kaphatók. Ugyanitten a posztó, flanel és pokrócz csinálók figyelemre méltók...” FÉNYES, 1836—1840, I. 64.

terménykereskedők kezén összpontosult.²³ Az élénk forgalom igen sok fuvarosnak biztosított megélhetést. Pápa vonzaskörzete a többi, jelentősebb kereskedővárosokéhoz képest igen csekély volt: tiszta körzetében 32 000, a megosztottban 25 000 lakos élt, ez utóbbiakra Győr és Veszprém (amelyeket a pápaiak is piachelyüknek vallottak), valamint Sopron és egy alközpont gyakorolt vonzást. A környező, aktívabb kereskedést folytató jelentősebb kereskedővárosok versenyével — úgy tűnik — ekkor már nehezen tudott Pápa megbirkózni, legalábbis erre kell következtetnünk abból, hogy lakosságának a XVIII—XIX. század fordulóján még az igen gyors, a városok többségének népességnövekedését meghaladó gyarapodása lelassul, sőt a lakosság száma csökkenni kezdett.

A három Duna menti város — Esztergom, Vác, Dunaföldvár — közül Fényes csupán az utóbbi élénk forgalmát említi, elsősorban nevezetes gabonavásárát, és Tolna megye fontos, de csak Tolna és Paks után következő fontosságú vásároshelyének tartotta. A földváriak az összeíráskor maguk is nevezetes vásároshelynek (*emporium notabile*) titulálták magukat.

Mindhárom város vonzását elsősorban kedvező közlekedési helyzetének köszönhette, és a dunai forgalomnak másodrendű fontosságú állomásai voltak.

Dunaföldvár jelentős nagyságú, a kézművesipar és kereskedelem tekintetében fejlett, a város kézművesiparánál relatíve fejlettebb tiszta körzetet vonzott. Megosztott körzetének mintegy kétharmad részére, tehát tiszta körzetének 40 000 lakosán kívül még további 40 000 lélekre gyakorolt domináns vonzást, mivel e népesség rajta kívül csak 2 piacközpontot és 2 alközpontot vallott piachelyének. Igaz, hogy ezek közé tartozott a Fényes által Földvárnál jelentősebb kereskedőhelynek tekintett Tolna és Paks is. Viszont mivel ezek is Földvárt vallották piachelyeiknek — míg a földváriak csak saját vásáraikat —, úgy véljük, Földvár közvetve e területen is vezető szerepet töltött be. Megosztott körzetének további 28 000 lakosára már Veszprém, Pécs és Fehérvár is vonzást gyakorolt.

Esztergom megosztott körzetére 4 város, közöttük Pest-Buda gyakorolt vonzást. (Egyébként a főváros közelsége mindhárom Duna menti város fejlődését és vonzaskörzetének kiterjesztését erősen gátolta.) Az esztergomiak az összeírás alkalmából utaltak is erre, amikor kereskedelmük helyi méretűvé korlátozódásáért a szomszéd városok és piachelyek konkurenciáját okolták. Mint előadták, mind a város, mind a megye lakossága inkább Pest, Buda, Vác és Fehérvár vásárait látogatja, és a helyi kereskedők áruikat Pesten, Győrben, Pozsonyban szerzik be, kicsinyben. E panasznak ellentmond, hogy a kézművesipar és kereskedelem tekintetében fejlett Esztergom megyének szinte egész népessége (59 000 lakosból 55 000) Esztergomot vallotta egyedüli piachelyének. A megye határain túl vonzása valóban kevésbé érvényesült: megosztott körzetének népessége — mely csak fele annyi volt, mint a tiszta vonzásterületén élő — Esztergom mellett 4 másik várost — köztük a fővárost —, valamint további 2 piacközpontot vallotta piachelyének.

Esztergom erős vonzású regionális központ volt, *Vácnál* viszont a régió túlnyúló piacközponti funkció dominált. Tiszta körzetében csak 33 000, a megosztottban viszont 89 000 lakos élt, ezekre azonban 8 másik város — köztük a főváros —, valamint 1 piacközpont és 4 alközpont vonzása is érvényesült. E piachelyek mellett

²³ A zsidó kereskedőket az összeíró a kereskedelem éltetőinek, fő erejének (*vigor commercium*) titulálta.

Vác a népességnek csupán egyik, alárendelt szerepű alkalmi eladóhelye lehetett. A város a kedvező forgalmi adottságokat nem annyira az aktív kereskedelemben, mint inkább a szállításban kamatoztatta. Tiszta körzetének kézművesipara a másik két városénál gyengébb volt, mind az előforduló mesterségek számát, mind a kézművesek arányát tekintve, és e téren erősen a városra szorult.

Balassagyarmat a nagy népességű vonzásterületén termelt csekély gabonafeleslegnek volt felvevőpiaca; kereskedői a kézművesipari cikkek viszonylag nagy választékát előállító körzetet ritkább árucikkkel és nyersanyagokkal látták el. A város kézművesipara jelentéktelen volt. A helybeli lakosság saját piacán kívül Losonc és Ipolyság vásárait látogatta, de a losonciak is jártak ide eladni és vásárolni, feltehetően gyapjút, mivel a gyarmatiak egyik megélhetési forrásuknak a gyapjú fuvarozását vallották. Balassagyarmat vásárait a környező falvakon kívül még 3 alközpont lakói is felkeresték. Tiszta körzetéhez képest csekély népességű megosztott körzetére 4 más város, 1 piacközpont és 1 alközpont vonzása is érvényesült.

Regionális piacközponti szerepkört töltött be a csoport további két városa, Keszthely és Nagyszentmiklós is.

Keszthely tiszta körzete igen nagy népességű volt, vonzásának erősségét azonban inkább kedvező földrajzi adottságai, mint az általa nyújtott szolgáltatások magyarázzák. Gabonában inkább önellátó, mint felesleget termelő tiszta körzetének népessége szőlőműveléssel foglalkozott, és elsősorban borát értékesíthette a piacán, esetleg gabonaszükségletét szerezte itt be. A város kézművesipara és kereskedelme kezdetleges volt, e tekintetben körzete viszonylag fejlettebb. Egyéb központi funkciói az uradalmi központi szerepkörre korlátozódtak.

Nagyszentmiklós bő gabonatermő vidék egyik eladóhelye. A város mind kézművesiparát és kereskedelmét, mind egyéb központi funkcióit tekintve jelentéktelen, de körzeténél fejlettebb volt. A csoportba tartozó többi városhoz képest csekély megosztott körzetére Szeged, a piacközponti funkciót betöltő Hatzfeld és az ország legfontosabb gabonavásárhelye, Törökbecse is vonzást gyakorolt. A szentmiklósiak egyébként Szegedet vallották piachelyüknek.

KÖZVETÍTŐ KÖZPONTOK

A közvetítő központok (V. csoport) kis népességű (a csoportátlag 4300 lakos) városok, amelyeknek mind gazdasági (piacközponti), mind egyéb központi funkciói túlnyomórészt jelentéktelenek, kézművesipara és kereskedelme közepesen fejlett vagy gyenge volt. Tiszta körzeteik, Vágújhely önellátó körzetének kivételével, gabonában felesleget termelők, kézművesipar és kereskedelem tekintetében fejlettek, de a többi, bő gabonatermésű vidék városainak vonzáskörzeteihez képest igen kis népességűek voltak. Vonzásuk korlátozottságát (tiszta körzeteik átlagos népessége 20 000 fő) földrajzi adottságaik (többnyire hegyvidék lábánál, folyó völgyekben feküdtek), valamint a Nyitra megyei városoknál még egymás és más városok közelsége határozta meg. Megosztott körzeteik átlagos nagysága — 52 000 fő — csaknem azonos volt az elsőrendű kereskedelmi központok körzeteivel —, de a rájuk vonzást gyakorló egyéb települések száma (átlagosan 3,4 város, 2,8 piacközpont és 2,6 alközpont) jóval nagyobb volt, mint a 2. és 4. csoportnál. Vonzásuk, amely az összes piacközponti

funkciót betöltő település összességéhez mérten jelentős volt, a városok léptékében már csak jelentéktelen, regionális méretűnek hat. Kereskedelmi tevékenységük csupán a fő kereskedelmi utaktól távolabb eső vidékek gabonafeleslegének felvételére korlátozódott, az árut már más városok kereskedői, illetve a helyi és körzeti zsidó hivatásos és nem hivatásos kereskedők továbbították a nagyobb kereskedelmi központokba.

E városokban nagyszámú, de viszonylag kevés mesterséget és igen kevés speciális mesterséget űző kézműves élt. Kereskedelmi hálózatuk közepesen fejlett, és hasonló szintű volt körzeteik kézművesipara és kereskedelme is. Vásáraik legfeljebb megyei jelentőségűek voltak (Sassiné még olyan sem), felerészét a gabona, felerészét az állat- és faforgalomban. Érthető tehát, hogy e városok többnyire egymást, illetve más városokat és piacközpontokat is piachelyeiknek vallották. E csoportban volt a legalacsonyabb azoknak a városoknak az aránya, amelyek lakossága egyedül saját piacát vallotta kizárólagos eladó- és vásárlóhelyének. Magasabbrendű igazgatási funkciókat csak Nyitra és Szombathely töltött be, mindkettő megye- és püspöki székhely volt. Sassin, valamint Csakova mint uradalmi központ, a többi város pedig postahivatala, sóháza, illetve iskolája révén töltött be korlátozott központi szerepkört.

A közvetítő központok jelentős része Nyitra megyében feküdt, amelynek piackörzeti struktúrája a XVIII. század eleje óta csaknem változatlan maradt. Nyilvánvalóan a megye hegy- és vízrajzi adottságai következtében nem észlelhető itt az ország többi tájegységénél tapasztalható módosulás, amely a hasonló, korlátozott vonzású piacközpontok eltűnését vagy hanyatlását és a kereskedelmi kapcsolatoknak néhány nagy központba való koncentrálódását eredményezte. Itt a változatlanságot feltehetően a közlekedési viszonyok határozták meg. A piacközpontok állománya egy évszázad alatt csak csekély mértékben módosult (a városok közül egyedül Sassinak nem volt korábban piacközponti, sőt még alközponti szerepköre sem), megváltozott azonban vonzásuk erőssége alapján megállapítható hierarchiájuk, valamint a tiszta és megosztott körzetek aránya az utóbbiak javára. Vonzáskörzeteik illetően alakulása is azt mutatja, hogy a távolabb fekvő településekre vonzásuk csak alkalmilag érvényesült, és sem egymás, sem más városok versenyét nem voltak képesek legyőzni.

Az 5 Nyitra megyei város közül 3 — Vágújhely, Nyitra és Galgóc — gabonavásárárt tartotta Fényes említésre méltónak, közülük *Vágújhelyét* ítélte a legnagyobb fontosságúnak, amelyen becslése szerint évi 100 000 forint értékű gabonát vásároltak a Trencsén megyei és morvaországi lakosok. Dohány- és borkereskedelmét is jelentősnek tartotta. Nyilván elsősorban földrajzi adottságokkal magyarázható, hogy az élénk kereskedelem ellenére csak csekély vonzáskörzetet tudott kialakítani. Vonzása tiszta körzetében 14 000, a megosztottban 45 000, gabonában önellátó vagy piacra utalt lakosra, általában kisebb, 1000 fős településekre terjedt ki. Ez a körzet azonban — a tiszta és a megosztott egyaránt — a kézművesipar és a kereskedelem tekintetében igen jól, a többi Nyitra megyei körzetnél jobban ellátott volt. A városban 43, a körzetben 20 mesterség képviselői működtek. Vágújhelyen 14,6 (többnyire zsidó) kiskereskedő jutott 1000 lakosra, míg a többi csoport átlaga e tekintetben 6,7 volt. A kereskedelem a körzetben is a nagyszámú zsidóság kezén összpontosult. Ennek ellenére a vágújhelyiek piachelyüknek vallották a megosztott körzetükre, Galgóc és Nagyszombat mellett vonzást gyakorló Trencsént és Verbót; Vágújhelyt viszont csak egy alközpont vallotta piacának.

Nyitra hetivásárain jelentős gabonakínálat volt. Vágújhelyénél jóval nagyobb hatósugarú vonzásának kialakításában kedvezőbb földrajzi helyzete és magasabb rendű egyéb központi funkciói is szerepet játszottak. Jó közlekedési adottságait az összeírás kiemelte: a Pestről Morvaországba, Galíciába és Sziléziába vezető elsőrendű, valamint a bányavárosokból Bécsbe vezető utak mentén feküdt. Vonzáskörzetének nemcsak gabonaértékesítő helye, de fontos beszerzőhelye is lehetett, közepes fejlettségű kézművesipara a csoporton belül mind a mesterségek számát, mind a kézművesek arányát tekintve a legerősebbek közé tartozott, míg körzete e tekintetben hátrányosabb helyzetben volt. A kereskedelem túlnyomórészt a zsidók kezében összpontosult, és inkább a kisebb tőkével rendelkezők száma volt jelentős. Körzetében azonban egyetlen hivatásos kereskedő sem működött. Megosztott körzetére 4 város és 6 piacközpont vonzása érvényesült, közülük Szeredet, Galgócot és Nagytapolcsányt a nyitraiak is eladóhelyükül jelölték meg.

Galgóc tiszta körzete nagyon kicsiny, mindössze 12 000 főnyi népességű volt, 53 000 lakosra kiterjedő megosztott körzetére még 5 város, 3 piacközpont és 2 alközpont gyakorolt vonzást. Vonzását kedvező útviszonyai és jelentős épületfa-kereskedelme erősíthette. A városban és a körzetben egyaránt sok kézműves élt, a mesterségek száma azonban csekély volt. Mivel kevés kereskedő működött, érthető, hogy a helyi lakosság Nagyszombatot és Nyitrát is jelölte eladó- és vásárlóhelyének. Galgócot csekélyebb forgalmi jelentőségét tanúsítja az is, hogy a városban és környékén sokkal kevesebb zsidó telepedett meg, mint Nyitrán vagy Vágújhelyen.

A megye negyedik városa, *Érsekújvár* inkább állatvásáráról nevezetes, ebben sem kiemelkedő fontosságú. Tiszta és megosztott körzete egyaránt a jelentéktelenek közé tartozott, de jó gabonatermő vidék volt. A körzet kézművesipara gyenge volt, területén egyetlen kereskedő sem működött. Hasonlóképpen jelentéktelen volt a város kézművesipara és kereskedelme is. Megosztott körzetére 4 másik város és 4 piacközpont vonzása is érvényesült, a távolabb fekvő településeknek tehát Érsekújvár csak alkalmi eladó- vagy vásárlóhelyül szolgált. Maguk a helyi lakosok Komáromot és Szeredet vallották piachelyeiknek.

Sassin tiszta körzete Érsekújvárnál nagyobb, megosztott körzete amazénál csekélyebb volt. Egy zárt földrajzi egység jelentéktelen központja, mely mint uradalmi központ alakított ki csekély vonzáskörzetet. Szerepet játszhatott ebben még textilgyárának munkaerősüksége is. Tiszta körzetének gabonafeleslegét a zsidó kereskedők értékesítették, a körzet egyébként kézművesipar és kereskedelem tekintetében relatíve felülmúlta a központot. Megosztott körzetére 3 piacközpont és 2 alközpont vonzása is érvényesült, ezek közül kettő a várost vallotta piachelyének.

Míg a Nyitra megyei városok vonzása és szerepe — Sassiné kivételével — a XVIII. század óta változatlan maradt, *Szombathely* ugyanezen időszak alatt nagymértékben megerősödött. Az előző évszázadban még jelentéktelen központ a XIX. század elejére a Dunántúl jelentős városává emelkedett. Az ország nyugati részeinek piacstruktúrája ugyanis a határszéli közvetlen forgalom csökkenése következtében (amelyet szinte minden határszéli település felpanaszolt) teljesen átalakult. A külkereskedelem e területen egyre inkább néhány nagy központban (északon Sopronban, illetve a Duna menti településeken: Győr, Moson, Nezsider, délen Kanizsán) összpontosult, ennek hatására nemcsak a jelentéktelen piacközpontok és alközpontok tűntek el, mint másutt, hanem átalakult a piacközpontok állománya, átrendeződött rangsoruk. A kis

piackörzetek beolvadtak a nagyobb körzetekbe, az uradalmi központok (mint Németújvár, Rohonc, Szalonak) piacközponti szerepe megszűnt, mint ahogy eltűntek vagy jelentéktelenné süllyedtek az Ausztriába vezető utakon fekvő kis központok is. Jellemző módon az átrendeződés során a korábbi külkereskedelmi kapcsolatokban fontos szerepet betöltő Kőszeg vonzása is csökkent, megerősödött két, a XVIII. század elején még jelentéktelen, a határtól távolabb fekvő központ, Szombathely és Körmend vonzása, mintegy jelezve e területen a belső kapcsolatok dominánsabb szerepét.

Szombathely elűt a csoport többi tagjától mind a város belső fejlettségét, mind vonzáskörzetét tekintve. Tiszta körzetében ugyan csak 26 000 lakos élt, megosztott körzetének nagysága — csaknem 100 000 főre terjedt ki — e tekintetben a másodrendű kereskedelmi központokkal vetekedett, s e népességnek közel a felére vonzása domináns volt, mivel itt csak 2 piacközponttal és 4 alközponttal osztozott. A megosztott körzet másik felére nála erőteljesebb vonzású, nagyobb kereskedővárosok, Sopron és Kanizsa, rajtuk kívül még Körmend és 3 alközpont (melyek egyébként Szombathelyet vallották eladóhelyüknek) vonzása érvényesült, és a határszéli települések még látogatták az osztrák piacokat is. Hetivásárainak gabonaforgalma élénk volt, kézművesipara mind differenciáltságát, mind a kézművesek számát tekintve jelentős és körzetének szintjét erősen meghaladó volt. Sok tőkeerős kereskedő működött a városban, míg a körzetben jelentős számú kiskereskedő élt. Szombathely nemcsak felvevőpiaca, hanem iparcikk- és nyersanyag-ellátója, egyházigazgatási és kulturális központja — tehát minden tekintetben nagy hatósugarú központja — volt környékének.

Csakova feltehetően elsősorban uradalmi központi szerepkörének köszönhette mintegy 20 000 főre kiterjedő tiszta és 49 000 lakosra kiterjedő megosztott vonzáskörzetének kialakulását. Vásárai elsősorban állatforgalmukról voltak nevezetesek, bár a megye egyik jelentős gabonavásárlóhelye is volt. Sok nagyobb tőkével rendelkező kereskedő működött a városban és tiszta körzetében, melynek kézművesipara relatíve fejlettebb volt, mint a városé. Megosztott körzetére 4 várossal, 4 piacközponttal és 4 alközponttal együtt gyakorolt vonzást. Szerepköre regionális volt.

ELSŐRENDŰ REGIONÁLIS KÖZPONTOK

A VII—X. csoportba sorolt városok gabonában önellátó, illetve behozatalra szoruló vidék központjaiként elsősorban gabonabeszerző, illetve a csekély felesleg felvevőhelyei voltak, és általában kézművesekben és kereskedőkben szűkölködő vidéküket az alapvető szükségleti cikkekkal látták el.

Az elsőrendű regionális központok (VII. csoport) elé nagy, átlagosan 35 000 főnyi tiszta körzetet és ezt nagymértékben meghaladó (átlag 61 000 főnyi) megosztott körzetet vonzottak. Többnyire kis népességű városok, a csoportátlag 5000 fő, de számos városnak még ennyi lakója sem volt, és egyedül Nagykároly népessége haladta meg a 10 000 főt. A közvetítő központokhoz képest jóval több magasabb rendű egyéb központi funkciót tölthettek be, közülük ugyanis öt megyeszékhely volt, ezek közül Besztercebánya, mint püspöki székhely egyházigazgatási szerepkört is betöltött. E városban kerületi tábla és bányatisztség is működött. A többi város csak uradalomigazgatási, illetve oktatási és forgalmi szerepkört töltött be.

E városok körzeteinek zöme gabonában legfeljebb önellátó volt, Ungváré, Homonnáé, Zsolnáé gabonabehozatalra szorult, de mindegyik inkább gabonaelosztó, mint felvevőhely. A központok kézművesipara és kereskedelme Besztercebánya és Ungvár kivételével igen szegényes volt. Csoportátlaguk a mesterségek számát tekintve az utolsó előtti helyen áll a csoportok között, és hasonlóan elmaradottak voltak e tekintetben körzeteik is. Jelentős viszont a kereskedők száma.

Fényes Elek Besztercebánya, Nagykároly, Sátoraljaújhely és Losonc gabonavásárát tartotta említésre méltónak.

Besztercebánya hetivásárai nemcsak Zólyom megyének, de a szomszédos Turóc, Liptó és Árva megyék lakosságának is fő gabonabeszerző forrásai voltak. A város forgalmát növelték egyéb magas szintű központi funkciói is, és igényes belső keresletet jelenthettek az itt székelő hivatalok tisztviselői. Szerényebb igényű, de széles fogyasztóréteget jelentett az élelemben és egyéb szükségleti cikkekben piacra utalt bányászlakosság is. Tiszta körzetének lakossága elsősorban speciálisabb készítményeket szerezhetett be a városból, mert kézművesipara elég differenciált volt.

Besztercebánya földrajzi adottságai miatt sem tudott jelentősebb vonzáskörzetet kialakítani, de úgy tűnik, hogy még az adott lehetőségeket sem tudta a lakosság kellőképpen kiaknázni, mert nem volt képes a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva új szerepkört kialakítani.

A város korábbi virágzását bányáinak köszönhette, s mint jelentős bányaváros töltött be bizonyos központi helyi funkciókat is. A bányászat hanyatlása következtében a polgárság elszegényedett, a város lakossága megfogyatkozott (a népességnövekedés aránya a XVIII—XIX. század fordulóján legfeljebb a természetes szaporulatnak felelt meg), és a belső fogyasztás csökkenését nem tudták kedvező forgalmi adottságaikból adódó kereskedelmi szerepkörrel ellensúlyozni. Vásáraik jelentős terményforgalma az idegen kereskedőket gazdagította, hiszen egyetlen helyi kereskedő sem foglalkozott gabonakereskedéssel. Kézművesipara is még mindig az egykori igényes belső fogyasztáshoz igazodott, és nem alkalmazkodott eléggé a vidéki lakosság szerényebb igényeihez. Ezért panaszolták 1828-ban, hogy hetivásáraikra elsősorban a szomszéd megyék lakói jönnek, akik terményeikért sok pénzt visznek el minden héten a városból: a vásárokon túlsúlyban vannak a falusi lakosok és a bányászok, akik kevés iparcikket vásárolnak a polgároktól. A város igényes fogyasztóinak, a nemeseknek és hivatalnokoknak a száma — vallomásuk szerint — csekély volt, és ezek is főképp Bécsben szereztek be szükségleti cikkeiket. A város kereskedelmének korlátozottságát az is tanúsítja, hogy megosztott körzetére 3 más város, 6 piacközpont (túlnyomórészt más bányavárosok) és 6 alközpont gyakorolt vonzást, amelyek közül 5 település azonban Besztercebányát vallotta piachelyének.

Besztercebánya kereskedelmének hanyatlását, vonzásának gyengülését az egyre komolyabb vetélytársává váló, éppen ez időben gyorsuló fejlődésű *Losonc* fordította a javára. Losonc népességét és egyéb funkcióit tekintve egyébként jelentéktelen volt. Az ekkor 3000 lakosú város 68000 főnyi tiszta és 51000 főnyi megosztott körzetet vonzott, amely kiterjedt Zólyom megye déli részére is, mely még a XVIII. században Beszterce vonzásterületébe tartozott. Megosztott körzetére 7 másik város, 1 piacközpont és 1 alközpont vonzása is érvényesült.

Fényes Elek Nógrád megye fő kereskedőhelyének tartotta Losoncot, és nagyra értékelte gabona- és gyapjűvásáraitak jelentőségét. Ezek forgalmára jellemző, hogy

annak ellenére, hogy a megye termékeinek nagy részét közvetlenül a Vágon és Dunán szállították el, a losonci hetivásárokon évi 100 000 mérő búza kelt el, és Heves megye szomszédos területének lakosai is ide hordták terményeiket. Az eladásra kínált gabona jelentős részét Zólyom és Liptó megye népessége vásárolta. Bár a piackörzetben a gyapjú nagy részét a zsidók közvetlenül a tenyésztőktől vásárolták fel, a losonci vásár forgalmát Fényes évi 10 000 mázsára becsülte. Losonc kereskedelmi szerepe tehát kiemelkedő jelentőségű volt; a városnak a VII. csoportba kerülését az indokolja, hogy nem tiszta körzetének felvevőpiaca volt elsősorban, és hogy az élénk forgalomnak inkább passzív színhelye, mint aktív részese volt.

Sátoraljaiújhely nagy forgalmú gabonavásárait is több megye lakói keresték fel, elsősorban vétel céljából. Az Abaúj megyei települések összejáráskor egyöntetűen vallották, hogy gabonát *vásárolni* Újhelyre, *eladni* Kassára jártak. Terményforgalmának hasznát szintén idegenek fölötték le: a városban mindössze két zsidó bor- és gabonakereskedő működött. Vonzáskörzete — bár a XVIII. század elején kialakított-hoz képest valamelyest csökkent — igen nagy volt, és a tiszta és megosztott körzet lakossága fele-fele arányban oszlott meg. Közepesen fejlett kézművesipara és kereskedelme az e tekintetben jóval elmaradottabb vidékének is biztosíthatta ellátását. Megosztott körzete kiterjedt a Hegyaljára, e körzetre rajta kívül még 3 város, 2 piacközpont és 3 alközpont vonzása érvényesült, ezek egyike sem vallotta a várost piachelyének. Az újhelyiek viszont Kassát és Miskolcot is felkeresték eladás vagy vásárlás céljából.

A Fényes által szintén forgalmasnak mondott gabona- és állatvásárt tartó *Nagykároly* régió túlnyúló szerepkörű központ volt. 11 000 főre kiterjedő tiszta körzetének volt a mezőgazdasági termeléshez a csoporton belül a legkedvezőbb adottsága. 74 000 lakosra kiterjedő megosztott körzetében felesleg is termelt gabonából. A város kézművesipara és kereskedelme ugyan jelentéktelen volt, csekély méretű körzetét azonban így is el tudta látni termékeivel, mert a körzetben az összejárással szerint egyetlen kereskedő sem működött, kézműves mindössze 2. A nagykárolyi kereskedők — akik Debrecenben, többek között az ott árusító pesti és bécsi nagykereskedőktől szereztek be áruikat — portékáikat nemcsak helyben, de a megye többi vásárán is árusították. A nagykárolyiak Szatmárnémetit, Debrecen és Nagybányát vallották piachelyeiknek. A város megosztott körzetére 3 város, 4 piacközpont és 9 alközpont gyakorolt vonzást, ez utóbbiak közül három a várost piacának vallotta.

Állat- és terményforgalmáról nevezetes vásárok színhelye volt *Körmend* is, mely igen kedvező közlekedési helyzetének — nyolc posta és kereskedőút keresztezésében feküdt — köszönhette jelentős vonzásterületének kialakulását. Körmend fejlődése — mint erre már Szombathely szerepének ismertetésénél is utaltunk — a XVIII. század vége után gyorsult meg. Tiszta körzetében 38 000, a megosztott körzetben — amelyre Szombathely, Kanizsa, valamint Grác és Radkersburg mellett még 1 piacközpont és 3 alközpont vonzása is érvényesült — 62 000 lakos élt. Kézművesipara és kereskedelme jelentéktelen volt, de iparosokat és kereskedőket nélkülöző tiszta körzetének a legfontosabb iparcikkkel való ellátásához elegendőnek bizonyult.

Lugost és Homonnát is a jelentősebb vásártartó helyek között említette Fényes, forgalmuk azonban csak regionális jelentőségű volt. *Lugos* tiszta körzete mindössze 15 település 12 000 lakosára terjedt, megosztott körzetében 116 000 ember élt. Tiszta

vonzáskörzetét korlátozta, hogy a megye számos bányásztelepülése a távolabbi vidék falvainak ugyan korlátozott mértékű, de állandó felvevőpiacot biztosított. Tiszta körzetének terjeszkedését a határőrvidéken fekvő Karánsebes hatása is korlátozta. E megyében egyetlen piacközpont sem tudott jelentős tiszta körzetet kialakítani: vidékük parasztsága váltakozva vitte terményeit hetivásáraikra, s minthogy Lugos vásárai voltak a legforgalmasabbak, és megyeszékhely is volt, ide sűrűbben látogattak.

Homonnának ellenkezőleg, jelentős tiszta és csekély megosztott körzete volt, amelyre Ungvár, valamint 4 piacközpont is vonzást gyakorolt. Vásárainak forgalma csupán regionális keretekben volt jelentős, és elsősorban a körzet élelmiszer-szükségletének kielégítését szolgálták.

Ungvár, mint Ung megye egyedüli jelentős városa, nagy hatósugarú vonzásterületet tudott kialakítani. A megye teljes területén kívül Zemplén megye egy részét és Bereg megye északi részét is vonzotta: tiszta körzete 127 falu 60 000 lakosára terjedt ki, 63 000 főnyi megosztott körzetét még 3 város, 3 piacközpont és 4 alközpont vonzotta. Ezek közül 3 település Ungvárt vallotta piacának. Kézművesipara fejletlen volt, körzete igen szegény, lakosságának szerény igényeit azonban ki tudta elégíteni, elsősorban a nagyszámú kereskedő révén, akik szoros kapcsolatban álltak a körzetben lakó, a vidéki terményeket nagy mennyiségben felvásárló zsidókkal.

A Vág menti piacközpontok közül *Zsolna* került e csoportba, amely az e vidéken viszonylag nagyinak számító tiszta körzete mellett még 56 000 főt kitevő megosztott körzetre is kiterjesztette vonzását — 6 piacközponttal és 2 alközponttal együtt. Erős vonzását kedvező közlekedési adottságainak köszönhetette: másodrendű út vezetett innen a Kisuca völgyén át Szilézia felé, s jó volt az út ide Körmöcbányáról és délre Nyitra felé. Vására a környék és Szilézia felé irányuló bor- és gabonaforgalmáról volt mint gyűjtőhely nevezetes.

HANYATLÓ KÜLKERESKEDELMI KÖZPONTOK

A VIII. csoportba három, egykor a külkereskedelemben jelentős szerepet betöltő, ekkor már hanyatló város, Bártfa, Eperjes és Késmárk, valamint Rimaszombat került. Mindegyik gabonából behozatalra szoruló vidék központja volt (Rimaszombat körzetének egy része könellátó volt). Körzetük lakóinak vásárlóképessége gyenge, kézművesipara közepesen fejlett, és csak kevés kereskedő tevékenykedett a településekben. Eperjes és Bártfa igen nagy vonzású regionális központ volt, megosztott körzetük mindössze 1, illetve 2 településre terjedt ki, azaz lényegében nem volt. Késmárknál ellenkezőleg, a régió túlnyúló szerepkör dominált: tiszta körzetében 10 000, a megosztottban — amelyre még 4 piacközpont és 8 alközpont is vonzást gyakorolt — 39 000 lakos élt. Rimaszombat viszont kettős szerepkörű központ volt: tiszta körzetébe 45 000, a megosztottba 25 000 lakos tartozott.

Bártfa, Eperjes és Késmárk kézművesipara még hajdani jelentősebb szerepkörük maradványaként igen fejlett, specializált volt, és sokan űztek ritkábban előforduló mesterségeket is. Vevőkörük azonban megcsappant, mert sem e hanyatló városok elszegényedő népessége, sem vidékük szegény, élelmét is munkával vagy pénzzel megszerezni kénytelen lakói nem jelentettek vásárlóképes fogyasztóréteget. Annál is kevésbé, mert a kézművesipar termékeinek kínálata a környező többi piacközpont és

főleg a szepesi városok részéről is a helyire szűkült vásárlóközönség számára túl bőséges volt.

A megye- és egyházigazgatási funkciót betöltő *Eperjes* a Sátoraljaújhegyről, Kassáról és Miskolcra szállított gabona fő piaca volt e vidéken. Korábbi virágzó külkereskedelme — mint az összeírások vallották — Lengyelország felosztása óta hanyatlóban volt. A Morvaországhoz és Sziléziához fűződő kapcsolatai az áru-megállító jog megszüntetése óta teljesen megszakadtak. Az új, Eperjest megkerülő, Kassára vezető út kiépítése óta megszakadtak kapcsolatai a Szepességgel is, pedig korábban a szepesi bányavárosok is itt szerezték be a gabonát, amit ekkor már Kassán vásároltak meg. Kézpénz hiányában vászonkereskedelme is stagnált. A kedvezőtlen viszonyok sok kereskedőt elköltözésre késztettek, és a kereskedelem mindinkább a Galícia felé vezető úton fekvő Kelemesen lakó zsidók kezén összpontosult. Az eperjesi kereskedők közül is csak 2 zsidó kereskedőnek volt jelentősebb vagyona.

A külkereskedelem pangása a belső kereslet csökkenésével járt együtt. Panaszolták, hogy csökkent az eperjesi gimnázium vonzereje, mert a gazdagabb szülők inkább a szebeni piaristákhoz vagy a lőcsei és kassai gimnáziumba küldik gyermekeiket, az eperjesi gimnáziumban így főleg a szegényebb és plebejus származású diákok tanultak. Hasonlóképpen az evangélikus gimnázium tanuló ifjúsága is a szegényebb rétegekből került ki, és túlnyomórészt kollégiumi bentlakó volt, így az iskolából kevés haszna volt a városnak, bár az összeírások még mindig sok lakos jövedelemforrásként tüntette fel a diákoknak adott szállást.

Sáros megye gyűléseit a városban tartotta ugyan, de a gyűlések közötti időszakban a megyei nemesség inkább Kassán időzött. A görögkeleti papnevelde, annak ellenére, hogy a püspökség Eperjesen székelt, Ungváron működött. Mindezek következtében a város legigényesebb és vásárlóképesebb fogyasztórétege erősen megcsappant.

Bártfa helyzete feltehetően Eperjeséhez hasonlóan alakult, de mivel az összeírás szöveges része nem maradt fenn, itt a lakosság helyzetét nem ismerjük ilyen részletességgel. Kedvezőtlenebb földrajzi helyzetét figyelmenbe véve, valószínűleg még inkább megkönnyítette a külkereskedelem hanyatlását, mint Eperjes. Kereskedelmének beszűkülésére Fényes is utalt, de vászonkereskedelmét még jelentősnek ítélte. Kétségtelen, hogy Bártfán jóval kevesebb kereskedő működött, mint Eperjesen, és körzetének gazdasági viszonyai is elmaradottabbak voltak.

Késmárk Eperjeshez hasonló részletességgel ecsetelte hanyatlását és annak okait. Korábbi virágzó vászonkereskedelme teljes mértékben a pesti zsidók és szerbek kezébe került, a városban már csak néhány kelmefestő foglalkozott kereskedéssel is. Hasonlóképpen megszűnt élénk borkereskedelme is. Áruikat vidéken sem tudták elhelyezni, a szepesi városok, valamint a vásározó kereskedők és a hunsdorfi kereskedelem foglalkozó zsidók konkurenciája miatt. Így kereskedésük helyi méretűre szűkült, quaestoraik helyi keresletre kicsinyben árultak gabonát, élelmet és iparcikkeket, a lakosság az élelem nagy részét a szomszédos déli megyékből és Galíciából szerezte be. A kereskedelem hanyatlása következtében számos bolt és ház üresen állt. Eperjeshez hasonlóan korábban a késmárkiaknak is kiegészítő jövedelmet biztosított a tanuló ifjúságnak adott szállás, az összeírás alkalmából azonban azt panaszolták, hogy az evangélikus iskola háromszáz tanulójának túlnyomó része szegény bentlakó, a katolikus tanulók pedig a kassai iskolát látogatják.

Késmárk vonzaskörzetének alakulása e panaszok jogosultságát igazolja: tiszta körzetének lakossága 9000 fő volt, 39 000 főnyi megosztott körzetére pedig 4 piacközpont és 8 alközpont gyakorolt még vonzást, igaz, hogy ez utóbbiak közül 7 Késmárkot vallotta piacának.

A három másik várostól eltérően *Rimaszombat*nak korábban nem voltak jelentős kereskedelmi kapcsolatai, és 1828-ban is legfeljebb megyei, regionális jelentőségű szerepet töltött be. A város kézművesipara és kereskedelme a többiekéhez képest jóval fejlettebb volt mind a mesterségek számát, mind az 1000 főre jutó kézművesek számát tekintve, de mivel körzetében még kedvezőtlenebb volt a helyzet, mint az összeíráskor vallották, a kézművesipari cikkek jól elkeltek az országos vásárokon, de vittek árukat az országon kívülre is. Megosztott körzetére 5, túlnyomórészt nála erősebb vonzású és fejlettebb város vonzása is érvényesült, nyilván ezek közelsége — és a kedvezőtlen útviszonyok is — korlátozta egy nagyobb piackörzet kialakítását. Fényes megítélése szerint marha-, ló- és gabonavásárai igen jelentősek voltak, s Rozsnyó után itt tartották a környék leghíresebb gabonavásárait, de egyéb terményekben — pl. dohány, bor, méz — is gazdag volt a kínálat. Fényes azt írta, hogy a rimaszombatiak a távoli, hódmezővásárhelyi, szentesi, kecskeméti és mezőtúri vásárokat bejárva, onnan hajtották fel az állatokat piacukra; az összeírás során azonban egyetlen marhakereskedőt, vagy általában nagykereskedőt nem írtak össze, és a mészárosok száma is igen csekély volt.

MÁSODRENDŰ REGIONÁLIS KÖZPONTOK

A IX. csoportba tartozó két város, *Máramarossziget* és *Huszt* igen szegény, rossz termésű, jelentős állattenyésztést folytató vidék kis népességű, kezdetleges kézművesiparral rendelkező központjai, a megye egyedüli vásártartóhelyei voltak. Állatvásáraik nevezetesek; *Máramarossziget* egyúttal vidékének fontos élelmiszer, gabonabeszerezőhelye is volt. Számos Szatmár megyei település lakói vallották, hogy az összeírás megelőző években rendszeresen vittek egy-egy szekér gabonát (sokszor vásárolt árut) *Sziget* piacára, az utóbbi időben azonban a Lengyelországból hozott olcsóbb gabona kiszorította árujukat. A két város azért tudott jelentős vonzásterületet kialakítani, mert a közelben nem volt jelentősebb piacközpont, és mert a körzet szegény és kisigényű vásárlóit (akik egyébként élelmük egy részét és talán egyéb szükségleti cikkeket is, távoli vidéken végzett munkával szerezték meg), szerény kézművesiparuk is ki tudta elégíteni. A két város között igen nagy különbség volt: *Huszt* csupán uradalmi központ volt, kézművesipara pedig falusi szintű, s kereskedőinek száma is csekély. *Sziget* viszont megyeszékhely és uradalmi központ, amely kulturális és forgalmi funkciókat is betöltött. Kézművesipara *Huszt*énál jóval fejlettebb, kereskedőinek száma is alkalmassá tette a nagy körzet igényeinek kielégítésére. A 4000 lakosú városban 15 nagyobb tőkével rendelkező és 48 kisebb vagyonú, összesen 63 kereskedő működött. Megosztott körzetére Szatmárnémetin és *Huszt*on kívül 2 piacközpont és 1 alközpont vonzása érvényesült. A *Huszt* megosztott körzetében élő lakosság fele részét *Sziget*et vallotta másik piachelyének, a többiek Beregszász, Munkács, Nagyszöllős mellett a lengyelországi piacok látogatását is vallották.

Rozsnyó a 18, túlnyomórészt kisebb jelentőségű bányavárosokból álló X. csoport egyedüli olyan tagja, amelynek központi helyi szerepköre a városi kritériumoknak megfelelt: a 6000 lakosú város egyházigazgatási szerepköre mellett oktatási és forgalmi funkciókat is betöltött. Kézművesipara és kereskedelme jelentéktelen volt, az előbbi tekintetében, legalábbis ami a mesterségek számát illeti, körzete relatíve fejlettebbnek tűnt, kereskedőt azonban ott egyetlenegy sem írtak össze. Igaz, Fényes leírásából tudjuk, hogy sok településből szállítottak vasat a lakosok közvetlenül Pestre és Debrecenbe, visszatérve szekereikben gabonát fuvarozva a hegyvidékre. E tevékenységük csak részben pótolhatta a hivatásos kereskedők hiányát. Így Rozsnyó öt nagyobb tőkével rendelkező kereskedőjének és 12 kiskereskedőjének megélhetése biztosítva volt. A város gabona- és sertésvásárát Fényes jelentősnek ítélte, a rozsnyóiak országos méretű kereskedést folytattak viasszal, mézzel, gyertyával és vassal.

Jelentős kereskedelmi szerepkörét tanúsítja vonzáskörzetének alakulása: tiszta körzetébe 44 000, a megosztottba 72 000 lakos tartozott. Vonzáskörzetének méretei és arányai a másodrendű kereskedelmi központokhoz hasonlóak, azonban az e csoportba tartozó városok körzetei jó gabonatermő vidékek voltak, míg Rozsnyó túlnyomórészt hegyvidéki vonzásterülete gabonabehozatalra szorult. A város tehát nem környéke árufeleslegének felvevőhelye, hanem az ide szállított gabona elosztóhelye volt, és ez mind a város fejlődésére, mind a körzetében fekvő településekhez fűződő kapcsolataira rányomta bélyegét. Vonzáskörzete adottságait, a város funkcióit, kézművesipari fejlettségét tekintve még a másodrendű regionális központokkal mutat rokonságot (e csoportba került egyébként Besztercebánya is, a másik jelentős központi helyi funkciókat betöltő bányaváros is). Mindezt mérlegelve, a társadalom vizsgálatánál Rozsnyót a VII. csoporthoz soroltuk, és ott tárgyaljuk.

A FŐVÁROS

Pest-Buda külön clustert alkotott, és ez teljesen érthető, hiszen e két várost, mely a fővárosi funkciót együttesen töltötte be, mind szerepkörét, mind az urbanitás fokát, mind vonzásterületeinek nagyságát és jellegét tekintve a többi városokétól eltérő, azoknál jóval magasabb rendű volt. A két város által betöltött egyéb központi funkciók pontértéke 116, csaknem kétszerese a sorrendben e tekintetben utána következő Pozsony 60 pontos értékének. Gazdasági szerepköre nemcsak országos méretekben volt kiemelkedő fontosságú, de európai viszonylatban is a legjelentősebb vásárvárosok egyikeként tartották számon a kortársak. A vásári üzletkötések és a pénzforgalom nagysága megközelítette a lipcsei és frankfurti vásárokat: egy-egy pesti vásár forgalmát az 1820-as években 15—16 millió forintra becsülték, ennek az összegnek több mint felét a nyerstermékek forgalmi értéke alkotta. A Duna mellett Bécs után Pest volt a legjelentősebb vásárváros, az iparcikk-kereskedelem tekintetében ugyan elmaradt mögötte, de a vizen és szárazon ide özönlő nyerstermékek és állatok tömege egyedülálló volt egész Európában. Az importált iparcikkeknek is fő elosztóhelye volt, ez időben már nemcsak nagy forgalmú kirakodóvásárai, hanem mindinkább állandó kínálatot teremtve szakosodott kereskedelme és az egyre szaporodó gyári lerakatok révén is, melyek száma az 1815. évi 16-ról az összeírás

időpontjára 100-ra emelkedett.²⁴ E lerakatok működése nemcsak a nagybani, hanem a kicsinyben való árusítás terén is erősen befolyásolta a magyarországi, de különösen a pesti kereskedelem fejlődését, és mint a vidéki kerekedők beszerzési forrásai, fokozták Pest kereskedelmi szerepének megerősödését. A belső kereskedelemben betöltött szerepét tükrözi vonzásterületének alakulása is: tiszta körzetébe 118 település 227 118 lakosa, a megosztott körzetébe 134 település 371 876 lakosa tartozott, vonzása keleten a Tiszántúlra, nyugaton a Dunántúlra, Fejér megye keleti részére is kiterjedt. Vásárait azonban hatalmas megosztott körzetén is kívül eső távoli vidékek kereskedői is látogatták, és a pesti kereskedőknek is több városban volt lerakata, illetve minden nagyobb magyarországi várossal összeköttetésben állottak.

A VÁROSFEJLŐDÉS GAZDASÁGI ÖSZTÖNZŐI A XIX. SZÁZAD ELEJÉN

A különböző típusú városok jellemzőinek vizsgálatából kitűnik, hogy e korszakban a nagy népességű és nagy vonzású, egyéb központi funkcióik gazdagságát, kézművesiparuk és kereskedelmük fejlettségét tekintve is jelentős városok kialakulásának, illetve fejlődésének — a korábbi évszázaddal ellentétben — nem a távolsági vagy külkereskedelem volt az alapvető tényezője. Ez a vidékükkel kialakult intenzív kapcsolat, megfelelő nagyságú és fejlettségű önálló vonzásterület hiányában már nem tudta betölteni a városfejlődés alapvető ösztönzőjének szerepét. (Ezt bizonyítja többek között Törökbecse példája is.) A külkereskedelem vagy a helyi kereteket meghaladó kereskedelem csak akkor ösztönözte a városok fejlődését, ha a forgalomba bocsátott áruk nem jelentéktelen része tiszta vonzáskörzetükből került ki. A városban előállított, illetve az ide szállított iparcikkek és nyersanyagok fogyasztóinak is főleg a körzet lakosságából kellett kikerülniük, illetve a város kereskedőivel — többnyire feltételezhetően alárendelt — kapcsolatban álló körzeti kereskedőkön keresztül kellett forgalomba kerülnie. Fejlődésüket tehát nemcsak az határozta meg, hogy a legkelendőbb kiviteli cikkek — a mezőgazdasági termények, illetve állatok — gyűjtő- és eladóhelyei vagy közvetlen exportálói voltak, hanem legalább ilyen mértékben az is, hogy ezeknek az áruknak a jelentős részét körzetük lakossága termelte és adta el, és ennek következtében a vonzásterület népessége elegendő pénzzel is rendelkezett ahhoz, hogy a városban előállított vagy ide szállított bel- és külföldi áruknak az agrártermelés szempontjából kedvezőtlenebb adottságú vidékekénél sokrétűbb és magasabb igényű fogyasztója legyen.

Az élelemben szűkölködő körzetek központjául szolgáló városok körzeti — és ennek következtében helyi — fogyasztóinak vásárlóképessége és igényei jóval kisebbek voltak; a körzet lakosságának munkaerején kívül alig volt eladni valója. A hegyvidéki lakosság saját gyártmányú faeszközökkel, faárukkal, olajjal, néhol textilárukkal járta az országot, ezek értéke azonban csekély lévén, leginkább a termékenyebb vidéken végzett mezei munkával keresték meg élelmüket. A lakosságnak e mobilabb része országjárása során vagy alkalmi munkahelyén szerezte be (akár részesként, akár termékeiért cserébe, akár pénzért) a szükséges gabonát, hiszen ott

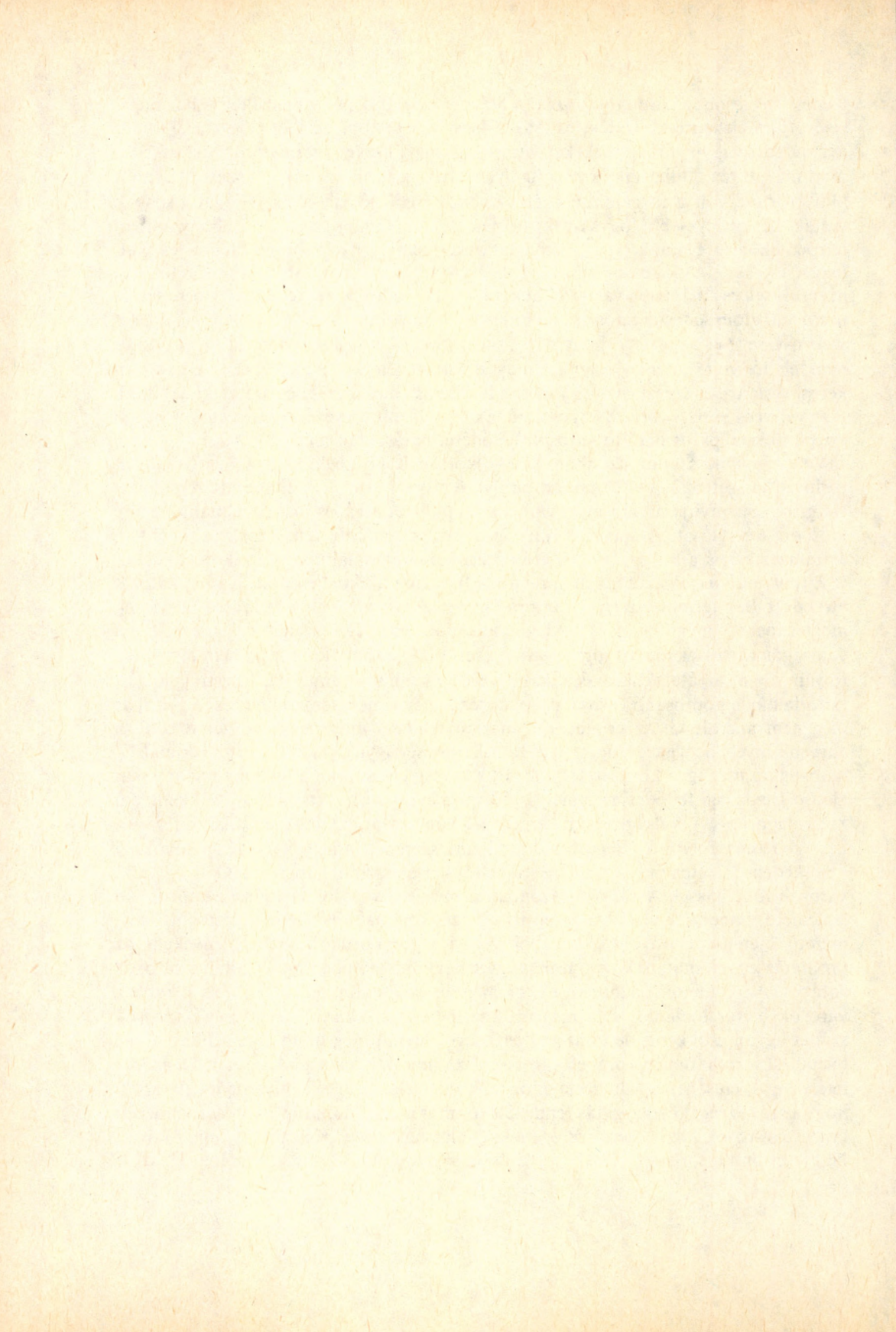
²⁴ NAGY, 1975, 314—316.

többnyire olcsóbban juthatott hozzá. A helyben maradók pedig pénzüket — ha volt — elsősorban élelemre költötték, és csak a legszükségesebb, házilag elő nem állítható kézműipari vagy gyári termékeket vásárolták meg, ezeket többnyire a városokban, mert másutt nem juthattak hozzá. Az ilyen városok többsége inkább színhelye, mint aktív részese volt a forgalomnak, és az ebből eredő jövedelmeik is jóval kisebbek voltak. Az igényesebb fogyasztók — nemesek, hivatalnokok — kisebb számban telepedtek meg bennük, így a helyi lakosság sem igényelt finomabb portékákat, luxuscikkeket. A kereslet tehát nem ösztönözte a finomabb árukat előállító kézművesek és a nagyobb választékot kínáló szakosodott kereskedők letelepedését, és munkaalkalom sem sok adódott, ami ide vonzotta volna a környék lakóit. A kereslet szegényessége és az a tény, hogy vonzáskörzetük lakossága elsősorban fogyasztó és nem eladó volt, az oka annak, hogy e vidékeken kis népességű, jelentéktelen kézművesiparú és kereskedelmi városok hatalmas vonzásterületet tudtak kialakítani.

A város és vonzáskörzete kapcsolatának fent vázolt tényezői természetesen csak a központi szerepkört betöltő városok fejlődését határozták meg.

Véleményünk szerint azonban ezek alkották a korabeli magyar városhálózat gerincét. Összetételük — 22 szabad királyi, 6 püspöki város és 29 oppidum — így is világosan bizonyítja a valóságos városi szerepkör és a város jogi fogalmának egyre erősödő szétválását. A speciális funkciójú városok számbavétele csak még jobban alátámaszthatná a középkori eredetű városállomány átalakulásáról alkotott képet.

E folyamat: a polgári társadalom városi funkcióinak kiteljesedése, a városhálózat átrendeződése természetesen — az ország gazdasági-társadalmi fejlődése ütemének megfelelően — még hosszú évtizedeken át zajlott, és a XIX. század végén zárult le a valóságos városi szerepkör jogi elismerésével. Vizsgálatunk időpontja nem határkő e folyamatban, az átalakulásnak inkább kezdeti stádiumát mutatja, hiszen a polgári társadalom legfontosabb városalakító tényezői még nem érvényesülhettek: a gyáripar még nem alakult ki, az érintetlenül maradt feudális intézményrendszeren belül a városok egyéb, nem gazdasági — igazgatási, egészségügyi, oktatási stb. funkcióinak — hatósugara még igen korlátozott volt. Ekkor még elsősorban a feudális viszonyokat aláásó gazdasági fejlődés az, amely módosítja a városok szerepkörét; csökkentve a kizárólagosan a távolsági és külkereskedelemre orientált, döntően alkalmi, vásári kereskedelmet folytató települések domináns szerepét, amelyek helyét a távolsági kereskedelmet intenzív és rendszeres belső kereskedelmi kapcsolatokkal egyesítő városok foglalják el. A változás azonban nemcsak a városok élenjáró csoportjában észlelhető, hanem az alsóbb szinten is: a középkori, falu és város korlátozott helyi méretű cseréjét lebonyolító, korábbi városi szerepkörük következményeként az urbanitás jegyeit mutató központok is egyre nagyobb számban hullottak ki a városok sorából. Az átalakulás azonban ekkor még kezdeti stádiumában volt, és inkább a városok hierarchiájának változásáról beszélhetünk. A kisebb jelentőségű városok száma ugyan csökkent, de vonzásuk erőssége folytán még mindig jó néhány olyan települést sorolhatunk a korabeli városok közé, amelyek majd a XIX. század második felének gyökeresen megváltozott viszonyai között jelentőségüket olyannyira elvesztik, hogy a századvégi közigazgatás rendezésekor már a másodrendű városok, a rendezett tanácsú városok között sem szerepeltek. (Balassagyarmat, Keszthely, Dunaföldvár, Nagyszentmiklós, Sassin, Csakova, Galgóc, Homonna, Körmend, Zsolna, Huszt.)

II. A VÁROSI TÁRSADALOM

A történetírás eddig kevés figyelmet fordított a városi társadalomban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején végbemenő változásokra. A történészek érdeklődését inkább a XIX. század második felében lezajló urbanizációs folyamat látványosabb jelenségei kötötték le, s e robbanásszerű átalakulástól visszatekintve valóban úgy tűnik, hogy az ipari forradalmat megelőző évtizedek városát a változatlanság, a stagnálás jellemzi. A legfontosabb források — a városi lakosság összeírásai — a hagyományos rendi tagolás alapján történtek, ez még csak erősíti azt a benyomást, hogy a városi társadalom még a XIX. század elején is töretlenül megőrizte feudális szerkezetét. Pedig a városok szerepkörében végbement változások természetesen átalakulást idéztek elő a városi lakosság társadalmi viszonyaiban is. Ez az átalakulás — éppúgy, mint a városhálózat átrendeződésének folyamata — a vizsgált időpontban még kezdeti stádiumában volt, s elsősorban a különböző rendű, jogállású, foglalkozású lakosok rangjában, társadalmi, vagyoni helyzetében, egymáshoz való viszonyában ment végbe valamelyes, még alig-alig érzékelhető változás.

A foglalkozási átrétegződés bizonyos jelei is észlelhetők már, legalábbis egyes városokban. XVIII. századi összehasonlító adatok egységesen ugyan csak a szabad királyi városokról maradtak fenn, közülük elsősorban a régi kézművesipari központokban figyelhető meg a kereskedők arányának csekély növekedése, és a kézművesek arányának jelentősebb csökkenése. A csökkenést az 1715. és 1828. évi adóösszeírás összevetése alapján Gyimesi Sándor is kimutatta. Ez a folyamat főleg a XVIII. század végén gyorsult fel: 1782 és 1828 között a kézművesek aránya a szabad királyi városok népességében 4,7-ről 3,9%-ra csökkent, arányuk különösen a valóban városi szerepkört betöltőkben mérséklődött. Ugyanabban az időszakban a kereskedők aránya a népességhez csekély mértékben, 0,7%-ról 0,9%-ra emelkedett, főként Buda és Pest, Pozsony, Szeged, Sopron, Újvidék, Kassa, Nagyszombat, Eperjes esetében.²⁵ Az elmozdulás tehát még nagyon jelentéktelen volt.

Egy olyan társadalmat kell tehát elemeznünk és bemutatnunk, ahol a változás a vizsgált jelenségek és folyamatok mélyén rejtőzik, vagy talán csak egy-egy árnyalatnyi módosulás jelzi az átalakulás tendenciáját.

A városi társadalom ábrázolása a népesség nagy száma, a származási, foglalkozási, társadalmi, vagyoni megoszlás sokrétűsége következtében mindig nehéz feladat. Még nehezebb az átalakulás kezdeti stádiumában levő társadalomnak a fejlődés dinamizmusát is figyelembe vevő leírása. E feladat maradéktalan teljesítéséhez a sokoldalú

²⁵ GYIMESI, 1975, 168. Az 1782. évi adatok THIRRING, 1901.

megközelítést megkönnyítő gazdag adatbázis mellett még megfelelő mennyiségű összehasonlító adatra is szükség lenne, hogy a változás iránya és mértéke megállapítható legyen. A forrásadottságok azonban csak részben elégitik ki e kívánalmakat.

Ismerjük ugyan néhány város adózóinak vagy polgárjogú lakosainak foglalkozási megoszlását (többnyire különböző időpontokból), adatokkal rendelkezünk egy-egy város adózóinak vagyoni rétegződéséről (adótételeik alapján), és szórványosságuk miatt összehasonlításra, messzebbmenő következtetések levonására alkalmatlan adalékokkal egy-egy család, személy vagy kisebb társadalmi csoport életmódjáról, mobilitásáról, családi kapcsolatairól. Az általunk városnak minősített települések többségéről még ilyen feldolgozásokra sem támaszkodhatunk. Alapforrásunk, az 1828. évi összeírás adatanyaga pedig túlságosan korlátozott a társadalom mélyreható, sokoldalú vizsgálatához.

Ahhoz, hogy meghatározhassuk a XIX. század eleji városok különböző társadalmi rétegeinek a termelésben, a városi központi funkciók betöltésében, a társadalmi-vagyoni hierarchiában elfoglalt helyét, és ennek alapján minősíthessük őket, különböző típusú, a városi lakosság különböző nagyságú csoportjaira, rétegeire kiterjedő, s róluk különböző információkat nyújtó speciális — sok esetben csak külföldön található — források egész sorát kellene feldolgozni.

Vizsgálatunk célja ezért csupán az lehetett, hogy az 1828. évi összeírás korlátozott mennyiségű információt szolgáltató, de egységes adatbázisa alapján jellemezzük a XIX. század eleji városi társadalom egészét, meghatározzuk a különböző típusú városok lakosságának foglalkozási, társadalmi struktúrájában mutatkozó eltéréseket, és megkíséreljük kijelölni az egyes csoportok helyét a társadalmi hierarchiában, illetve szerepüket a városi funkciók betöltésében.

A tárgyalás során a városi társadalom alkotóelemeit foglalkozásuk, illetve jogállásuk szerint csoportosítva vizsgáltuk, figyelembe véve a csoportok közötti, illetve csoporton belüli vagyoni rétegződést is. Az egyes csoportok minősítésénél a társadalmi osztályok és csoportok mai tudományos kritériumait nem alkalmaztuk, mert véleményünk szerint ismereteink még nem elegendőek ahhoz, hogy elhatárolhassuk a mai értelemben vett polgárság, kispolgárság, bérmunkásság rétegét, pontosabban a XIX. századi városi társadalom azon rétegeit, amelyek ezek előzményeinek tekinthetők. A kispolgárság megjelölést ezért egyáltalán nem használtuk, a polgár és bérmunkás fogalmat pedig a korabeli értelemben: polgároknak a városok polgárjogú lakosait, bérmunkásnak (bérből élőknek) a különféle, mezőgazdaságban, iparban, szállításnál pénzért vagy természetbeni bérért dolgozó, nem állandó alkalmazásban levőket neveztük.

AZ 1828. ÉVI ÖSSZEÍRÁS FORRÁSÉRTÉKE A TÁRSADALOMVIZSGÁLAT SZEMPONTJÁBÓL

A XIX. század eleji magyarországi forrásadottságokat figyelembe véve az 1828. évi összeírás a legalkalmasabb forrás a különböző jogállású városok foglalkozási-társadalmi struktúrájának felvázolásához és összehasonlításához. A modern társadalomvizsgálat szempontjából megállapítható hiányosságok és korlátok minden korabeli adóösszeírás közös jellemzői, de e korszakban az adóösszeírások terjedtek ki a társadalom legszélesebb rétegeire.

Akadnak ugyan speciális összeírások, nyilvántartások, amelyek a társadalomvizsgálat szempontjából részletesebb vagy az adóösszeírásokban meg nem található adatokat szolgáltatnak, ezek azonban általában csak egy-egy településre, illetve az ott élő lakosságnak csupán bizonyos részére, társadalmi-vagyoni-foglalkozási csoportjaira terjednek ki, így alkalmoszerűek és időben összehangolhatatlanok. Az ilyen összeírások az egyéb, nem összeírás jellegű, de kvantitatíve is feldolgozható forrásokkal együtt²⁶ kitűnően használhatók egyes városoknál az adóösszeírásokból meghatározható társadalmi struktúra pontosítására és finomítására. Azonban az egész városhálózatra kiterjedő vizsgálat csak egységes adatbázison alapulhatott.

Bár az 1828. évi országos összeírás rovatai nagyjából megegyeztek a korabeli adóösszeírások, a dikális összeírások rovataival, forrásértéke mégis kiemelkedő. Nemcsak azért, mert a háztartásokig lemenő dikális összeírások csak töredékesen maradtak fenn, és ezek kitöltésének részletessége, esetenként rovataik is eltérőek voltak.²⁷ Az országos összeírás kiemelkedő forrásértékét egyrészt az adja meg, hogy egy adott időpontra vonatkozóan országosan egységes szempontok szerint készített adatbázist ad minden helységről, és értékét növeli, hogy egységes szempontjainak betartását szigorúan megkívánták (a rektifikáció során a hiányzó adatok pótlólagos felterjesztését megkövetelték, és ezt többnyire el is érték), másrészt, hogy az adóösszeírásokkal ellentétben nemcsak számszerű adatokat tartalmaz, hanem — az utasítás értelmében — ezek egy részét szövegesen is minősítette. Az adóösszeírásokban általában csupán a mezőgazdasági ingatlan nagysága és osztályának száma szerepel,

²⁶ Az eddig feltárt városi speciális összeírásokról l. BÁCSEKAI, 1969, 253—343. — Az egyházi anyakönyvek adatainak felhasználhatóságáról a társadalomvizsgálatnál: BÁCSEKAI, 1979, 49—104. A lakosság vagyoni rétegződésének és életmódjának vizsgálatához a legtöbb adat a hagyatéki leltárakból meríthető. Az egyes társadalmi rétegek mobilitásának vizsgálatához az anyakönyvek mellett fontos adatokat szolgáltathatnak a céhnyilvántartások. A kereskedők tőke- és hitelviszonyainak, illetve üzleti kapcsolatainak vizsgálatához igen sok adatot tartalmaznak a polgári és csődperek iratai, a betáblázási jegyzőkönyvek stb.

²⁷ A mai Magyarország területén fekvő megyék közül csak kilencben maradt fenn teljes sorozat. (BÁCSEKAI, 1965, 186—199.)

az 1828. évi összeírás viszont nemcsak a földek terjedelmét és minőségét jellemzi, de adatokat tartalmaz hozamukra, művelésük módjára és költségeire, a termények eladási árára, a fuvarozási költségekre, azaz a föld jövedelmezőségére is. Hasonlóképpen nem pusztán gyakran ismeretlen besorolási elveken alapuló osztályba sorolással minősíti a kézműveseket és kereskedőket, hanem adatokat tartalmaz az iparüzés állandóságáról vagy időszakosságáról, az alkalmazott legények, segédek számáról, a kereskedők szakosodásáról, jövedelméről, illetve tőkéről és áruik értékesítési lehetőségeiről is.

A település egészére vonatkozó kérdőpontokra adott válaszok egyes esetekben igen fontos információkat adnak a lakosság termelésének kedvező és kedvezőtlen körülményeiről, életmódjáról, és sokszor közvetett adatokat tartalmaznak az összeírásba fel nem vett rétegekről, például a településen élő vagy ott birtokos nemesekről, a fuvarozásból mellékjövedelmet élvezőkről stb. Így lehetőséget ad arra, hogy a becslés és analógia óvatos alkalmazásával következtethessünk azoknak a lehetséges foglalkozására is, akiket forrásunk ilyen szempontból nem minősített.

Természetesen, mint minden adóztatás céljából készült összeírás, az 1828. évi összeírás is korlátozott értékű forrás a társadalomvizsgálat szempontjából. Egyrészt azért, mert nem terjed ki a lakosság egészére, hanem csupán azokat vette számba — nem is személyenként, hanem háztartásonkénti bontásban —, akik ingatlanuk vagy kereső foglalkozásuk után adókötelesek voltak. Az adómentességet élvező rétegek közül a nemeseket általában csak a szabad királyi városokban és többnyire csak akkor írták össze, ha ott ingatlannal bírtak, mint ahogy a honoratiorok közül is általában csak az ingatlannal rendelkezőket vették számba, és nem került az összeírásba a nincsteleneknek a fentieknél sokkal kevésbé pontosan körülhatárolható rétege sem.

Az adózók aránya a népességhez várostípusonként, ezen belül városonként is igen eltérő volt. Átlagosan a városi adózók a népességnek egyharmadát tették ki, figyelembe véve, hogy a nagykorú lakosság általában a lakosság felét tette ki, a nagykorúaknak mintegy kétharmadára terjedt ki. A különböző csoportokban az adózók átlagos aránya a népességhez a következőképp alakult:

Csoport	%	Csoport	%
I.	38,6	V.	38,0
II.	39,9	VI.	20,6
III.	26,9	VII.	29,8
IV.	36,0	VIII.	29,4.

Az egyes városokat tekintve az adózók aránya a legmagasabb Zomborban volt (60,8%), az 50%-ot Esztergomban, Lugoson és Csakován, 45%-ot pedig Temesváron, Sopronban, Dunaföldváron és Nyitrán haladta meg. 20%-nál kisebb volt az arányuk Nagykárolyon, Sátoraljaújhelyen, Miskolcon, Rimaszombatban, Homonnán (ezekben a 15%-ot sem érte el), valamint Rozsnyón, Keszthelyen és Nyíregyházán.

Az összeírás felhasználhatóságát csökkenti továbbá az a tény, hogy nem ad felvilágosítást az adózók teljes vagyoni helyzetéről, illetve jövedelmeiről, hiszen az ingatlanok közül csupán az illető összeírt település területén fekvőket mutatja ki, a városjoggal nem rendelkező helységekből még azokat sem teljes egészükben, mert itt csupán a telki állományba tartozó földeket jegyezték fel, és nem vették egyedileg

számba az irtványokat, maradványföldeket, bérleteket stb. A kereső foglalkozásokból húzott jövedelemre is többnyire csak következtetni lehet, mert bár az összeírási utasítás elrendelte a kézműveseknek és kereskedőknek jövedelmük nagysága szerinti osztályozását, ennek azonban csak igen kevés törvényhatóság tett eleget, s azok is, amelyek ezt megtették, sok esetben nem a háztartásonkénti összeírásnál, hanem külön összesítőben mutatták ki azok számszerű eloszlását a különböző osztályokban. Az osztályozás elve meggyénként, városonként eltérő volt, és számos esetben a besorolási kulcs sem állapítható meg pontosan.

Végezetül e forrás felhasználhatóságát a társadalmi rétegződés vizsgálatához erősen korlátozza az is, hogy egyenetlen pontosságú és részletességű a mezőgazdasági termelésen kívüli kereső foglalkozások megjelölése. A legpontosabban még a kézműveseket és kereskedőket vették számba, hiszen ezeket külön rovatban is ki kellett mutatni, míg az egyéb foglalkozásokat — ha egyáltalán feltüntették — a megjegyzés rovatban jelölték meg. Ezt azonban többnyire csak a személyi adómentességet biztosító foglalkozásoknál (honoratioroknál, szabadfoglalkozásúaknál) tették. A napszámosokat, alkalmazottakat, bérből élőket többnyire csak néhány szabad királyi városban mutatták ki, minthogy ezek itt jövedelemadót is fizettek. A városjoggal nem bíró településekben, különösen azokban, ahol az adót telkenként fizették, és az adóteher eloszlása a lakosság eltérő státuszától (jobbágy—zsellér—házatlan zsellér) függött, jobbára csak a kézművesek és kereskedők foglalkozásait tüntették fel.

Az utóbbiak kimutatása azonban — a szabad királyi városokban és a városjoggal nem rendelkező településekben egyaránt — csak megközelítő pontosságú volt, mert az összeírási utasítás értelmében a megfelelő rovatba csak azokat kellett bejegyezni, akiknek az iparüzés és kereskedelem fő foglalkozása, megélhetésének fő alapja volt. Egyes törvényhatóságok minden kézművest és kereskedőt bejegyeztek, és a megjegyzés rovatban utaltak arra, hogy e foglalkozásokat csak időszakosan üzték, másutt az ilyenekről külön kimutatást készítettek, végezetül akadtak olyan törvényhatóságok, amelyek az ipart és kereskedést alkalomszerűen üzőket, illetve a kis jövedelmű kereskedőket egyáltalán nem mutatták ki.

Az összeírások pontossága és részletessége eltérő volt: általában a szabad királyi városok összeírása precízebb: pontosabban jelölték meg nemcsak a háztartásfőket, de a velük egy háztartásban élők foglalkozását is, alaposabban minősítve annak jellegét. Itt a házankénti összeírás során, adómentességüket jelezve gyakorta kimutatták az ingatlanlannal nem rendelkező, de állandóan a városban élő nemeseket és honoratiorokat is. Kivételek természetesen akadtak. Bártfa például még a kézművesek szakmáját sem jelölte meg, Pesten pedig a bérből élők foglalkozását egyáltalán nem tüntették fel.

A városjoggal nem rendelkező települések összeírásának részletessége többnyire az illető megye összeírási gyakorlatától függött;²⁸ de a foglalkozások megjelölésének eltérő részletessége bizonyos fokig azt is kifejezte, hogy egy-egy foglalkozásnak milyen jelentőséget tulajdonított a városvezetés vagy a megyei hatóság. Úgy véljük, hogy az összeírás részletessége, a benne megjelölt foglalkozások gazdagsága e foglalkozások-

²⁸ Az 1828. évi összeírás kérdőpontjait, rovatait, végrehajtási utasítását és ennek eltérő végrehajtását részletesen ismertette Bottló Béla. (BOTTLO, 1957, 242—272.)

nak az illető településen betöltött gazdasági-társadalmi rangját is tükrözik, és bizonyos fokig magát a települést is minősítik.

Az összeírás meghatározott topográfiai rendben, házanként haladva, ezen belül háztartásonként vette nyilvántartásba az adózókat és adóalapjaikat. Név szerint csak a háztartásfőt vették fel (1. rovat), bár akadt rá példa, hogy a vele egy háztartásban élő fiú vagy vő nevét is feltüntették, majd megadták a háztartásban élő 18—60 éves, adóköteles személyek együttes számát (2. rovat). A 3. rovatban, az adóztatás szempontjából kétségtelenül alapvető, de a társadalomvizsgálat szempontjából igen heterogén csoportosításban tüntették fel a 2. rovatban számszerűen kimutatott adózók *egy részének* jogállását, illetve foglalkozását. E rovat fejlécei a következők: honoratiorok, polgárok, jobbágyok, zsellérek, háztalan zsellérek, testvérek, fiúk, lányok, szolgák, szolgálók, kézművesek, kereskedők (*mercatores*) és kalmárok (*quaestores*).

Az adózók csoportosítása tehát részben az adózás szempontjából lényeges feudális rendi kategóriákba való besorolással történt, másrészt — az adózás szempontjából szintén lényeges kritérium — a háztartásfőhöz való rokoni kapcsolat, illetve alkalmaztatási viszony szerint. A harmadik besorolási elv pedig a háztartásfő vagy a vele egy háztartásban élők foglalkozása volt.

E kategóriák a falusi települések összeírásánál még többé-kevésbé egyértelműek lehettek, a városi adózók számbavételéhez azonban már akkor is teljesen alkalmatlanok voltak, és ezért a szabad királyi városokban különbözőképpen értelmezték, illetve a körülményeknek megfelelően átértelmezték, más tartalommal töltötték meg a számukra használhatatlan jogi kategóriákat.

Így például Pest városa leszögezte, hogy mivel nem találnak semmi különbséget az *inquilinus* és *subinquilinus* megjelölés között, ezért mindenkit, akinek nincs háza, *inquilinus*-nak minősítettek. Ezt az elvet a legteljesebb következetességgel érvényesítették, amennyiben a házzal nem rendelkező polgárjogú lakosokat és honoratiorokat is bejegyezték az *inquilinus* rovatba is. Budán a polgárjoggal nem rendelkező háztulajdonosokat sorolták az *inquilinusok*, a házzal nem rendelkezőket pedig a *subinquilinusok* közé. Ezt a gyakorlatot követte a szabad királyi városok többsége. Akadtak azonban olyanok is, akik háztulajdontól függetlenül csak a polgárjoggal rendelkezőket és nem rendelkezőket különböztették meg a *cives-inquilinus* megjelöléssel (így pl. Győr, Komárom, Zombor, Besztercebánya). Nagyszombat csak az allodiumokon élő manualistákat és csordásokat — összesen 7 adózót — minősített *subinquilinus*-nak, a többi polgárjoggal nem rendelkező személyt — függetlenül attól, hogy volt-e házuk vagy sem — az *inquilinusok*hoz sorolta. Késmárk az *alodiatorok*at és *lavorok*at jegyezte csak a *subinquilinus* rovatba, Rimaszonbat viszont csak polgárokra és *subinquilinusok*ra tagolta az adófizetőket, az utóbbiak közé sorolva azokat is, akik polgárjogúnak minősített rokonukkal közösen birtak házat, Esztergomban, Temesváron és Újvidéken a házzal nem rendelkezők egyaránt szerepeltek az *inquilinus* és *subinquilinus* rovatban.

A városoknak nemcsak az okozott gondot, hogy hogyan sorolják be a polgárjoggal nem rendelkező lakosokat a jobbágyfalvak lakóinak minősítésére méretezett feudális kategóriákba, hanem az is, hogy ha már a maguk szükségletének megfelelően átértelmezték a zsellér és háztalan zsellér fogalmát a városi társadalom struktúrájának jobban megfelelő polgárjoggal nem rendelkező háztulajdonos és lakó kategóriába, akkor e minősítést mennyiben alkalmazhatják az egyéb kiváltságos rétegekre: a honoratiorokra, illetve a városban ingatlanai után adóköteles nemesekre. E tekintetben is a legnagyobb változatosság észlelhető.

Így például Eger, Esztergom, Kassa és Szeged úgy vélte, hogy a honoratior kategóriába sorolás is pontosan jelöli ezek adókötelezettségének korlátozott voltát, s így sem birtokos, vagy birtoktalan állapotukat, sem a polgárjoggal rendelkezés tényét nem tartották szükségesnek rovatos formában feltüntetni. Ezzel szemben Debrecen, Győr, Fehérvár, Pozsony, Sopron, Szatmár és Zombor a polgárjoggal rendelkező nemeseket és honoratiorokat a polgár rovatba is bejegyezte (illetve a hivatalt viselő vagy szabadfoglalkozású nemeseket a honoratior rovatban is jelölte). Sőt, néhány város — például Eperjes — a polgárjoggal nem rendelkező nemeseket, ha háztulajdonosok voltak, az *inquilinus*, ha házuk nem volt, a *subinquilinus* rovatba is bevezette. (Mint láttuk, Pest ugyanezt tette a házzal nem rendelkező polgárok esetében.)

Egy-egy személy így többszörösen, különböző jogi kategóriákba sorolva szerepel a harmadik rovatban, és ehhez járul még hozzá — a jogi státusz megítélését azonban már nem zavaró — foglalkozási rovatba való bejegyzés.

Egy és ugyanazon családfő azonban nemcsak különböző, de egymással homlok-egyenesen ellenkező jogi kategóriába is kerülhetett, amennyiben például a háztulajdonos házat teljes egészében bérbbe adta, s maga bérlakásban lakott vagy iparát, kereskedését bérelt helyiségben folytatta, akkor az első esetben — házának összeírásakor — a tulajdonost jelentő rovatba kerülhetett, míg valóságos összeírási helyén a lakó megjelölést kapta.

A szabad királyi városokban tehát az *inquilinus* és *subinquilinus* megjelölés tartalma a szokásostól teljesen eltérő volt: ám a városjoggal nem rendelkező városok egy részében is e megjelölések inkább pusztán jogi, mint a lakosság vagyoni rétegződését kifejező gazdasági fogalomnak tekinthetők. Földvár összeírásában ezt ki is mondták, leszögezve, hogy mivel a lakosságot robot nem terheli, tehát *inquilinus*nak minősítendő. Ahol nem voltak úrbéres földek vagy a földesúrral kötött szerződés értelmében nem viseltek jobbágyterheket, a zsellér megjelölés a lakosságnak a jobbágyfalvak lakóinál szabadabb állapotát volt hivatva kifejezni, vagy a mezei munkáktól való elszakadásukat jelezni. Jobbágyokat (*colonus*okat) 19 településben, a városok egyharmadában mutattak ki, az összes városi adófizető háztartásnak csupán 2,6%-át, a 19 település háztartásainak is csak mindössze 11%-át tették ki.

Mindebből következik, hogy az adózók jogi státuszát jelölő kategóriák tartalma városonként is eltérő volt; az összeírású utasítás eltérő értelmezése következtében pedig gyakoriak voltak az átfedések is. És ami még lényegesebb, e kategóriák nem feleltek meg a városi társadalom rétegződésének megjelölésére.

A FELDOLGOZÁS SZEMPONTJAI ÉS MÓDSZERE

Vizsgálatunk alapegysége az adózó háztartás volt; a családfőn kívül csak az egyéb kereső foglalkozást űző családtagokat vettük figyelembe, egyébként a rokonokkal és cselédekkel csupán a háztartás jellemzése szempontjából foglalkoztunk.

A háztartásban élő felnőtt személyek közül a testvéreknek, fiú- és leánygyermeknek az összes adózóhoz viszonyított aránya rendkívül csekély volt (a testvéreké 0,5%, a fiúké 4,6, a lányoké 4%), és az idős, 60. életévüket betöltött családfők, illetve az özvegyen maradt asszonyok háztartásaiban fordultak elő a legnagyobb gyakorisággal. A pontosabban vezetett összeírások alapján arra következtethetünk, hogy a lányok közül — amennyiben nem volt önálló kereső foglalkozásuk — többnyire csak a férjzeteket jelölték meg a rovatban, ugyanis ezekben az összeírásokban általában

utaltak a vő foglalkozására, esetenként még a nevét is feljegyezték. Úgy tűnik tehát, hogy többnyire az ingatlan öröklő s ennek fejében az idős szülőkkel együtt élő, esetleg azokat eltartó gyermekekről van szó. Azoknál a városoknál, ahol a szülőkkel együttélő gyermekek száma, illetve aránya feltűnően magas volt, megkíséreltük megállapítani, hogy mely foglalkozás- vagy társadalmi csoportokra jellemző a többgenerációs együttélés.

A szolgák és szolgálólányok számát is csak az őket alkalmazó családok vagyoni és társadalmi helyzete szempontjából vettük figyelembe. E réteg behatóbb vizsgálatára mód sem nyílik, hiszen számukon kívül egyebet nem tudunk meg róluk; egyébként is az összeírásban kimutatott szolgaszemélyzet száma a valóságosnak csak töredéke lehetett. Legalábbis erre kell következtetnünk abból a hatalmas különbségről, ami az azonos évek lélekösszeírásában és az 1828. évi összeírásban kimutatott szolgák számában mutatkozik. Ez a különbség nem adódhat csupán abból, hogy az összeírásba nem vették fel a nemesek alkalmazottait.

Így például a pesti 1827—28. évi lélekösszeírásban kimutatott 2646 szolgából és 5019 szolgálólányból mindössze 861, illetve 2135 került az 1828. évi összeírásba; Fehérvár datálatlan, de a lélekszám azonossága alapján közel egykorú lélekösszeírása 607 szolgát és 1698 szolgálólányt mutatott ki, forrásunkban azonban csak 121, illetve 274 szerepel.²⁹

Az egyes háztartások ingatlan- és állatállományát feltüntető rovatok adatainak felhasználásánál eleve tisztában voltunk azzal, hogy ezek a városi lakosság vagyoni rétegződésének felméréséhez nem elegendők, illetve alkalmatlanok. Mint már erre korábban utaltunk, az összeírás csupán az adott településen bírt ingatlanokat tartotta nyilván, azokat sem teljesen. A háztartásfők ingóságainak, készpénzvagyonának, árukészletének, nyersanyagkészletének, esetleges pénzköveteléseinek értékéről forrásunk semmi adatot sem szolgáltat, és a mezőgazdaságon kívüli jövedelmeik közül is csupán a házbérből eredő jövedelem határozható meg több-kevesebb pontossággal. A forrásunkból meríthető adatok tehát csupán arra elegendők, hogy körvonalazzuk a városi lakosság foglalkozási struktúráját, és hogy részben a városi ingatlanokból való részesedésük alapján, részben a foglalkoztatott alkalmazottak számából és a megjegyzések információira támaszkodva felvázoljuk az egyes foglalkozáscsoportok, illetve társadalmi rétegek hierarchiáját, felbecsüljük az egyes társadalmi rétegek presztízsét.

A forrás feldolgozását a következő módszerrel végeztük:

Általában az eredeti összeírást vettük alapul, a rektifikált számadatok ugyanis az esetek többségében csak az összegzésnél mutatkoznak, és a korrekció háztartásonként nem követhető nyomon. Csak amikor háztartásonként megtörtént a tömegesen előforduló helytelen besorolások korrekciója (pl. Pécs esetében), illetve amikor a foglalkozások megjelölése a rektifikált összeírásokban jóval pontosabb és bővebb volt (mint pl. Ungvár esetében), vettük ezeket figyelembe. A Miscellanea állagban őrzött rektifikációs iratokból felhasználtuk a kereskedők jövedelmének vagy befektetett tőkéjének pótlólag felterjesztett kimutatásait.

²⁹ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL) IV. 1202. c. Pest város levéltára. Intimata a. m. 7796. — Fehér megyei Levéltár. Székesfehérvár Levéltára. Városi összeírások.

Ahol a háztartásfőt az adózók csoportjainál a kiváltságoltak több kategóriájába is bejegyezték, a legmagasabb jogállást vettük figyelembe.

Így például a polgárjoggal is bíró nemeseket és honoratiorokat nem a polgárok, hanem a nemesek, illetve honoratiorok közé számítottuk, ennek következtében az egyes városok különböző jogi kategóriába sorolt háztartások összege nem egyezik a 3. rovat összesítőiben kimutatottal.

Ha az egy háztartásban összeírt testvéreknek, illetve családfőnek és fiának vagy vejének eltérő foglalkozását a forrás megjelölte, az ingatlanvagyonot a családfőnél vettük figyelembe, és a családtagot mint ház- és ingatlan nélkülit tartottuk nyilván.

Az összeírók házanként haladva vették számba az adózó háztartásokat, elsőnek az ingatlantulajdonos nevét jegyezve fel, függetlenül attól, hogy ott lakott-e vagy sem. A másutt lakás tényét általában a megjegyzés rovatban jelezték, utalva a helybenlakásra vagy más településen honosságra is. Egyes összeírások pontosan megjelölték a lakóhelyül szolgáló más települést, vagy ha helyben lakóról volt szó, annak a háznak a számát, amelyben lakott és összeírták. Ilyen esetekben a több házzal bírókat könnyű volt azonosítani, és ezeknél legalább a város területén bírt teljes ingatlanállományt számba tudtuk venni. Gyakran azonban csupán annyit jegyeztek meg, hogy más házban írták össze, de az is előfordult, hogy csupán az adózók száma rovat üresen hagyásával jelezték a másutt lakás tényét.

Ezt a gyakorlatot követte például Pest. A rovatok kitöltésének módját magyarázva közölték, hogyha az adózó rovat üres, az ott összeírt személy vagy nemes állapotú, vagy idős, vagy másutt írták össze.

A több házzal rendelkező háztartásfőket igyekeztünk azonosítani, de különösen a nagy népességű városokban, s főleg a gyakori vezetéknevet viselők esetében ez nem mindig sikerült.

Tekintettel arra, hogy a feldolgozandó adatanyag igen nagy volt — az 57 városban közel 126 000 adózó háztartást írtak össze —, csupán azoknak a háztartásfőknek az adatait vizsgáltuk egyedileg, akiknek foglalkozását, illetve nemes, honoratior, polgár jogállását az összeírás megjelölte, valamint azokat — akik házukat vagy annak egy részét bérbeadták —, és akik a településnél észlelt átlagnál jóval nagyobb földterülettel, jelentősebb állatállománnyal, illetve nagyobb számú szolgazeméllyezettel rendelkeztek.

Az ismeretlen foglalkozású, polgárjoggal nem rendelkező, s a fenti kritériumoknak meg nem felelő háztartásfőket az egyéb, kiváltsággal nem rendelkezők csoportjába soroltuk, és helyzetüket együttesen vizsgáltuk.

AZ ADÓZÓ HÁZTARTÁSOK FOGLALKOZÁS SZERINTI RÉTEGZŐDÉSE

Az összeírók a városi háztartásoknak csak valamivel több, mint egyharmadánál jelölték meg a családfő vagy valamely családtag foglalkozását vagy jövedelemszerzésének módját. (L. a VI. mellékletet és a 9. táblázatot.) A kereső foglalkozást űzőknek több mint a fele kézműves mester, 11,5% kereskedő volt, 11,5%-a napszámosként vagy kapásként kereste a kenyerét. Az egyéb foglalkozást űzők száma rendkívül csekély volt, és egyes csoportjaik aránya a kereső foglalkozást űző háztartásoknak még 10%-át sem érte el. Ezek között még az értelmiségi-tisztviselő réteg 6,5%-os számaránya volt a legmagasabb. (L. I. ábra.)

A kereső foglalkozásúak e csekély aránya feltehetően nem fedi a valóságot. (Az ismeretlen foglalkozásúak összetételének vizsgálatánál e kérdésre még részletesen visszatérünk.) De kiindulópontjaink csak a foglalkozási összetételnek az összeírás adataiból meghatározható arányai lehettek. Ezt figyelembe véve a különböző foglalkozást űzők szerepének és helyzetének vizsgálatát a kereső foglalkozásúak legnépesebb csoportjának, a kézműveseknek bemutatásával kezdjük.

KÉZMŰVESEK

A kézműves mesterek számaránya az összeírásban önmagában is igen nagy volt, hiszen a háztartások egyötöde, a kereső foglalkozásúaknak több mint a fele közülük került ki, ha az alkalmazásukban álló 16 000 legényt is hozzájuk számítjuk (akiknek azonban csak 12%-a volt önálló adózó). Az összes iparűzők számaránya ennél még tekintélyesebb lehetett.

A kézműves mesterek aránya az összes háztartásban az elsőrendű regionális központokban és a hanyatló külkereskedelmi központokban volt a legmagasabb; a kereső foglalkozásúak között pedig a gyűjtő- és elosztó központokban, ezt követően a közvetítő központokban és az elsőrendű regionális központokban, ahol az összeírás a bérből élőket egyáltalán nem vagy csak kis számban mutatta ki. Jól bizonyítja, hogy ez időben a kézművesek magas aránya a lakosok vagy adózók között már egyáltalán nem tekinthető a fejlett városi élet mutatójának, hogy arányuk a fővárosban és az elsőrendű kereskedelmi központokban a többinél jóval alacsonyabb volt.

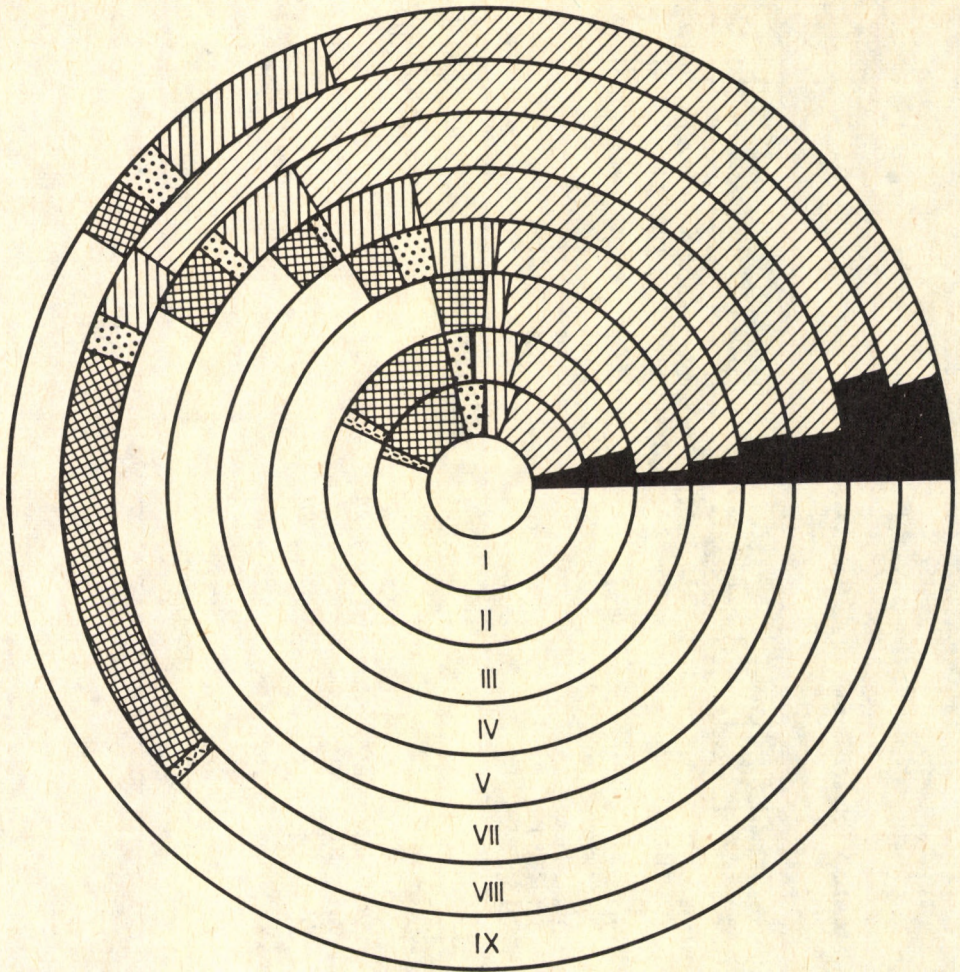
A kézművesek túlnyomó többsége különféle ruházati cikkeket gyártott: csupán a legelterjedtebb hat ruházati szakmában (csizmadia, varga, szűcs, szabó, szűrszabó, kalapos) 10 213 mester (az összes mesterek 40,4%-a) és 6101 legény (az összes alkalmazott legény 38%-a) talált megélhetést. A városi kézművesipar struktúrájára a

9. táblázat

Az adózó háztartások foglalkozás szerinti megoszlása várostípusonként

A) Fő

Csoport	Értel- miségi	Katona- tiszt	Kézműves mester	Kézműves és ker. legény	Keres- kedő	Kettős fogl.	Fuvaros	Vendég- látó	Alkal- mazott	Gazdál- kodó	Nap- számos	Ipari munkás	Kapás	Ismeretlen foglalkozású	Összesen
I.	392	27	2 589	494	1 038	34	230	158	59	322	943		844	9 269	16 399
II.	1 137	109	6 236	906	1 864	126	413	551	485	758	1 641	5	1 400	21 384	37 015
III.	512	9	6 845	10	720	21	3	57	170		5			25 350	33 702
IV.	495	11	4 666	189	914	40	123	346	347	2	109			15 211	22 453
V.	96		1 358		247		5	47	84					3 351	5 188
VII.	125	2	1 966	15	258		3	54	139	20		21	12	3 723	6 338
VIII.	158	3	1 322	251	121	9	24	10	63	23	282	53		1 437	3 756
IX.	38		281		71		5	5	19					646	1 065
<i>Összesen:</i>	<i>2 953</i>	<i>161</i>	<i>25 263</i>	<i>1 865</i>	<i>5 233</i>	<i>230</i>	<i>806</i>	<i>1 228</i>	<i>1 366</i>	<i>1 125</i>	<i>2 980</i>	<i>79</i>	<i>2 256</i>	<i>80 371</i>	<i>125 916</i>
<i>B) %</i>															
I.	2,4	0,2	15,8	3,0	6,3	0,2	1,4	1,0	0,3	2,0	5,7		5,1	56,6	100,0
II.	3,1	0,3	16,8	2,4	5,0	0,3	1,1	1,5	1,3	2,0	4,5	0,01	3,8	57,89	100,0
III.	1,5	0,03	20,3	0,03	2,1	0,06	0,0	0,2	0,5		0,01			75,3	100,0
IV.	2,2	0,04	20,86	0,8	4,1	0,2	0,5	1,5	1,5	0,0	0,5			67,8	100,0
V.	1,8		26,2		4,8		0,1	0,9	1,6					64,6	100,0
VII.	2,0	0,03	31,0	0,2	4,1		0,05	0,9	2,2	0,3		0,3	0,2	58,72	100,0
VIII.	4,2	0,08	35,2	6,7	3,2	0,2	0,6	0,3	1,7	0,6	7,5	1,4		38,3	100,0
IX.	3,6		26,4		6,7		0,5	0,5	1,8					60,5	100,0
<i>Összesen:</i>	<i>2,3</i>	<i>0,1</i>	<i>20,1</i>	<i>1,5</i>	<i>4,1</i>	<i>0,2</i>	<i>0,6</i>	<i>1,0</i>	<i>1,1</i>	<i>0,9</i>	<i>2,4</i>	<i>0,06</i>	<i>1,8</i>	<i>63,84</i>	<i>100,0</i>

Jelmagyarázat

I... csoport száma	fuvaros, vendéglátó kettős foglalkozású
■ értelmiségi	■ bérből élők
▨ kézművesmester	▨ gazdálkodó
▤ kereskedő	□ ismeretlen

1. ábra. Az adózó háztartások foglalkozás szerinti megoszlása

ruházati cikkek előállítására túlsúlyt nyomta rá a bélyegét, és az ágazati szerkezet — a mesterek és az általuk alkalmazott legények együttes számát véve figyelembe — a különböző típusú városokban többé-kevésbé egyformán alakult. (L. 10. táblázat.)

Az átlagostól leginkább a főváros iparstruktúrája tért el, ahol az élelmiszeriparban, építőiparban és a szolgáltató iparban dolgozók aránya a többi városénál jóval

10. táblázat
Az iparúzők iparágankénti %-os megoszlása a városokban

Csoport	Élelmiszer-	Bőr-	Ruha-, textil-	Fém-	Fa-	Építő-	Nyomda-, papír-	Szol- gáltató	Egyéb	Isme- retlen	Összesen
	ipar										
I.	15,5	22,2	17,4	10,6	8,8	11,3	1,5	10,3	2,4		100
II.	11,2	25,9	23,8	8,4	8,2	13,1	1,2	4,6	3,3	0,3	100
III.	9,1	38,6	22,9	8,7	10,9	6,3	0,5	1,1	1,9		100
IV.	9,1	36,3	22,5	7,7	7,5	10,0	0,9	2,9	3,1		100
V.	9,5	32,3	26,9	8,6	9,5	9,7	0,4	1,1	2,0		100
VII.	6,6	38,8	24,3	9,3	9,0	6,7	0,5	1,1	3,7		100
VIII.	8,3	29,8	25,8	7,3	8,8	15,0	0,5	1,9	2,5	0,1	100
IX.	1,6	50,2	20,5	8,9	7,6	8,2			3,0		100
Összesen:	10,4	31,8	22,5	8,7	8,9	10,2	0,9	3,8	2,7	0,1	100

11. táblázat
Az iparúzők iparágankénti %-os megoszlása a körzetekben

Csoport	Élelmiszer-	Bőr-	Ruha-, textil-	Fém-	Fa-	Építő-	Nyomda-, papír-	Szol- gáltató	Egyéb	Isme- retlen	Összesen
	ipar										
I.	13,9	23,8	29,8	12,1	12,4	6,0	0,2	1,2	0,6		100
II.	18,3	20,1	27,5	12,7	11,5	4,0	0,3	0,6	2,0	3,0	100
III.	33,9	12,9	14,9	20,9	10,6	3,3		0,1	1,0	2,4	100
IV.	22,7	13,3	29,1	15,2	10,6	2,8	0,05	0,85	3,9	1,5	100
V.	39,2	10,8	19,9	16,3	8,2	3,8	0,1		0,5	1,2	100
VII.	16,1	18,6	19,1	23,6	7,9	5,0			8,3	1,4	100
VIII.	2,6	38,3	22,9	12,9	6,0	13,7			3,2	0,4	100
IX.	15,8	10,5	12,3	28,1	5,3	10,5			1,7	15,8	100
Összesen:	17,8	19,5	27,1	14,7	11,2	4,5	0,2	0,6	2,4	2,0	100

magasabb, a bőr-, ruha- és textilipari szakmákat űző kézművesek aránya pedig alacsonyabb volt.

A különböző típusú városok kézművesipari struktúrájában jelentősebb eltérés az építőipar és szolgáltató ipar arányában mutatkozott: az építőiparban működők aránya a fővárosban, az elsődrendű kereskedelmi és a hanyatló külkereskedelmi központokban (I., II., VIII. csoport), a szolgáltató jellegű mesterségeké pedig a fővárosban és az elsődrendű kereskedelmi központokban volt a legmagasabb. A többi csoportnál és különösképpen a gyűjtő és elosztó, valamint az elsődrendű regionális központokban (III., VII. csoport) a bőriparban működők aránya haladta meg az átlagot, az utóbbiakban a bőripari szakmákat űzők túlnyomó többsége lábbelikészítő volt. Nagy számuk e városokban feltehetően azzal függött össze, hogy körzeteikben az ilyen mesterséget folytatók aránya az átlagosnál jóval kisebb volt. (L. 11. táblázat.)

Az élelmiszeripari szakmákat űzők viszonylag magas aránya — különösen a körzetekben — a molnárok nagy számának tulajdonítható. A lakosság közvetlen

12. táblázat
Az iparűzők %-os megoszlása a városokban és körzeteikben

Csoport	Élelmiszer-	Nyerstermék feldolg.	Készáru- előáll.	Építő-	Szolgáltató	Nyomda-, papír-	Ismeretlen	Összesen
	ipar							
<i>Városok:</i>								
I.	12,6	7,2	57,6	10,8	10,3	1,5	—	100
II.	8,1	11,6	62,4	11,9	4,6	1,1	0,3	100
III.	6,6	17,8	68,0	5,8	1,2	0,6	—	100
IV.	6,2	13,8	66,7	9,4	2,9	1,0	—	100
V.	6,5	10,9	72,1	9,0	1,1	0,4	—	100
VII.	5,8	15,3	71,1	6,2	1,1	0,5	—	100
VIII.	7,4	19,1	56,2	14,8	1,9	0,5	0,1	100
IX.	1,6	18,8	71,3	8,3	—	—	—	100
<i>Összesen:</i>	<i>7,9</i>	<i>13,5</i>	<i>64,8</i>	<i>8,9</i>	<i>3,9</i>	<i>0,9</i>	<i>0,1</i>	<i>100</i>
<i>Körzetek:</i>								
I.	4,9	35,8	51,0	6,6	1,5	0,2	—	100
II.	4,5	30,7	57,4	3,5	0,6	0,3	3,0	100
III.	11,7	31,4	51,4	3,0	0,1	—	2,4	100
IV.	7,1	37,0	51,1	2,4	0,85	0,05	1,5	100
V.	6,9	48,0	40,1	3,7	—	0,1	1,2	100
VII.	2,9	27,3	63,4	5,0	—	—	1,4	100
VIII.	2,3	16,4	67,3	13,6	—	—	0,4	100
IX.	—	22,8	50,9	10,5	—	—	15,8	100
<i>Összesen:</i>	<i>5,5</i>	<i>33,0</i>	<i>54,5</i>	<i>4,1</i>	<i>0,7</i>	<i>0,2</i>	<i>2,0</i>	<i>100</i>

élelmezését szolgálók (pékek, mészárosok, cukrászok, bábosok stb.) aránya a városokban is, de főképpen vidéken, jóval alacsonyabb volt. (L. 12. táblázat.)

A kézművesek túlnyomó többsége készterméket gyártott; a nyersanyag-feldolgozó, illetve a más szakmák részére vagy fogyasztói szükségletre félkész terméket előállító szakmák képviselőinek (molnárok, vászon-, posztó-, selyemszövők, kikészítők és festők, bőrkikészítők és festők, illetve néhány fémárukészítő) aránya a városokban mindössze 14% volt, szemben a készterméket gyártó, illetve a rendelésre dolgozó vagy javítással foglalkozó kézművesek 64%-os arányával.

A nyerstermék feldolgozó, illetve félkész árut gyártóknak csaknem a fele (47,5%-a) textilipari szakmákat űzött (túlnyomórészt takácsok, csapók, kisebb számban posztószövők, nyírók, selyemszövők és kelmefestők); 30,1%-uk különféle specializálódású tímár, 22,4% pedig molnár (vagy az ezek alkalmazásában álló legény) volt. A városi textil- és bőripar a termelés mennyiségét illetően is igen jelentéktelennek tűnik: a textiliparban 1981 mester mindössze 870 legényt foglalkoztatott, azaz 5 mesterre együttesen csak két legény jutott. A bőriparban valamivel kedvezőbb volt az arány: itt 1193 mester 599 legényt alkalmazott, tehát minden második műhelyre jutott egy legény. A három, illetve annál több legényt foglalkoztató műhelyek száma mindkét szakmában egyaránt 24—24 volt, és e nagyobb műhelyekben foglalkoztatott legények száma is egyformán 86—86 volt. Azaz, a bőrkikészítő szakmákban működő

mesterek 2%-ának, a posztó- és vászonszövő mesterek 1%-ának volt 3—6 legényt foglalkoztató műhelye. Hogy gazdasági befolyásukat kiterjesztették-e vidékük azonos szakmájú mesterembereire, arra vonatkozóan nincsen adat. Az összeírásban találunk utalásokat a mestertársaiknál munkát vállaló, legényként dolgozó városi mesterekre, ezek száma azonban túlságosan csekély ahhoz, hogy ebből a termelés tőkés típusú szervezésének kísérletére lehetne következtetni.

A textilipari szakmák közül a takácsok szinte minden városban működtek, jelentősebb koncentrációjuk Szegeden (94 mester, 12 legény), Debrecenben (93 mester, 22 legény), kisebb mértékben Dunaföldváron (47 mester, 6 legény) figyelhető meg. Csapók csak 13 városban működtek, nagyobb számban Debrecenben (173 mester, 34 legénnyel), Veszprémben (108 mester, 55 legénnyel) és Gyöngyösön (95 mester, 13 legénnyel), valamint kisebb koncentrációjuk Pápán és Rimaszombaton (55, illetve 56 mester és 20, illetve 10 legény) figyelhető meg. Ezeket a városokat is a főképp a magukban vagy egy legénnyel dolgozó mesterek jellemzik. A legtöbb posztószövő Sopronban és Pozsonyban dolgozott. Selyem- és pamutszalagszövők, fonalkészítők mindössze 7 városban fordultak elő, összesen 24 mester 174 segéddel — ezek közül 112 a pesti Valeró gyár munkása volt.

A különféle tímárok és bőrfestők a legnagyobb számban Debrecenben (112 mester, 50 legény) és Szatmárnémetiben (101 mester, 38 legény) működtek, jelentősebb a koncentrációjuk Fehérváron, Gyöngyösön, Rimaszombaton is. A fővárosban viszont az ebben az iparágban alkalmazott legények száma volt jelentős: 70 mesterre 117 legény jutott.

A nyersanyag-feldolgozó, illetve félkész árut gyártó szakmák képviselőinek aránya vidéken, a városok tiszta körzeteiben jóval magasabb volt: itt a kézművesek és alkalmazott legényeik egyharmada közülük került ki, és a készterméket gyártók aránya alig haladta meg az iparúzők felét. (Vö. 12. táblázat.) Míg a városokban és tiszta körzeteikben működő iparúzők összességének 70%-át a városokban és csak 30%-át irták össze vidéken, a nyerstermék-feldolgozó szakmák képviselői fele-fele arányban működtek a városokban, illetve a körzetekben. A vidéken dolgozók összetétele azonban erősen eltért a városiakétól, amennyiben az e szakmában tevékenykedőknek a fele molnár volt (szemben a városiak 22%-os arányával). A molnárok túlnyomó többsége vidéken élt, míg a bőrkikészítők, illetve textilkészítők 60%-a a városokban.

Tehát azok az iparágak, amelyek Nyugat-Európában a gyáripár, a tömeges termelés, a tőkés termelés kiindulópontjául szolgáltak, Magyarországon városban és vidéken egyaránt jelentéktelenek voltak, és e szakmákban a termelés sem minőségileg, sem mennyiségileg nem lehetett versenytársa a külföldről beáramló áruknak.

A késztermékek közül a ruházati cikkeknek volt a legnagyobb keletjük a városokban és vidékükön egyaránt. A mesterek a helyi igényeket legnagyobb részt rendelésre készített termékekkel, illetve munkával elégitették ki: a vidéki fogyasztókat késztermékeikkel vásárolásaik során látták el.

E szakmákban — a többihez képest — viszonylag nagyobb volt a több legényt foglalkoztató műhelyek aránya. A csizmadia, varga, szűcs, illetve szűrszabó, szabó és kalapos szakmákban összesen 6101 legény, az alkalmazásban álló legények 38%-a működött, s e legények 42%-a két főnél többet foglalkoztató műhelyekben dolgozott. Feltehetően e műhelyek készítettek elsősorban nagyobb mennyiségű, vásáron

értékesített árucikkeket, míg az egymagukban dolgozó vagy többnyire időszakosan egy-egy legényt foglalkoztató mesterek munkája javarészt rendelésre készített ruházati cikkek előállításából, illetve javításából állhatott. Csak néhány város jelölt meg külön foltozó szabót vagy vargát, de tudjuk azt, hogy a javító-szolgáltató jellegű munkák aránya különösen azokban a városokban volt jelentős, ahol a kiterjedt kereskedelmi hálózatban a kézművesek által is gyártott áruk nagyobb mennyiségben és választékban — esetenként jobb minőségben —, bőségesen álltak a fogyasztók rendelkezésére. Erre következtethetünk az újvidéki összeírásból is, amely részletesen jellemezte az egyes kézművesipari szakmák helyzetét.

E jellemzésből kitűnik, hogy a vas- és fémfeldolgozó szakmákat űzők — sárgaréz-művesek, kovácsok, szegkésztők, ónöntők, órasok, bádogosok, sarkantyúsok — többnyire javításokat végeztek, vagy idegenből hozott árukat adtak el, és szegényesen éltek, mert a többségük által gyártott termékeket a helyi vaskereskedőknél is meg lehetett vásárolni. Túlnyomórészt javításokat vállaltak a nyergesek és szitások is. A 22 aranyműves közül mindössze 5 készített arany- és ezüsttárgyakat: a többieket — az összeíró véleménye szerint — aligha lehetett ötvösnek nevezni, mert rézből és ónból készítették dísztárgyakat a szegényebb lakosság számára. Az asztalosok a Budáról és Pestről szállított, illetve a kereskedőknél kapható bútorok konkurenciájára panaszkodtak. A bőrkikészítők megélhetését erősen korlátozta a pesti vásárokról, illetve a török birodalomból behozott, kikészített bőrök nagy mennyisége és a helyi bőrkereskedők által kínált áruk választéka. Kesztyűből is inkább Pestről hozott árukat vásároltak, míg finomabb gyertyát Erdélyből hoztattak. A csizmadiák arról panaszkodtak, hogy termékeiket csak az évi vásárokon vagy a szomszédos vásárokat felkeresve tudják eladni, mert a városi lakosság alsóbb rétegei bocskort hordanak, és így a bocskorkészítő áruját vásárolják.

Ha tudjuk is, hogy az újvidéki kézművesek — a szokásnak megfelelően — az adóterhek enyhítésének reményében a valóságosnál sötétebb képet festettek megélhetési lehetőségeikről, a kereskedelem konkurenciájáról s főképp a javító-szolgáltató jellegű tevékenységükről vallottaknak hitelt kell adnunk. Hogy az iparüzés megélhetésük fontos forrása volt, arról tanúskodik például az a tény, hogy a vevők hiányára panaszkodó fémfeldolgozó mesterek közül számos 1—2 legényt, sőt az egyik rézműves 3 legényt is foglalkoztatott. Igaz, hogy a megjegyzés rovatban kettőjükéről feljegyezték, hogy csak javító munkákat végeznek, és 3 mester pedig más mesterek alkalmazottjaként dolgozott, másik 3 pedig mások készítményeit árulta.

Egyetlen város adataiból természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket levonni a szolgáltató jellegű tevékenység, illetve az új termékeket gyártó termelés arányairól. Kétségtelen azonban — és ezt a más városok összeírásaiban rögzített panaszok is alátámasztják —, hogy a kiterjedt és szakosodott kereskedelmi hálózattal rendelkező városokban a kereskedők külföldi vagy más városokból beszerzett áruikkal mindinkább elhódították a legigényesebb, legvagyonosabb vásárlóréteget a kézművesektől. Holott a kézművesipar virágzásának alapja éppen a helyi, a városi belső, igényes fogyasztóközönség volt: a körzet iparcikkével való ellátása akkor járult hozzá a kézművesipar fejlődéséhez, ha áruikat elsősorban a helyi vásárokon, többletköltségek nélkül értékesíthették.

Ha az igényesebb helyi fogyasztók szükségleti cikkeiket másutt vagy kereskedőktől szerezték be, ez a kézműveseket vagy ezek egy részét javító-szolgáltató munkák végzésére kényszerítette, illetve készítette, hogy elsősorban a vidék, a falusi lakosság igényeinek megfelelő árukat készítsen, ami a választék szűkülését, a termékek egyszerűsödését eredményezhette. A vásárolás költséges és időt rabló tevékenység

volt, amely a kézművest — vagy vásárra küldött emberét — elvonta a termeléstől. Nem véletlen, hogy a szomszédos vásárok látogatásának felemlítése általában a kézművesek nyomorúságos helyzetét volt hivatva dokumentálni, s az ezirányú panaszokból ítéhetően e tevékenységet a kortársak degradálónak tekintették: szemükben a vásározó — legalábbis a nagyobb városokban — a kézművesek szegényebb, lecsúszott, kevéssé becsült rétegét képviselte. Debrecen város összeírásában például megjegyezték, hogy „... a tapasztalás azt mutatja, hogy a mesterembereknek akkor van a leginkább munkája után haszna, mikor mívét helybe eladhatja, s az eladás módjára semmit sem költ. . .” A helyiek azonban kénytelenek a környező vásárokat járni „... s műveiket a vevők után hordani . . .”, sokszor az elvitt áruból annyit sem árulva ki, amiből a székérbért kifizethetnék. A helyi igényes fogyasztók hiányát vagy kis számát, a vásározás előnytelenességét, költségeit panaszolta Besztercebánya, Eperjes és Sopron is.

A vásározás azonban nemcsak a kézművesek szempontjából, de város és vidéke kapcsolata szempontjából is kedvezőtlen volt. Az iparcikkeknek a városon kívül, más vásárokon való árusítása is egyik formája volt e kapcsolatnak, de e korszakban már igen elmaradott, visszahúzó erőt jelentő, nem a város vonzását, szerepét erősítő formája. A vásározó kézműves ugyan bővítette a vidéknek kínált iparcikkek mennyiségét és választékát, de a város megkerülésével: nem a város, hanem más település forgalmát növelte, s lényegében a kereskedelem kezdetlegesebb ágát erősítette.

Akár szolgáltató jellegű, akár új termékeket létrehozó tevékenységről legyen is szó, a kézművesipari műhelyek teljesítménye igen korlátozott volt: a városokban összeírt mesterek túlnyomó többsége magában vagy legfeljebb inas segítségével folytatta mesterségét, és csak valamivel több mint egyharmaduk, 38%-uk, alkalmazott — állandóan vagy időlegesen — legényt. Ezeknek mintegy a háromnegyede 1; 20%-a 3—5 legényt foglalkoztatott, az ennél nagyobb számú alkalmazottal dolgozó kézművesek száma mindössze 173, azaz az összes mesterek 1,7%-a volt. Ezek túlnyomó többsége (60%-a) kőműves, ács vagy más építőipari szakmát folytató kézművesek közül került ki.

A legényt alkalmazó mesterek aránya a különböző típusú városokban eltérő volt: a fővárosban a mestereknek több mint a fele (56%-a) foglalkoztatott legényt, a másodrendű kereskedelmi és a közvetítő központokban is 40%-ot meghaladó arányuk felülmúlta az átlagot, míg a gyűjtő és elosztó központokban és a hanyatló külkereskedelmi központokban a mestereknek már nem egészen egyharmada dolgozott szakképzett segítséggel, s az első- és másodrendű regionális központokban mindössze egynegyedük, illetve egyötödük. A legényt alkalmazó mesterek magas aránya a viszonylag jelentéktelen közvetítő központokban arról tanúskodik, hogy e kisvárosok városi szerepkörének kialakításában fejlett kézművesiparuk jelentős szerepet játszhatott.

A legtöbb legényt az építőipari szakmákban írták össze: ebben az iparágban az egy mesterre jutó legények átlagos száma 2,7 volt. A munkaerő legnagyobb részét az ácsok és kőművesek alkalmazták, e két szakmában 71 tíznél több legényt foglalkoztató mestert írtak össze, valószínűleg számuk ennél több lehetett, mert számos város nem jelölte meg a legények számát, csupán annyit jegyzett meg, hogy az illető mester több legénnyel dolgozik. Másutt még ilyen utalást sem tettek, de a városban megadózott kőműves- és ácslegények nagy számából következtethetünk nagyobb arányú

építőipari vállalkozások létezésére. Gyakran fordultak elő 20—30 legényt foglalkoztató ácsok és kőművesek, a legnagyobb vállalkozásoknál a legények száma az 50-et is meghaladta. A szakképzett munkaerő mellett e szakmákban nagy számban alkalmaztak napszámosokat, ezek számát azonban nem mutatták ki, csak néhány esetben utaltak foglalkoztatásukra. (Számszerűen csupán a téglagyártásnál jelöltek meg időszakosan 10—40 napszámot foglalkoztató vállalkozásokat.)

A többi szakmákban a több legényt foglalkoztató mesterek műhelyeiben is többnyire csak 2—5 legény működött, 10 vagy annál több legényt mindössze 5 szabó, 3 asztalos, 1 kesztyűs, 1 tetőfedő és 1 útkövező háztartásának összeírásánál jelöltek meg.

Az építőiparon kívül a legtöbb legényt általában a pékek, mészárosok, asztalosok, lakatosok és kovácsok alkalmazták. E szakmákban az egy mesterre jutó legények számait — a többi mesterség átlagos 0,5-ös arányával szemben — a 13. táblázat mutatja.

13. táblázat
Az egy mesterre jutó legények száma a
legtöbb legényt foglalkoztató
szakmákban

Mesterség	Az egy mesterre jutó legények átlagos száma
Pék	1,1
Asztalos	0,98
Mészáros	0,97
Lakatos	0,94
Kovács	0,90

A 13. táblázatban felsorolt mesterek háztartásaiban egyébként a szakképzett munkaerő mellett magas volt a szakképzetlenek alkalmazása is. A napszámosok foglalkoztatásáról nincs adatunk, de különösen a pékek és a mészárosok háztartásaiban volt a leggyakoribb a cseléd (többnyire férjcseléd) vagy több cseléd alkalmazása. A szolgáló alkalmazását már a nagyobb számú személyzet ellátása is szükségessé tette. A férjcselédek alkalmazását e mestereknél azonban nemcsak a gazdaság művelése vagy az állatok ellátása tette szükségessé, mert nagy számban találjuk őket azoknak a mestereknek a háztartásaiban is, akik — legalábbis városi — földbirtokkal nem rendelkeztek. Egyes mestereknél feltehetően a legények munkáját is részben velük végeztették, mert sok férjcselédet írtak össze olyan mészárosoknál, akik legényt egyáltalán nem alkalmaztak, vagy csak egy legénnyel dolgoztak.

A legények száma általában nem volt állandó, miután alkalmazásuk gyakran csak időszakos, elsősorban az építkezéseknél, amelyek szezonja tavasztól ősziig terjedt, de számos olyan mesterségnél is, amelyek olyan iparcikkeket gyártottak, amelyek kereslete szezonális volt (pl. hordók). Sok szakma mestereinél egyenesen utaltak arra, hogy legényt — vagy több legényt — csak az év egy részében foglalkoztattak. A pesti összeírás szöveges részéből kitűnik, hogy az egész év folyamán alkalmazott legények átlagos számát jegyezték fel. Budán a legényt tartó mesterek 14%-a, Pesten 21%-a, Sopronban 28%-a, Zomborban 35%-a, Pápán 42%-a csak az év egy részében

dolgozott legénnyel, az utóbbi három városban a több legényt foglalkoztató mesterek 41%-a az év egy részében a kimutatottnál kevesebb legényt alkalmazott.

A legények ilyen alkalmazását indokolhatta az időszakos munkaerő-kínálat is, hiszen a vándorló legények csak rövidebb ideig maradtak egy helyen vagy azonos mesternél, de irántuk is nyilván a nevezetesebb vásárok előtt mutatkozott nagyobb igény, mint az év egyéb időszakaiban, amikor a mesterek elsősorban a helyi kereslet kielégítésére termeltek.

A legények alkalmaztatásának állandóságára, illetve időtartamára vonatkozóan a céhnyilvántartások ilyen célú feldolgozása tudna fényt deríteni. A szakképzett munkaerő-kínálat azonban a céhes ipar jellegéből következően hullámzó volt, bár kétségtelen, hogy a vándorló legények elsősorban a jelentősebb városokat keresték fel nagyobb számban, és elsősorban ilyen településeken telepedtek meg tartósabban. Nem véletlen, hogy nagyszámú nős, önállóan adózó legényt mindössze 20 városban mutattak ki. Hogy nem minden városban fordultak elő, az nem meglepő, hiszen csak a mesterekkel nem közös háztartásban élő, nős vagy ingatlannal bíró legényeket írták össze külön. Azokban a városokban, ahol a patriarchális céhes viszonyok töretlenül fennmaradtak, ahol a mesterek főleg vándorló legényeket fogadtak fel alkalmilag, ahol a legények száma amúgy is csekély volt, csak szórványosan fordulhattak elő önálló háztartással bíró legények. De a nagyobb városokban, ahol a céhek panaszaiknak tanúsága szerint igen sok kontárkodó legény élt, vagy ahol az építőiparban foglalkoztatottak száma jelentős volt, csak az összeírás pontatlanságának tulajdonítható a legények megjelölésének hiánya, különösen akkor, amikor a kőművesek és ácsok által foglalkoztatott legények számának megjelölésénél hivatkoztak is arra, hogy nem a mester háztartásában éltek. A legtöbb városban azonban nem tartották szükségesnek ezek foglalkozását egyedileg feltüntetni, mint ezt Pest példája is mutatja.

Például Fehérváron az építőiparban 207, Egerben 107, Nyitrán 63, Aradon 51 alkalmazásban álló legényt írtak össze a mestereknél, de egyetlen önálló háztartással rendelkezőt sem jelöltek meg. Pesten a megjegyzésekben utaltak arra, hogy a nős legényeket saját háztartásukban írták össze, ez nyilván megtörtént, de ott foglalkozásukra nem utaltak. Dorffinger Útmutatója 1600-nál több önállóan adózó legényt mutatott ki.³⁰

Az önálló háztartással rendelkező legények az összeírásban kimutatott, alkalmazásban álló legényeknek átlagosan csak mintegy 12%-át, a hanyatló külkereskedelmi központokban foglalkoztatottnak 55%-át, Budán 18,2%-át, az elsőrendű kereskedelmi központokban foglalkoztatottnak 22%-át, a másodrendű kereskedelmi központokban kimutatottakénak viszont csak 7,2%-át tették ki. A nős, önálló háztartással rendelkező legények aránya az összes háztartások között a fővárosban, az elsőrendű kereskedelmi központokban és a hanyatló külkereskedelmi központokban igen nagy volt, ami nyilván szorosan összefüggött azzal, hogy e csoportokban volt a legnagyobb az építőiparban működők aránya is. Az adózó legényeknek ugyanis kétharmada kőműves, ács, tetőfedő és kőfaragó mesterséget űzött, 11%-a ruházati cikkeket gyártott, az összes többi iparágban működők aránya 10% alatt maradt. A kőműveslegények száma meghaladta a 600-at, az ácsoké az 500-at, a többieké még a

³⁰ DORFFINGER, 1827.

100-at sem érte el. 50-en felül volt az önálló háztartással rendelkező szabó-, molnár-, varga- és asztaloslegények száma.

Tehát a leginkább és a legnyíltabban az építőiparban váltotta fel a céhes mester—legény kapcsolatot a munkaadó—bérmunkás viszony. Ennek oka elsősorban az építőtevékenység szezonális jellege volt: az építkezések tavasztól őszig folytak, így különösen a nagyobb városi épületek befejezésének határideje, valamint az a körülmény, hogy keresetre lehetőség csak fél évig volt, nagyszámú olyan segéderő alkalmazását tette szükségessé, akik — már nagy számuk miatt — sem élhettek a mesterrel egy fedél alatt. De még a kevés legényt alkalmazó mesterek sem etették ingyen a legényeket télen, amikor nem volt munka. Mindebből az is következik, hogy az építőiparban az önállósulást nemcsak a céhes kötöttségek, a mesterdíjakkal kapcsolatos magas költségek korlátozták, hanem az a tény is, hogy a városi építkezések által igényelt nagyszámú munkaerő alkalmazása önmagában is jelentős tökélet igényelt.

A kőműves-, ács-, tetőfedő- és kőfaragólegények számára a vidékre húzódás is kevésbé teremtette meg az önállósulás lehetőségét, mert míg csizmadiákra, szabókra, kovácsokra stb. szinte minden faluban szükség volt, a falusi építkezések többségét önerőből végezték, s legfeljebb a tető elkészítéséhez hívtak ácsot. A nagyobb városokban, ha nem is önállósíthatták magukat, de — legalábbis az év egy részében — biztosítva volt megélhetésük, és e települések egyéb munkalehetőségeket is kínáltak. Alkalmi munkákon kívül sokan foglalkoztak élelmiszer-árúsítással. Ezzel magyarázható az építő szakmákban a legényeknek a városokban való megtelepedése, családalapítása. E megtelepedés tartósságát jelzi a 60 éven felüliek jelentős száma, valamint az a tény is, hogy míg a többi nő legény közül csak 17%-nak volt háza, és nem egészen 10%-nak földje, a kőműves- és ácslegényeknek a fele háztulajdonos volt, és 30%-uk valami földdel, többnyire csekély szőlővel is rendelkezett.

A többi mesterségnél az egy háztartásban élés, a közös étkezés, a közös fedél alatt lakás jobban megőrizte a mester és legény patriarchális kapcsolatának látszatát. Míg az építőiparban alkalmazott legényeknek csaknem a fele rendelkezett önálló háztartással, ezek aránya a többi szakmában igen csekély: 1—2%-os volt. Arányuk még azoknál a mesterségeknél is igen alacsony, amelyekben a legtöbb önálló háztartással rendelkező legény működött: a molnárlegények 15%-a, az asztaloslegények 7, a szabó és vargalegények 5%-a tartozott közéjük. Hogy családalapítással egybekötött letelepedésüket az építőipari legényekénél átmenetibbnek vagy legalábbis kevésbé véglegesnek tekintették, jelzi körükben a ház- vagy földbirtokosok igen csekély aránya.

A családot alapító, a városokban tartósan megtelepedő legények viszonylag csekély száma is mutatja, hogy a legények vándorlását nemcsak és nem elsősorban szakmai tudásuk tökéletesítésének vágya ösztönözte, mint inkább az a remény, hogy végül is olyan helyre juthatnak, ahol a mesterré — vagy a céhes kötöttségektől mentesebb vidéken —, önálló iparúzóvá válhatnak. A mesterré válás elé tornyosuló, növekedő akadályok a kötelező vándoréveken túl is állandó mozgásra készítették őket, aminek következtében a mesterek által igénybe vehető munkaerő fluktuálóvá, helyenként — legalábbis időszakonként — korlátozottá is vált.

A kézművesipari termelés korlátozottságát, az alkalmazottak kis számán kívül, a szakirodalom gyakran azzal magyarázza, hogy a kézművesek idejüknek csak egy

részét fordították az iparüzésre, mert pénzüket földbe fektették, és gazdálkodásuk elvonta őket mesterségük gyakorlásától.

Az összeírás szerint a foglalkozásukat csak az év egy részében gyakorlók aránya mindössze 12% volt. Ez az arány a valóságosnál valószínűleg kisebb, mert számos város összeírásában nem részletezték az iparüzés idejét. Ha csak azokat a városokat vesszük figyelembe, ahol utaltak az iparüzés folyamatosságára vagy időszakosságára, ezekben az ipart csak az év egy részében gyakorló kézművesek aránya 20% volt. A nem egész évben dolgozók aránya a városok különböző típusaiban eltérően alakult, a legnagyobb arányban — 92% — a másodrendű regionális központokban fordultak elő, de magas — 40%-os — volt arányuk az elsőrendű kereskedelmi központokban, ahol számuk különösképpen a nagy alföldi agrárvárosokban volt jelentős. A másodrendű kereskedelmi központokban a kézművesek egynegyede nem űzte mesterségét egész évben: a gyűjtő- és elosztó, valamint az elsőrendű regionális központokban arányuk 10% körül mozgott, a közvetítő központokban és a hanyatló külkereskedelmi központokban pedig egész jelentéktelen; 7, illetve 2% volt.

Ha tehát saját gazdaságuk teendői vonták el őket a mesterségük gyakorlásától, ebből logikusan az következne, hogy körükben több volt a földet birtoklók aránya és nagyobb az egy háztartásra jutó földterület nagysága. Adataink azonban ennek az ellenkezőjét bizonyítják: a földet birtoklók aránya az ipart folyamatosan űzők, illetve csak az év egy részében űzőknél csaknem azonos, sőt az utóbbiaknál még valamivel alacsonyabb (32, illetve 30%) volt, az egy háztartásra jutó földterület pedig egyértelműen a foglalkozásukat egész évben gyakorlóknál volt magasabb. (L. 14. táblázat.)

14. táblázat

Az egy háztartásra jutó földterület nagysága a kézművesipart folyamatosan, illetve csak az év egy részében gyakorlóknál

Az iparüzés folyamatossága	Az egy háztartásra jutó					
	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)
	a csoport egészénél a földet birtoklóknál					
Egész évben dolgozók	1,6	1,0	0,5	5,2	3,3	1,7
Az év egy részében dolgozók	1,2	0,1	0,3	3,8	0,5	1,1

Mindez azt tanúsítja, hogy a kézművesek egy részénél az iparüzés nem azért nem volt folyamatos, mert saját gazdaságuk ellátása elvonta idejüket a mesterségüktől, hanem azért, mert a mesterségükből megélni nem tudtak, és ezért kényszerültek arra, hogy — túlnyomó többségükben nem is saját gazdaságukban — mezőgazdasági munkát végezzenek pénzért vagy részért.

Zomborban például a nem egész évben dolgozó kézművesek 52%-ánál a megjegyzés rovatba bejegyezték, hogy gazdálkodnak, 30%-uknál pedig, hogy egyébként napszámból élnek. A fennmaradó 18% feltehetően a nagy nyári munkák idején a városon kívül vállalt részesaratást vagy más mezőgazdasági munkát. Sátoraljaújhelyen, ahol egyébként nem tüntették fel az iparüzés időszakosságát, a megjegyzésekben leírták, hogy a szegényebb kézművesek nyáron a Tiszántúltra járnak mezőgazdasági munkát végezni.

A kézművesipar megváltozott szerepének tulajdonítható, hogy a városi kézművesek egyre nagyobb része nem tudott szakmájából tisztességes megélhetést biztosítani, s ennek következtében számos szakma művelőjének társadalmi presztízse is hanyatlott. A XIX. század elején a városi kézművesipar elsősorban a helyi lakosság számára szolgáltatásokat nyújtó ipar volt, amelynek nyersanyagszükségletét a vidék termelése alig vagy — bizonyos termékek tekintetében, bizonyos tájakon — csak részben fedezte. A vidéknek a városi kézművesiparra utaltságát, különösen a kereskedelmi forgalom fontosabb útvonalai közelében, az intenzív árutermelést folytató vidékeken erősen csökkentette egyrészt a kereskedelmi forgalomban levő iparcikkek tömege, másrészt — főleg a szolgáltatások terén — a helyi, vidéki kézművesipar egyre szélesedő hálózata. A városi kézművesek legfeljebb a gazdaságilag elmaradottabb vidékek jelentéktelenebb városainak vonzáskörzetében töltötték be elsődrendű szerepet város és vidék gazdasági kapcsolatainak alakulásában vagy fennmaradásában. A XIX. század elején a kézművesipar — különösen a jelentős városok esetében — inkább lokális funkciót töltött be:³¹ a gazdaság „mindenütt jelenlévő”, a lakosság szélesebb rétegeinek mindennapi szükségletét kielégítő ágazatává vált, talán néhány speciális mesterség kivételével, amelyek képviselői vidéken nem fordultak elő, s csak a kiemelkedő jelentőségű városokban működtek. E speciális mesterségeket azonban a kézműveseknek csak kis töredéke űzte, többnyire magában, legfeljebb egy-egy legénnyel dolgozva. Produktivitásuk alacsony volt, s számos esetben termékeik a kereskedőknél is beszerezhetőek voltak, így tevékenységük a kézművesipar funkciójának lokális jellegén aligha változtatható. A városi alapfunkciók, a várost formáló funkciók betöltésében, város és vidék gazdasági kapcsolataiban tehát a kézművesek a korábnál jóval csekélyebb és egyre csökkenő szerepet töltötték be: a vezető szerep e korszakban az egyre differenciálódóbb kereskedőréteg kezébe került.

A kézművesek szerepe a város gazdasági életében háttérbe szorult, a kereskedők — elsősorban a nagykereskedők és szakosodott kereskedők — növekvő súlyához képest. Ennek természetesen nem voltak tudatában, de helyzetük romlását érzékelték, és nem véletlen, hogy ezért többnyire — legfőbb és legveszélyesebb versenytársaikat — a kereskedőket okolták. Gazdasági és társadalmi presztízszük azonban a korabeli városiakok szemében még magas volt. Úgy vélték, hogy anyagi helyzetük megingása csak átmeneti, és a konkurencia rendszabályozásával megállítható. Ezért is ragaszkodtak olyan szívósan a régi céhes korlátozásokból fakadó előnyökhöz.

A városi kézművesipar funkciójának megváltozása, lokális funkcióvá süllyedése különbözőképpen érintette a különböző mesterséget űzőket. Nyilvánvaló, hogy az elsősorban a helyi lakosság számára termelő vagy szolgáltatást nyújtó foglalkozást gyakorlók helyzetében kevesebb változást okozott, mint a korábban főként a falusi lakosság igényeit kielégítő foglalkozásúakéban. Mindez elmélyítette, illetve megváltoztatta a különböző foglalkozású kézművesek vagyoni-társadalmi rétegződését.

³¹ A lokális funkcióról lásd: BELUSZKY, 1965. 544—545. A magyar földrajzi irodalomban lokális funkciónak nevezett termelő-szolgáltató tevékenység megjelölésére a külföldi szakirodalom különféle terminusokat használ; a legkifejezőbbben a — magyar fordításban nehézkesen hangzó — várost szolgáló termelés (*city serving production*) fejezi ki lényegét, szembeállítva e funkciót a várost alakító (városi szerepkört kialakító) *city forming* funkciókkal. Lásd: ALEXANDERSSON, 1969, 310—321.

A foglalkozások jövedelmezőségének megítélésére alapforrásunkból, az 1828. évi összeírásból főképp közvetett adatok meríthetők: az alkalmazottak száma, az ingatlanvagyon, esetenként a lakásviszonyok, a házak nagysága. Az ingatlanvagyonra vonatkozó adatok csakúgy, mint az egyes mesterek szegénységére utaló szöveges megjegyzések nem általánosíthatóak: vagyonuk lehetett öröklött, azaz az esetleg más foglalkozást űző elődök vagy éppen a birtokos korábbi, más foglalkozásából eredő jövedelmének gyümölcse, mint ahogy az elszegényedést egyedi körülmények is okozhatták (betegség, öregség, késői bevándorlás, nem megfelelő szakmai ismeretek stb.) éppúgy, mint a szakma termékei iránti kereslet hiánya. Az alkalmazottak számából már általánosabb érvényű következtetések is levonhatók. Nemcsak azért, mert nagyobb volumenű termelésről, tehát termékeik keresettségéről és eladhatóságáról, illetve a nagyobb számú alkalmazott eltartásához szükséges anyagi eszközök meglétéről tanúskodnak, hanem azért is, mert — mint az összeírásban utaltak is erre — a kézművesek adóosztályba sorolásának, azaz adóztatásának fő szempontja sok helyen az alkalmazott legények száma volt.

Az összeírás során azonban kevés város tüntette fel a kézművesek adóosztályát, ezek is többnyire globálisan adták meg a mesterek eloszlását a különböző osztályokban: csak Szeged, Várad, Pécs, Vác és Kecskemét összeírásában jelölték meg egyedileg is az összeírtak adóosztályát.

Az egyes szakmák jövedelmezőségének elbírálására tehát más forráshoz kellett folyamodni. Vizsgálódásainkat ezért a kereseti adót külön kimutató, egykorú vagy közel egykorú klasszifikációs összeírásokra terjesztettük ki: ilyeneket három városra (Pest, Debrecen, Esztergom) vonatkozóan találtunk.³²

A kézművesekre kivetett adó összegét feltüntető jegyzékek közül Pesten az 1828. évi összeíráshoz időben az 1837. évi, Esztergomban az 1845. évi állt legközelebb, Debrecenben fennmaradt ugyan egy az 1828. évből is, de a három város összehasonlítására realisabb alapot nyújtott a másik kettőhöz időben közelebb álló, 1839. évi adóbesorolás.³³

A három városban eltérően alakult a legnagyobb adót fizető — tehát feltételezhetően a legnagyobb jövedelmű — kézművesek szakmai összetétele is, és jelentős különbség mutatkozott mind az adóösszeg alsó és felső határában, mind a kézműves mestereknek az adóösszeg nagysága szerinti megoszlásában. Míg Pesten és Debrecenben — elvéve ugyan — 25–30 forintos adótételek is előfordultak, Esztergomban a legnagyobb kivetett összeg 16 forint volt, s míg az utóbbiban a mesterek által fizetett legkisebb adóösszeg 40 krajcár volt, Pesten és Debrecenben ez az egy forintot meghaladta. (Pesten a legények is 2 forint adót fizettek.) Míg Pesten és Debrecenben a 10 forintnál több adót fizetők aránya 5,7, illetve 8,8% volt, az ilyen nagy adót fizetők az esztergomi mesterembereknek csak 2,2%-át tették ki. (L. 15. táblázat.)

³² A fennmaradt városi adókönyvek ilyen célú vizsgálatára nem vállalkozhattunk, mert a vizsgált városok többségének levéltári anyaga külföldön lévén, nehezen hozzáférhető. De még az országban fellelhető adókönyvek is gyakran csak az egész kivetett adó összegét tüntetik fel, nem részletezve külön az ingatlanok után, illetve a kereső foglalkozás után kivetett kereseti (jövedelem-) adó összegét.

³³ A pesti classificatio: 1837. I. 28. BFL Pest város levéltára IV. 1202. c. Int. a. m. 3011. — Debrecen: Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Debrecen város levéltára. 1013/e. Iparosok adóbesorolása. Esztergom: Minden kereskedő, céhbeli és céhen kívülieknek 1845/46. évre kivetett adóját tárgyaló feljegyzés. Komárom Megyei Levéltár. Esztergom város levéltára. 1845. sz. n.

Debrecenben a másik két városhoz képest a kézműveseknek jóval kisebb része tartozott a legkisebb (5 forinton aluli) összeget fizetők közé³⁴ a várost a közepes (5—10 forintos) adót fizetők magas aránya és általában a kézműveseknek a másik két városhoz képest jóval magasabb összegű adóztatása jellemzi.

A napóleoni háborúk konjunktúrájának idején Pesten is csökkent a legkisebb adótételeket fizetők aránya, ez azonban átmeneti jelenség volt, mert összevetve a XVIII. század vége óta fennmaradt adóbesorolásokkal, ha némi hullámmzással is, de

15. táblázat
A kézművesek %-os megoszlása adótételeik szerint

Adótétel	Pest 1837	Debrecen 1839	Esztergom 1848
40 kr.—5 forint	74,1	44,5	87,2
5,01—10 forint	20,2	46,7	10,6
10 forint felett	5,7	8,8	2,2
<i>Összesen:</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

éppen a legkisebb adót, 5 forintot és annál kevesebbet fizető kézművesek arányának növekedését tapasztaljuk. 1784-ben ezek még a kézműveseknek csak 26,3%-át tették ki, 1840-ben pedig arányuk már 82,5% volt, míg a legnagyobb adót fizetők aránya fokozatosan csökkent az 1784. évi 15,7%-ról az 1840. évi 5,7%-ra.³⁵ A különböző adóösszeget fizetők megoszlásában mutatkozó eltolódás a kisebb adót fizetők csoportjai felé is tükrözi a kézművesipar csökkenő jelentőségét és súlyát a főváros gazdasági életében. Debrecenben a legnagyobb adót fizető kézművesek arányának viszonylagos állandósága mellett a közepes adót fizetők aránya növekszik, ami azt sejteti, hogy itt a kézművesek a város gazdasági életében és társadalmában a fővárosénál jelentősebb szerepet tölthettek be. (L. 16. táblázat.)

A kézműveseknek az adóösszeg szerinti megoszlásában mutatkozó eltéréseket mérlegelve, és immár nem az egyedi adóösszegek, hanem az egyes mesterségek üzöire kivetett adó *átlagos* összegét figyelembe véve, Pesten és Debrecenben a 7 forintnyi és azt meghaladó, Esztergomban az 5 forintnyi, illetve ezt meghaladó átlagos adótételű mesterségeket soroltuk a legjövedelmezőbbek közé.

A 17. táblázatból kitűnik, hogy a három városban a legjövedelmezőbbnek tekinthető mesterségek különbözőek voltak: Pesten elsősorban az élelmiszeripari és építőipari szakmák, néhány fémfeldolgozó mesterség, illetve egy-két ritkán előforduló, speciális mesterség; Esztergomban főképpen a fémfeldolgozó szakmák és a ritkábban előforduló mesterségek kerültek nagyobb számban közéjük, Debrecenben

³⁴ 1828-ban ugyan 69%-uk tartozott az 5 forintot, vagy annál kevesebb adót fizetők kategóriájába, 28,2%-uk 5—10 forintot, 2,8%-uk pedig 10 forinton felüli adót fizetett. Ezek az arányok azonban erősen különböznek mind a megelőző éveketől, mind az 1839. évitől. Az adózók 1797. és 1805. évi megoszlása azt mutatja, hogy az 1837. évi arányok a jellemzőbbek.

³⁵ Az 1784. évi classificatio: BFL Pest város levéltára, 1202. pp. Lajstromozatlan iratok 1785. I. 15., az 1805. évi uo. 1202. c. Intimata a. m. 6236., az 1840. évi: 1202. c. Intimata a. n. 5259.

viszont a legtömegesebben és mindenütt előforduló szakmák képviselői, a másik két városban általában igen alacsony adót fizető, főleg ruházati cikkeket előállítók voltak túlsúlyban.

További hét városban — Eger, Szeged, Nagyvárad, Pécs, Kecskemét, Vác és Zombor — ugyan nem ismerjük a kézművesek adótételeit, de rendelkezésünkre áll az adóosztályba való sorolásuk. Az osztályba sorolás szempontjai és a kialakított adóosztályok száma városonként eltérő volt, s a szempontokat a legtöbb összeírás nem is ismertette.

16. táblázat
A pesti és debreceni kézművesek %-os megoszlása
adótételeik szerint, 1797—1839

Adótétel	Pest			Debrecen		
	1797	1806	1837	1797	1805	1839
5 forintig	77,9	59,8	74,1	56,9	45,4	44,5
5—10 forint	10,5	29,9	20,2	34,2	42,4	46,7
10 forint felett	11,6	10,3	5,7	8,9	12,2	8,8
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az utóbbi hat város 1828. évi összeírása minden egyes kézművesnél feltüntette adóosztályát is. Egerből klasszifikációs összeírások maradtak fenn, amelyek azonban csak néhány — évenként változó számú — szakma mestereinek osztályba sorolását tartalmazzák.

Vácott és Váradon az osztályba sorolás a legények száma alapján történt, az utóbbiban következetesen és egyértelműen, amennyiben külön osztályba sorolták a legény nélkül, illetve az 1, 2, 3, 4, illetve több legényt foglalkoztató mestereket. Vácott ugyan az összeírás szöveges részében utaltak arra, hogy az osztályba sorolást a legények száma alapján hajtották végre, de a kézművesek zömét, mind a legény nélkül dolgozókat, mind az 1—2 legényt alkalmazókat a 3. osztályba sorolták, és a 2. osztályba csak 4 mester került: egy 1 legényt foglalkoztató lakatos, illetve szabó, valamint két 3—3 legényt foglalkoztató varga. Kecskemét osztályozási elvei nem ismeretesek; itt is 2 kézműves kivételével minden mestert, még a 2—2 legénnyel dolgozó pékeket is a 3. osztályba sorolták, és a 2. osztályba mindössze egy 2 legényt foglalkoztató (és egy fél malmot birtokló) kovács, valamint egy 1 legényt alkalmazó mészáros került.

Azokban a városokban, ahol a kézműveseknek csak az adóosztályok szerinti megoszlását ismerjük (l. a 18. táblázatot), azokat a mesterségeket tekintettük a legjövődelműbbeknek, ahol a mesterek aránya az alacsonyabb osztályokban az illető város átlagát jóval meghaladó volt. A kézműveseknek városonként eltérő eloszlását figyelembe véve, ezeket az osztályokat nem lehetett egységesen kijelölni; Nagyváradon és Szegeden az 1—3., Egerben az 1—2., Pécsen az 1., Vácott és Kecskeméten a 2. osztályba soroltakat vettük figyelembe.

Az alacsonyabb adóosztályokba sorolt, illetve a magasabb átlagos adóösszeget fizető mesterségek — előfordulásuk gyakoriságának sorrendjében — a következők voltak: kőműves 6, mészáros 6, üveges 6, kovács 5, kéményseprő 5, lakatos 4, serfőző 4, rézműves 4, kalapos 4, gombkötő 4, ács 3, tímár 3, nyerges 3, asztalos 3, órás 3, kelmefestő 3.

E 16 mesterségen kívül további 33 mesterség képviselői csak egy, legfeljebb két városban tartoztak a mesterség átlagos adóösszegét, illetve az adóosztályokban való elhelyezkedésük arányait figyelembe véve a legnagyobb adót fizetők közé.

17. táblázat
A legmagasabb átlagos adóösszeget fizető mesterségek
kilenc városban

Mesterség	Pest	Debrecen	Esztergom	Pécs	Nagyvárad	Szeged	Vác	Eger	Kecskemét
Serfőző	+			+	+	+			
Mészáros	+	+		+	+	+			+
Cukrász	+	+				+			
Molnár	+								
Pék	+	+	+			+			
Hentes		+							
Kásakészítő						+			
Bábos			+						
Timár	+	+						+	
Nyerges	+	+	+						
Kefekötő				+					
Szíjgyártó				+					
Csizmadia		+							
Német varga		+							
Kalapos	+	+		+				+	
Szabó		+							
Szűrszabó		+				+			
Kesztyűs		+							
Harisnyaszövő		+		+					
Gombkötő		+	+	+				+	
Kötélgyártó			+	+					
Kelmefestő	+			+		+			
Rézműves	+	+	+	+					
Kovács	+	+	+	+	+				
Rostás				+					
Harangöntő	+			+					
Lakatos		+		+		+	+	+	
Aranyműves		+	+						
Köszörűs		+							
Puskaműves		+							
Órás			+	+		+			
Bádogos			+	+					
Szitakészítő	+					+			
Esztergályos	+	+							
Asztalos		+		+				+	
Kerékgyártó	+			+					
Ács	+	+			+			0*	
Kőműves	+	+		+	+	+		0*	
Úveges	+	+		+		+		+	
Kéményseprő	+		+	+	+	+			
Nyomdász	+		+						
Tűkorkészítő	+								
Vegyész	+								
Dohánykészítő	+								
Festő		+	+						
Borbély		+							
Szappanos		+	+						
Illatszerekészítő	+								
Könyvkötő				+		+			
Hamuzsírkészítő					+				

* A kőművesekre és ácsokra csak a XVIII. századra van adat.

18. táblázat
A kézművesek megoszlása %-ban a különböző adóosztályokban

Város	1.	2.	3.	4.	5.	Osztály nélkül	Összesen	N
	adóosztály							
Nagyvárad	0,4	0,7	2,2	30,2	66,5		100	543
Szeged		0,5	3,6	10,5	85,4		100	1 043
Pécs	15,0	29,0	47,0	4,0	1,0	4,0	100	568
Eger	4,0	16,0	37,0	36,0		7,0	100	585
Kecskemét		0,4	99,6				100	447
Vác	0,2	0,9	98,8				100	431
Zombor*	9,7	9,5	35,0	32,6	13,2		100	501

* Zomborban csak globálisan adták meg a különböző adóosztályokba soroltak számát.

Az egyes szakmák városonkénti eltérő megítélése, illetve jövedelmezősége mind a kézművesipar gazdasági szerepének, mind a kézművesek társadalmi helyzetének pontosabb meghatározásához fontos vizsgálati szempont lenne: ez azonban az adótételeknek, illetve az egyes városok kézművesipari termelésének és a termékek eladási lehetőségének, fogyasztópiacának behatóbb és nemcsak egy adott időpontra, hanem hosszabb korszakra kiterjedő egyedi vizsgálatát igényelné. Hiszen a pesti, debreceni és egri adatok, amelyek alapján a kézművesek adóztatási elvei a XVIII. század végétől nyomon követhetők, azt mutatják, hogy egyes szakmák jövedelmezőségének megítélése korszakonként változott. A legjövedelmezőbbnek ítélt mesterségek közül például Pesten a serfőző, kelmefestő, rézműves, pék, üveges, nyerges mesterségek korábban alacsonyabb adócsoporthoz tartoztak, míg a kovácsok, tímárok, lakatosok, mészárosok, asztalosok gazdasági szerepe gyengülőben lehetett, mert a korábbi klasszifikációkban magasabb átlagos adótételeket vetettek ki rájuk. Ezzel szemben Debrecenben a kovácsok és tímárok ez idő tájt kerültek a legmagasabb adót fizetők közé, hasonlóképpen a kőművesek is, akik Pesten viszont minden ismert klasszifikációban a rangsor élén álltak.

Mindez azt bizonyítja, hogy a kézművesek — és általában a városi lakosság — adózása az egyes városokban és a különböző korszakokban behatóbb vizsgálatot igényelne. Itt csak azon mesterségek képviselőinek vagyoni helyzetével foglalkozunk röviden, amelyek a vizsgált városok többségében a legnagyobb jövedelmet húzók közé tartoztak.

E szakmák nagyobb jövedelmezőségét egyéb, közvetett adatok is alátámasztják, egyrészt az a tény, hogy a legtöbb legényt foglalkoztató mesterségek is közülük kerültek ki, valamint hogy e mesterek házbérijövedelmének átlagos összege — 3 mesterség, a serfőző, rézműves és ács kivételével — a városok nagy részében meghaladta a többi mesterség képviselőinek átlagos házbérijövedelmét. Ebből arra következtethetünk, hogy részben több házat is bírtak, részben, hogy a tulajdonukban levő házak jól megépített, nagy házak, esetenként többlakásos bérházak voltak.

A felsorolt 16 mesterség magasabb adót fizető képviselői az összes kézművesek 22,8%-át tették ki, de az összes kézműves mesterek alkalmazásában levő legények 37,8%-át, a szolgák 43,5 és a szolgáltatók 40,3%-át ők foglalkoztatták. A kézművesek

tulajdonában lévő házak 28,4%-át, a szántók 34,7%-át bírták, s a lakbérjövedelem 44,8%-át ők élvezték. Több mint 66%-uknak volt háza, szemben a többi kézművesekkel, akik között a háztulajdonosok aránya csak 54% volt. A földet birtoklók aránya nem volt magasabb, de az egy birtokos háztartásra jutó szántóterület csaknem kétszerese volt a többi mesterséget űzőkének, míg a rét és szőlőterület nagysága csak csekély mértékben haladta meg amazokét. S míg a többi mesterség képviselőinél az egy bérbeadóra jutó házbérjövedelem összege átlagosan 55 forint volt, e mesterségek gyakorlóinál 136 forintot tett ki.

E szakmák közül a legvagyonosabbak az élelmiszeripari és építőipari foglalkozásokat űzők voltak. Az utóbbiak között volt a legnagyobb a háztulajdonosok aránya és a házbérjövedelem összege, és ők alkalmazták a legtöbb legényt. Az előbbieket az egy háztartásra jutó földterületnek minden egyéb szakmánál nagyobb mérete jellemezte, s a szintén nagyszámú legény foglalkoztatása mellett ők alkalmazták a legtöbb szolgát és szolgálót.

E mesterségek képviselői azonban nemcsak ingatlanba fektették jövedelmük egy részét, hanem — bár kimutathatóan még csak kis töredékük — tőkájukat más jövedelemszerző tevékenység, többnyire kereskedés megalapozására fordították. Ez elsősorban a pékekre és mészárosokra jellemző: az utóbbiak többnyire kereskedelemmel — nagyrészt állatkereskedelemmel — is foglalkoztak, az előbbieket közül többen malomtulajdonosok is voltak, és lisztkereskedést űztek. Míg a legjövedelmezőbb szakmák képviselői a kézműveseknek csak egyötödét tették ki, arányuk a kettős foglalkozást űző kézművesek között jóval nagyobb, 30% volt. Az összeírások többsége azonban nem rögzítette és nem is rögzíthette pontosan a több foglalkozás párosításának tényét, és ezért e számok csupán egy tendencia jelzéseként foghatók fel.

A felsorolt mesterségek nagyobb jövedelmezőségét és magasabb társadalmi presztízsét tükrözi az a tény is, hogy képviselőinek túlnyomó többsége polgárjoggal rendelkezett. Míg a többi mesterséget űzőknek csak egyharmada volt polgár, e mesterségek gyakorlói között arányuk 70%-os volt. Ha csak azokat a városokat vesszük figyelembe, amelyek polgárjogot adományoztak, a legjövedelmezőbb szakmákban a polgárok aránya 70%, a többiben pedig 58% volt. Társadalmi presztízsüket bizonyítja a számarányukat meghaladó képviseletük a város vezető testületeiben. Az 1828. évi összeírás Budán és Szegeden megjelölte a választott polgárokat. Budán a 27 kézműves választópolgár közül 13 (48%), Szegeden a 16 közül 5 (33%) volt e szakmák képviselője. Pesten 1821 és 1831 között működő választott polgárok 40%-a e mesterségek gyakorlója volt. Arányuk a választott polgárok között — feltehetően növekvő gazdasági és társadalmi szerepüknek megfelelően — a XVIII. századhoz képest fokozatosan növekvő tendenciát mutat. Az 1780-as években 33%, 1781—1810: 38%, az 1840-es években 46%.³⁶

A legjövedelmezőbb mesterségek tehát túlnyomórészt szolgáltató jellegű szakmák voltak. A termelői igényeket kielégítő félkész árut — azaz a többi kézműves által

³⁶ Pesten a tisztújítások során kiegészített választott polgárság teljes névsorát a XVIII. századból nem ismerjük, a tisztújítási jegyzőkönyvek csak a megüresedett helyekre jelöltek neveit adja meg. Így a választott polgárság korábbi összetételére csak a megüresedett helyekre választottak foglalkozási megoszlásából következtethetünk Schmall összeállítására alapján. (SCHMALL, 1899, 142—162.) A XIX. századi választott polgárság összetételére vonatkozóan: VOJDISEK, 1822, 34—42.; DORFFINGER, 1827, 231—235.; PATACHICH, 1834.

felhasznált iparcikkeket — a tímárok és kelmefestők, fogyasztói igényeket kielégítő iparcikkeket pedig a kalaposok és részben a gyakran javítómunkát is végző nyergesek és asztalosok állították csak elő. Annak ellenére, hogy e szakmák — a többihez képest — sok munkaerőt foglalkoztattak, a termelés — az építőipar kivételével — általában nem lépett túl a céhes kézművesipar keretein: mind az alkalmazott legények és segédmunkaerők számát, mind a termelés szervezetét illetően legfeljebb nagyobb kézművesipari műhelyeknek tekinthetők, és nemhogy a gyáripár, de még az áruk nagyobb tömegét előállító manufaktúrák méreteit sem érték el. A legjövödelmezőbb szakmákat űzők többségének sem tőkéje, sem gazdasági horizontja nem volt olyan, hogy bennük véljük megtalálni a vállalkozó polgár típusát.

A kézművesek többsége ingatlanvagyon tekintetében a városi lakosság középrétegéhez sorolható. Az ingatlantulajdonosok aránya — 58,4%-uknak volt háza és egyharmaduknak földje — alig haladta meg a városi összlakosság birtokos rétegének arányait (50, illetve 30%). Az ingatlant birtoklók aránya magasabb volt a bérből élőknel, sőt a kereskedők összességénél is, de kisebb, mint az értelmiségiek, a kettős foglalkozásúak, a fuvarosok vagy őstermelők között. A földet birtoklók zömének csak annyi földje volt, amennyi a háztartás szükségletét részben, főleg borban, biztosíthatta. A kézművesek birtokviszonyait és birtoknagyságát jelölő átlag azonban igen nagy szóródást takar, vagyoni helyzetük nemcsak szakmánként vagy szakmacsoportonként, hanem városonként, várostípusonként, valamint jogállásuk alapján elkülöníthető csoportjaikban is igen eltérően alakult.

A legkevesebb ingatlanbirtokos a fővárosi kézművesek között található. (L. 19. táblázat.) Itt a mestereknek csak valamivel több, mint egyharmadának volt háza, és mindössze 15%-ának földtulajdona, túlnyomórészt szőlőbirtoka. Az egy háztartásra jutó szőlőterület itt volt a legnagyobb, annak ellenére, hogy a pesti lakosok szőlőbirtokainak nagy része a városon kívül volt, tehát a városi összeírás nem tartotta őket nyilván. Feltehető tehát, hogy a földet birtoklók aránya a kimutatottnál valamivel magasabb lehetett, bár a tapasztalat azt mutatja, hogy többnyire azoknak volt a városon kívül is szőleje, akik helyben is birtokoltak földet. Az is kétségtelen, hogy a bortermelés mérete, a városi szőlők területének nagyságából sejthetőnél jóval nagyobb mértékű lehetett.

Pesten a lakosság rohamos növekedése, Budán a kormányhivatalok személyzetének elszállásolása nagy lakáskeresletet eredményezett: ennek jelentőségét a háztulajdonos kézművesek is felismerték. Mintegy kétharmaduk adott bérbébe szállást, és az egy bérbeadóra jutó igen magas lakbérösszegeből — 224 forint — ítélve többnyire teljes lakásokat adtak ki, házaik jelentős részben bérházak voltak. Azaz, a kézművesek módosabb része eleve olyan házat vásárolt vagy építtetett, amely a család szállásának biztosítása mellett jelentős jövedelmet is hozott, és jó néhányan — bérbeadás céljából — több házat is birtokoltak.

A többi városhoz képest viszonylag csekély volt az ingatlannal rendelkező kézművesek aránya az első- és másodrendű kereskedelmi központokban (55%-uknak volt háza és 29%-uknak földje), de a földet birtokló kézművesek közül az elsőrendű kereskedelmi központokban volt a mestereknek a legnagyobb területű szántóföldje,³⁷

³⁷ A hanyatló külkereskedelmi központokban ugyan az egy háztartásra jutó szántóterület még nagyobb volt, de itt általában rosszabb hozamú, alacsonyabb jövedelmű földek voltak.

19. táblázat
A kézművesmesterek egy háztartásra jutó ingatlanainak nagysága, illetve alkalmazottainak száma
a városok különböző csoportjaiban

Csoport	Háztulaj- donosok	Földbirto- kosok	Az egy háztartásra jutó			Az egy birtokos háztartásra jutó				A házukat bérbeadók aránya a háztul- között (%)	Egy bérbé- adóra jutó házbér átl. összege (forint)
			legények	szolgák	szolgálók	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
	aránya (%)	száma			területe						
I.	35,2	14,9	1,5	0,1	0,4	0,8	1,4	4,6		65,0	244
II.	55,4	29,0	0,6	0,05	0,2	6,3	10,3	1,1	0,2	41,2	75
III.	67,4	37,6	0,4	0,05	0,1	4,0	0,8	1,0	0,5	17,0	22
IV.	55,5	28,8	0,8	0,05	0,2	4,3	0,8	17,6		32,6	42
V.	63,5	33,7	0,6	0,09	0,1	4,0	1,1	0,4	0,1	36,7	25
VII.	72,5	44,6	0,3	0,09	0,1	2,9	0,5	0,1	0,0	9,9	28
VIII.	59,5	42,4	0,3	0,05	0,3	14,0	1,2	0,3	0,0	21,7	22
IX.	63,0	19,6	0,2	0,01	0,02	3,4	1,9			7,9	19
<i>Összesen:</i>	<i>58,4</i>	<i>32,0</i>	<i>0,6</i>	<i>0,06</i>	<i>0,2</i>	<i>5,0</i>	<i>3,0</i>	<i>1,4</i>	<i>0,2</i>	<i>29,0</i>	<i>75</i>

és mindkét csoportban, de különösen a másodrendű kereskedelmi központokban nagy, rendszeres árutermelést sejtető szőlőbirtokokkal rendelkeztek. Az elsőrendű kereskedelmi központokban a háztulajdonos kézművesek 41,2%-a adta bérbe házát, vagy annak egy részét, és az évi átlagos bérösszeg, ha messze elmaradt is a fővárosban élvezettől, a többi városénál jóval magasabb volt, és viszonylag nagy számú bérlakás létét sejteti. A másodrendű kereskedelmi központokban a kézműves háztulajdonosoknak már csak egyharmada adott bérbe szállást, itt az évi házbér átlagos összege ugyan az előbb említett csoportokénál jóval alacsonyabb, de a többi város átlagát még mindig erősen meghaladó volt.

A birtokos kézművesek aránya az elsőrendű regionális központokban volt a legmagasabb, de itt volt a földek mérete a legkisebb, és — a másodrendű regionális központokkal együtt — itt volt a házbérijövedelemben részesülők aránya és az élvezett bérösszeg a legalacsonyabb. E városok többségének földterülete nem tartozott a legtermékenyebbek közé, s így a mesterek nagy része még a háztartás szükségleteit sem termelhette meg. Csak behatóbb vizsgálat deríthetne fényt arra, hogy e városokban a földszerzés célja a szűkös jövedelem kiegészítése, vagy a túlnyomórészt földműveléssel foglalkozó közösségekben a társadalmi presztízs megteremtése volt.

Magas volt a földet birtoklók aránya a hanyatló külkereskedelmi központokban is, ahol a vagyonosabb kézművesek — és egyéb módosabb rétegek — az inkább önellátó jellegű termelést sejtető birtok nagyságú szántóterület mellett még nagy majorságokkal is rendelkeztek. A birtokszerzés méretei igazolni látszanak az összeírás során tett vallomásukat arról, hogy e városokban már ekkor csupán iparüzésből nem lehetett megélni.

A földet birtokló kézművesek pusztá számarányából — figyelembe véve még a házbérijövedelem nagyságát és az azt élvezők magas arányát — arra következtethetnénk, hogy a kézművesek a fővárosban, valamint az első- és másodrendű kereskedelmi központokban szakadtak el a leginkább az őstermeléstől. A fővárosban elsősorban Pestre vonatkozóan valóban úgy tűnik, hogy itt a kézművesek megélhetésének fő forrása mesterségük volt, és a tőkebefektetés és a jövedelemkiegészítés forrása nem annyira a mezőgazdasági ingatlan, mint a telek-, illetve házszerzés, a házbérbevétel volt.

Az első- és másodrendű kereskedelmi központokban, amelyek között igen sok nagyhatárú, nem csupán mezőgazdasági termelést, de árutermelést folytató város volt, és amelyek körzeteiben szintén élénk árutermelés folyt, sajátosan alakult a kézművesek kapcsolódása az őstermeléshez. A földbirtokosok alacsony aránya és a viszonylag magas házbérijövedelem azt sejteti, hogy e városokban is — Pesthez hasonlóan — a mesterek kevésbé kötődtek az őstermeléshez, és a mesterségükből eredő jövedelmüket a tipikus városi jövedelemszerzési móddal, a házbérijövedelemmel egészítették ki. Ugyanakkor a kézművesek egy része — különösen az elsőrendű kereskedelmi központok közé tartozó nagy agrárvárosokban — birtokaik átlagos nagyságából ítélve intenzív mezőgazdasági termelést folytatott. Ha többségüknél az őstermelés legfeljebb az önellátást szolgálhatta, egy vékony rétegüknél az árutermelés (nemcsak borban, de gabonában és az állattenyésztésben is) fontos jövedelemforrás lehetett. Minthogy e csoport városaiban volt a legmagasabb a mesterségüket nem egész évben űző kézművesek aránya (18,2, illetve 16%), logikusnak tűnne az a feltételezés, hogy nagyforgalmú, a mezőgazdasági termékek kínálatáról híres vásáru városokban a

kézművesek egy része jövedelmezőbbnek tartotta a földművelést, mint mestersége gyakorlását. Az ipart folyamatosan, illetve csak az év egy részében űző kézművesek vagyoni helyzetének összehasonlítása azonban azt mutatja, hogy a nagyobb gazdaságok birtokosai nem az utóbbiak közül kerültek ki: ezek túlnyomó többsége a mesterség folyamatos gyakorlása mellett földjét cselédekkel, bérmunkásokkal műveltette.

Ha csak annak a 6—6 városnak az adatait vesszük figyelembe, amelyekben utaltak az iparűzés időtartamára is (az elsőrendű kereskedelmi központok közül Pécs, Zombor, Újvidék, Baja, Veszprém, Kanizsa; a másodrendűek közül Esztergom, Győr, Nagyszombat, Földvár, Vác, Nagyszentmiklós), azt tapasztaljuk, hogy az elsőrendű kereskedelmi központokban a kézművesek 40%-át kitevő, foglalkozását csak az év egy részében gyakorló mestereknek csupán 20%-a rendelkezett földdel (míg a folyamatosan űzők 28%-a), és az általuk birtokolt földterület kisebb volt amazokénál. (L. 20. táblázat.) A háztulajdonosok, sőt a házukat bérbeadók aránya nagyjából azonosan alakult a két csoportnál, a házak minősége azonban már erősen különbözött, amennyiben az ipart folyamatosan űzők által élvezett házbérbjövedelem összege a többiekének háromszorosa volt.

A másodrendű kereskedelmi központok közül 6 városban az ipart csak az év egy részében űzők aránya csekélyebb — 28% — volt, és többen birtokoltak házat és földet, mint az elsőrendű kereskedelmi központokban, de az egy háztartásra jutó birtokterület az iparukat folyamatosan gyakorlóknál jóval kisebb volt. (A különbség közöttük jóval nagyobb volt, mint a vizsgált elsőrendű kereskedelmi központokban.) Az ipart nem folyamatosan űző kézműves-háztulajdonosok jóval kisebb része adott bérbeszállást, és a bérösszeg a másik csoport által élvezettének a felét sem tette ki.

E városokban tehát a kézművesek egy része — élve a kedvező piaclehetőségekkel — mesterségük folyamatos gyakorlását párosította bérmunkával végzett mezőgazdasági árutermeléssel. Tekintettel arra, hogy a mezőgazdasági termények a kézművesipar által előállított cikkeknel keresettebbek voltak, e tevékenység aligha tekinthető az iparfejlődést hátráltató vagy a feudális viszonyokat erősítő konzervativizmusnak, hanem — a kézművesipart kereskedelmi tevékenységgel párosítókéhoz hasonló — a vállalkozó szellem megnyilvánulásának.

Mindebből az is következik, hogy a mesterségüket csak az év egy részében űzők magas aránya ezekben a városokban részben azzal magyarázható, hogy termékeik iránt időszakosan (főleg a vásárok idején) mutatkozott nagyobb kereslet, és — főleg az alföldi városok esetében — a ritka településhálózat nem tette lehetővé, hogy a helyi kereslet szűkösségeért vásározással kárpótolják magukat. Ugyanakkor e városokban és környékükön a mezőgazdaságban igen sok munkaalkalom kínálkozott, ami lehetővé tette, hogy mesterségükből eredő szerényebb jövedelmüket kipótolják, illetve hogy munkájuk révén élelmüket esetleg pénz kiadása nélkül szerezzék meg.

Úgy tűnik tehát, hogy a nem egész évben működő mesterekben nem a kézműveseknek a mezőgazdasághoz kötődő, hanem elsősorban a szegényebb, a mesterségükből megélni nem tudó rétegét kell látnunk. Nem véletlen, hogy ezek aránya az általában nagyobb birtokkal rendelkező polgári kézművesek között jóval csekélyebb volt: ezeknek csak 5%-át, míg a polgárjoggal nem rendelkezőknek 16%-át (ezen belül a szabad királyi városokban élők 13,3%-át) tették ki.

20. táblázat

A birtokosok aránya és az egy háztartásra jutó földterület nagysága az egész évben és a nem egész évben dolgozó kézműveseknél

Városcsoport	Egész évben dolgozó kézművesek							Nem egész évben dolgozó kézművesek						
	A ház-	A föld-	Az egy háztartásra jutó			A házat bérbeadók aránya a háztulaj. között	Az egy bérbeadóra jutó bérösszeg (forint)	A ház-	A föld-	Az egy háztartásra jutó			A házat bérbeadók aránya a háztulaj. között	Az egy bérbeadóra jutó bérösszeg (forint)
	tulajdonosok aránya (%)	terület	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)			tulajdonosok aránya (%)	terület	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)		
Pécs, Zombor, Újvidék, Baja, Veszprém, Kanizsa Esztergom, Győr, Nagyszombat, Vác, Földvár, Nagyszent- miklós	66,0	27,8	9,6	3,0	2,9	21,7	47	63,7	19,6	6,8	1,2	2,5	18,0	15
	48,7	18,5	9,4	0,5	2,5	44,0	58	56,6	29,0	3,0	0,09	1,7	29,0	23

A gyűjtő és elosztó központokban, valamint a közvetítő központokban, ahol a kézművesmestereknek mintegy kétharmada volt a háztulajdonos és egyharmada földbirtokos, a föld szerzése részben a pénz befektetését, részben az élelmiszer-önellátást célozta. Ezekben a városokban a házak többsége falusias jellegű volt, és legfeljebb egy-egy szobát adtak ki; a bérbeadás, a bér átlagos összegéből ítélve, nem jelentett komoly jövedelemforrást. E városok többségében a lakosság megélhetésének alapvető forrása a mezőgazdaság volt, és az uralkodó életforma hatott a kézművesekre is: kötődésük a túlnyomórészt önellátó őstermeléshez a középkori magyar városok konzervatív hagyományának folytatása volt.

Alapforrásunk igen keveset árul el a kézművesek legszegényebb rétegéről. Önmagában az a tény, hogy egy kézművesnek semmiféle ingatlana nem volt, ha a vagyonosságát többnyire ki is zárja, még nem jelenti azt, hogy mesterségéből ne tudott volna maga és családja részére tisztességes megélhetést biztosítani. Az összeírásban elszört utalásokat találunk arról, hogy megrendelés, kereslet hiányában egyes mesterek társaikhoz legényként szegődtek el, és a szöveges megjegyzésekben is szó esik azokról a szegényebb kézművesekről, akik — sokszor távolabbi vidékeken — mezei munkával keresik meg kenyerüket.

Ezek a szórványos adatok nem elegendőek ahhoz, hogy felbecsülhessük azoknak a kézműveseknek az arányát, akiknek az iparüzés már nem vagy alig fedezhette a megélhetését, és sem házbérből, sem gazdaságukból jövedelmet nem élveztek. Eltekintve most az egyes kézművesek elszegényedését okozó egyedi körülményektől (öregség, betegség, a családfő korai halála, erős konkurencia stb.), melyek minden foglalkozásnál előidézhatték a család tönkremenését, kevés olyan mesterséget űzött találunk, amelyek jövedelmezősége — legalábbis adótételeik összegéből feltételezhetően — igen alacsony volt.

A pesti 1837. évi klasszifikációban az önálló háztartással bíró legények adótétele 2 forint, a napszámosoké 1 forint 30 krajcár volt, az utóbbiaké Esztergomban 1845-ben 1 forint 40 krajcárt tett ki. A 2 forintot vagy annál kevesebb adót fizető mesterek aránya Pesten 5%, Esztergomban 16%, a napszámosokkal azonos vagy kisebb adót fizetőké 9% körül mozgott, de itt a földet birtokló kézművesek aránya a pestiekénél jóval magasabb volt.

Azok a szórványos adatok, amelyek a kézművesek házáiról, lakásviszonyairól fennmaradtak, túlnyomórészt a kézművesek vagyonosabb és középrétegeinek helyzetét világítják meg, minthogy elsősorban a bérbeadott házak és lakások és kisebb számban a házuk egy részét bérbeadók lakásviszonyairól nyújtanak információt. Tehát azokról, akik tágasabb, jobban megépített házzal vagy házakkal rendelkeztek.

A kézművesek lakásviszonyainak szerénységét mutatja már az egy bérbeadóra jutó évi házbérbijövedelem átlagos összege is, amely 75 forintot tett ki, kevesebbet a városi lakosság egészének átlagos 105 forintnyi jövedelménél, és messze elmaradt az értelmiségiek, vendéglátók, kereskedők, kettős foglalkozásúak által élvezett összegtől, annak ellenére, hogy — mint erre már utaltunk — néhány városban a kézművesek is igen magas lakbérbijövedelmet élveztek. De ez inkább kivételnek számított.

Összesen 220, kézműves tulajdonában lévő, kiadott ház nagyságára vonatkozóan rendelkezünk adatokkal, mindössze 7 városból, amelyek túlnyomó többsége a gyűjtő- és elosztó központok közé tartozott (Szeged, Nagyvárád, Gyöngyös, Arad, Versec, Pápa és Csakova). A bérbeadott házak 6%-a egy-, 40%-a két-, 30%-a három, 13%-a

négyszobás volt, az ennél nagyobb házak aránya mindössze 10%-ot tett ki. Ez utóbbiakban és a négyszobások többségében a konyhák számából ítélhetően több lakás volt. A házak nagy részét nem egészében, hanem csak részben adták ki, és ebből következik, hogy a háztulajdonos kézművesek túlnyomó többsége 1—2 szobás (esetleg még kamrával bővülő) lakásban élt.

115 esetben megadták a kiadott, illetve a háztulajdonos által lakott helyiségek számát is. A kézművesmesterek 64%-a egy-, 26%-a kétszobás lakásban lakott. Igaz, hogy azokban a városokban, amelyekről ilyen adatokkal rendelkezünk, a házak nagy része falusias volt (erre az összeírás szöveges részeiben gyakran utaltak), de az emeletes, többlakásos ház ekkor még csak néhány nagyváros (Pest, Buda, Pozsony, Sopron, Kassa) belvárosának jellemzője. A pesti kézművesek korabeli hagyatéki leltárainak tanúsága szerint többségüknek itt is kétszobás lakása volt.³⁸

A kézművesek által kiadott lakrészek (összesen 531-re vonatkozóan rendelkezünk adatokkal) 61%-a egyszobás, 26%-a kétszobás volt: ezen belül a szabad királyi városok városiasabb jellegű épületei közül is a kiadott házak 62%-ában 1, 18%-ában 2 háztartást írtak össze, amiből arra kell következtetnünk, hogy a kézművesek lakásviszonyaira ezekben a városokban is az 1—2 szobás lakás lehetett a jellemző.

A kézművesek általában szerényebb lakásviszonyait igazolják a bérlet lakások bérére vonatkozó adatok is. Sopronban és Zomborban lakónként tüntették fel a fizetendő bérösszeget: Sopronban a lakást bérlők átlagos 37 forintos bérével szemben a kézművesek átlagosan évi 34 forintot fizettek. A polgárjogú lakásbérlők átlagos bérösszege 42 forint volt, a polgárjoggal nem rendelkező kézműveseké csak 34 forint, és ez a bérösszeg alig különbözött a polgárjoggal nem rendelkezők által fizetett átlagos 31 forinttól, ami azt jelzi, hogy lakásviszonyaik meglehetősen hasonlóak lehettek.

Zomborban a bérlők összességét tekintve az évi lakbér átlagos összege 18 forint volt: a kézművesek átlaga csak 9 forint (szemben a kereskedők által fizetett 148 vagy a vendéglátással foglalkozók 57 forintjával). Itt azonban a polgárok és nem polgárok lakásviszonyai erősen eltértek, amennyiben az előzőek átlagosan 30, az utóbbiak 7 forint bért fizettek, jóval kevesebbet, mint a más foglalkozásúak. A polgárjogúak átlagos bérösszege 61, a polgárjoggal nem rendelkezőké 14 forint volt.

Az eltérő jogállású soproni kézművesek lakásviszonyainak és ebből következtethetően életkörülményeinek, vagyoni helyzetüknek hasonlósága elgondolkoztató. Eddigi ismereteink alapján általában a polgár és nem polgár kézművesek között nagyobb életmódbeli különbséget feltételeztünk, s habár köztudott, hogy ez időben a polgárjog adta lehetőségek, és ezzel annak vonzása is csökkenő mértékű volt, a szakirodalom nagy jelentőséget tulajdonít a jogállás szerinti különbségnek. Szükséges tehát, hogy megvizsgáljuk a kézművesek különböző jogállású csoportjainak vagyoni helyzetét.

A vizsgált városok összes mestereinek 39%-a rendelkezett polgárjoggal, de a városok többségében polgárjog nem létezett. A 22 szabad királyi városon kívül még Eger, Rimaszombat, Rozsnyó és Zsolna összeírásában mutattak ki polgárokat. E 26 városban a polgárjoggal rendelkező kézművesek aránya 60% volt, azaz a kézművesek többsége közéjük tartozott. A kézműves polgárok aránya az elsőrendű regionális

³⁸ DÓKA, 1970, 111. Budán a Krisztinavárosban az 1849. évi házősszeírás szerint a házak 61%-a 1—4 szobás volt: 65%-ukban 1, illetve 2 lakás volt. Az egyalakos házak 86%-a 1—3 szobából állt. L. GÁL, 1972, 211.

központokban és a hanyatló külkereskedelmi központokban volt a legnagyobb, itt a mestereknek több mint háromnegyede nyerte el a polgárjogot, ami azt sejteti, hogy e túlnyomórészt hanyatló vagy jelentéktelen városokban érvényesültek a feudális korlátok, a céhes kötöttségek a legerősebben, korlátozva a polgárjog megszerzéséhez elegendő vagyonnal nem rendelkező kézművesek beköltözését, illetve letelepedését. A gyűjtő- és elosztó központokban viszont a kézműveseknek a többieknél jóval csekélyebb hányada, mindössze 42%-a volt polgár, e városok tehát nyitottabbak voltak a beáramló kézművesek iránt.

A kézművesek 1,3%-át kitevő nemesi és honoratior mesterek birtokában volt a rétek 25, a szőlők 35%-a, a 35%-ukat képviselő polgárok tulajdonában pedig a különböző mezőgazdasági ingatlanok 50—60%-a. A földet birtokló kézműves mester típusa a nemesek között volt a legelterjedtebb: 57%-uknak volt valamilyen földbirtoka, míg a polgárjogú mestereknek csak 39%-a, a többieknek pedig csupán valamivel több mint egynegyede volt birtokos.

A földet birtoklók arányát tekintve lényegében szinte ugyanolyan különbség mutatkozott a nemesi és honoratior, illetve polgárjogú kézművesek között, mint a polgárjogúak és nem polgárjogúak között. Az egy háztartáshoz tartozó földterület átlagos nagyságát illetően azonban — a polgárjoggal nem rendelkezők rovására — már jóval nagyobb az eltérés. (L. 21—22. táblázat.)

A háztulajdon tekintetében a különbség a három csoport között jelentéktelenebb, de míg a nemesi és polgári háztulajdonos kézműveseknek valamivel több mint egyharmada adott bérbe házat vagy lakrészt, és az egy bérbeadóra jutó évi bér átlagos összege 102, illetve 121 forint volt, addig a polgárjoggal nem rendelkező háztulajdonosoknak csak 16%-a adott bérbe szállást, többnyire nem önálló lakást, hanem csupán 1—2 szobát, mert az egy bérbeadóra jutó átlagos összeg igen alacsony volt, mindössze 39 forintot tett ki.

Polgár és nem polgár kézműves viszonyai szembeállításának csak azokban a városokban van természetesen létjogosultsága, ahol mindkét csoport megtalálható. A birtokos réteg arányát tekintve ezekben a városokban jóval nagyobb különbséget észleltünk a polgárjoggal rendelkezők és nem rendelkezők között, különösképpen a fővárosban és a hanyatló külkereskedelmi központokban. Az utóbbiakban a polgári kézműveseknek csaknem háromnegyede ház- és fele földtulajdonos volt, míg a polgárjoggal nem rendelkezők közül csak 7%-nak volt háza és 12%-nak földje. A fővárosban különösen a háztulajdonosok arányában tapasztalunk nagy eltérést: minden második polgárjogot élvező kézművesnek és csak minden hetedik kiváltsággal nem rendelkezőnek volt háztulajdona. A földtulajdon tekintetében pedig az elsőrendű regionális központokban, ahol a nem polgár kézművesek közül mindössze 3%-nak volt földje a város területén. (L. 23. táblázat.)

Ha a birtokosok arányában eléggé élesen különböztek is egymástól a szabad királyi városokban a polgárjogú és nem polgárjogú kézművesek, birtokaik átlagos nagyságát tekintve már jóval kisebb eltérés tapasztalható. A polgárjoggal nem rendelkező kézművesek szőlőbirtokainak átlagos nagysága egyes várostípusokban egyező volt, sőt a másodrendű kereskedelmi központokban és a hanyatló külkereskedelmi központokban meg is haladta a polgárokét, a szántóterület a fővárosban és a gyűjtő és elosztó központokban is csaknem azonos volt, és az elsőrendű kereskedelmi központokban pedig a polgárjoggal nem rendelkező kézműveseknél az egy háztartásra

21. táblázat

A különböző jogállású kézművesek, valamint ingatlanai és alkalmazottaik %-os megoszlása

Jogállás	Száma	% -a	Az alkalmazásukban álló			A birtokukban levő					A házat bérbeadók	A házbér- jövedelem
			legények	szolgák	szolgálók	házak	szántók	rétek	szőlők	gyümölcsösök		
			százalékos megoszlása									
Nemesek és honoratiorok	334	1,3	1,3	1,2	0,5	1,8	5,1	24,5	6,6	5,9	16,9	2,9
Polgárok	9 543	37,8	54,9	49,4	68,6	41,8	63,6	48,8	52,0	58,1	49,8	80,9
Nem polgárok	15 386	60,9	43,8	49,4	30,9	56,4	31,3	26,7	41,4	36,0	33,3	16,2
Összesen:	25 263	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

22. táblázat

A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó földterület nagysága és az alkalmazottak száma a kézművesek különböző jogállású csoportjainál

Jogállás	A ház-	A föld-	Az egy háztartásra jutó			Az egy birtokos háztartásra jutó				A házat bérbé- adók aránya a háztulaj. között (%)	Az egy bérbé- adóra jutó bér- összeg (forint)
	tulajdonosok aránya (%)		legények	szolgák	szolgálók	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
			száma			területe					
Nemesek, honoratiorok	68,8	57,0	0,6	0,06	0,07	9,1	26,0	2,1	0,4	37,4	109
Polgárok	62,8	39,3	0,9	0,08	0,3	6,8	3,1	2,1	2,6	35,5	121
Nem polgárok	55,5	26,7	0,4	0,05	0,1	3,1	1,6	1,2	0,1	15,6	39

23. táblázat

A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó földterület nagysága és az alkalmazottak száma a polgár és nem polgár kézműveseknél a polgárjog fogalmát ismerő városokban

Csoport	Polgárok aránya (%)	A ház-	A föld-	Az egy háztartásra jutó			Az egy háztartásra jutó				A házat bére- adók aránya a háztulaj. között (%)	Az egy bére- adóra jutó bérösszeg (forint)
		tulajdonosok aránya (%)	legények	szolgák	szolgálók	szántó	rét	szőlő	gyümölcsös			
						(p. mérő)	(kaszás)	(p. mérő)	(kaszás)			
száma				területe								
<i>Polgárok</i>												
I.	58,0	50,0	21,3	1,8	0,1	0,5	0,7	1,4	4,9		68,0	260
II.	55,6	56,5	38,2	0,9	0,08	0,4	7,4	7,3	4,1	0,3	33,6	140
III.	42,2	78,7	58,6	0,5	0,07	0,2	5,2	0,8	0,6	0,6	27,1	21
IV.	52,8	62,1	32,6	1,2	0,08	0,3	4,2	1,0	0,8		43,4	64
VII.	78,5	71,8	42,5	0,3	0,05	0,2	2,7	0,2		0,01	20,5	28
VIII.	76,5	73,8	48,6	0,5	0,05	0,4	13,2	0,9	0,01	0,2	21,0	20
<i>Polgár összesen:</i>	<i>60,0</i>	<i>62,8</i>	<i>39,3</i>	<i>0,9</i>	<i>0,08</i>	<i>0,3</i>	<i>6,8</i>	<i>3,1</i>	<i>2,1</i>	<i>0,2</i>	<i>35,5</i>	<i>121</i>
<i>Nem polgárok</i>												
I.	42,0	14,4	6,3	0,9	0,05	0,2	0,8	0,9	4,2		51,0	109
II.	44,4	39,4	17,7	0,4	0,04	0,08	3,8	14,0	2,5	0,1	20,5	82
III.	57,8	44,3	27,8	0,2	0,01	0,05	4,5	0,5	0,6	0,5	17,8	17
IV.	47,2	37,5	12,4	0,6	0,04	0,1	2,3	0,5	1,7		36,0	23
VII.	21,5	40,0	3,0	0,07	0,01	0,05	1,4				3,7	39
VIII.	23,5	7,2	12,0	0,4	0,02	0,05	0,4		0,2	0,2	47,0	21
<i>Nem polgár összesen:</i>	<i>40,0</i>	<i>35,9</i>	<i>17,5</i>	<i>0,3</i>	<i>0,03</i>	<i>0,05</i>	<i>3,6</i>	<i>4,0</i>	<i>1,4</i>	<i>0,2</i>	<i>24,7</i>	<i>48</i>

jutó rétterület nagysága kétszer akkora volt, mint a polgároké. A birtoknagyság tekintetében csak a hanyatló külkereskedelmi központokban élő polgár kézművesek voltak sokkal előnyösebb helyzetben, mint a polgárjoggal nem rendelkezők, akiknek csak kis töredéke rendelkezett minimális területű földdel.

A szabad királyi városokban a házat bérbeadók, illetve az évi házbérlőjévedelem átlagösszegét tekintve sem volt nagy a különbség a kézművesek két, különböző jogállású csoportja között. A polgárjogúak 35, a polgárjoggal nem rendelkezők 25%-a adta bérbe a házat (a fővárosban, a gyűjtő és elosztó, valamint a hanyatló külkereskedelmi központokban ugyanis sokuknak volt több háza) vagy annak egy részét. A gyűjtő- és elosztó, valamint a hanyatló külkereskedelmi központokban az általuk élvezett házbérlőjévedelem magasabb volt, mint a polgároké. A fővárosban és a másodrendű kereskedelmi központokban viszont igen nagy volt a különbség a két csoport által húzott házbérlőjévedelem között (260 és 109, illetve 64 és 23 forint). A bérbeadók magas aránya mindkét csoportnál e városokban a kiadó lakások iránti nagy kereslet és a jövedelemszerzés e módjának elterjedését jelzi: az összegek különbsége a két csoport által bírt házak nagyságának, minőségének helyenként nagy különbségét sejteti.

Hogy a polgárok között több volt az ingatlanl bíró, s hogy ingatlanvagyonuk is tekintélyesebb volt a polgárjoggal nem rendelkezőkénél, nem meglepő, hiszen a polgárjog elnyerésének az ingatlanbirtoklás többnyire előfeltétele volt, s köztudott, hogy az elnyeréséhez szükséges anyagi áldozatot is csak a vagyonosabbak tudták — és akarták — meghozni. (Nem kétséges, hogy a polgárjog megkönnyítette a további vagyonszerzést.) Nem véletlen tehát, hogy a polgár kézművesek között nagyobb számban fordulnak elő a jövedelmezőbb szakmák képviselői, így pécek, mészárosok vagy az építőipari mesterséget űzők. A polgár kézművesek 8,9%-a élelmiszeripari, 10,4%-a építőipari szakmákat gyakorolt, míg ezek aránya a polgárjoggal nem rendelkezők között csak 7,8, illetve 5,6% volt. Ugyanakkor az utóbbiak között nagyobb számban találjuk a kevésbé jövedelmező mesterségek képviselőit — így például a nyerstermék-feldolgozók, félkész árut készítő iparágak képviselőinek aránya közöttük jóval magasabb, mint a polgárok között —, és az ide sorolható mesterségek közül a takácsok, posztókészítők általában igen alacsony adótételei, valamint a molnárok közepes adóösszegei arra vallanak, hogy elsősorban a csekély jövedelmű szakmák képviselői nem tudták a polgári rangot elérni.

A takácsok adóösszege Pesten 1837-ben 2 forint, a posztókészítőké 1 forint 30 krajcár volt, ugyanakkor a kézműveslegények adója 2 forintot tett ki. Esztergomban a takácsok 1845-ben 1—2 forintos adót fizettek. Debrecenben az e szakmákban működők adótételei 1839-ben átlagosan 4—5 forintot tettek ki.

Kétségtelen, hogy a kézművesek e jogállás szerint különböző két csoportjának vagyoni helyzete különböző volt, e különbség azonban nem döntő. Mint láttuk, a polgárjoggal nem rendelkezők között ha kevesebben is, de felhalmoztak a polgárokéhoz hasonló ingatlanvagyonot. Abban, hogy a birtokos réteg aránya körükben kisebb, hogy vagyonuk csekélyebb volt, mint a polgároké, közrejátszhatott a két csoport eltérő korösszetétele is. Az összeírás csak a 60 éven felüliek korát jelölte meg, és a polgárok között általában magasabb volt a 60 évet meghaladók aránya, mint a lakosság többi rétegénél. Feltehető, hogy e koreltolódás az ezeknél fiatalabb

korcsoportoknál is jelentős volt. S ez természetes is, hiszen a polgárjog elnyerése általában sok éven át megszerzett szakmai ismereteket és sok éven át gyűjtött vagyont igényelt. Ezzel magyarázható az is, hogy a polgár kézművesek több legényt foglalkoztattak, több cselédet alkalmaztak, mint a nem polgárjogúak. A polgárok között tehát jóval nagyobb lehetett a pályájuk derekán vagy éppen alkonyán levő, életük munkájával megszerzett vagyont birtokló kézművesek száma, míg a polgárjoggal nem rendelkezők között nagyobb számban fordulhattak elő a pályájuk kezdetén álló, vagyonukat csak éppen megalapozó mesterek, akik éppen ezért nem tudták még megszerezni a polgárjog elnyeréséhez szükséges szakmai és anyagi feltételeket. (E megállapítás természetesen a többi foglalkozásra is érvényes.) És akadhettek közöttük — e korban már szép számmal — olyanok is, akik ugyan a polgárjog elnyeréséhez minden feltétellel rendelkeztek, de megszerzése nem volt szükséges számukra, vagy olyanok, akiknek a polgárok közé való felvételét a versenytársak igyekeztek meggátolni.

Polgár és nem polgár kézműves szembeállításának persze nincs nagy jogosultsága akkor, ha a város fogalmát nem korlátozzuk a városjoggal rendelkező, a polgár fogalmát ismerő városokra. De a fenti megfontolások alapján mégsem lenne helyes vagyoni rétegződésük vizsgálatánál a választóvonalat közöttük meghúzni. Mert ha igaz is, hogy a polgárjoggal nem rendelkezők általában a kézművesek kevésbé vagyonos rétegéhez tartoztak, ez a helyzet nem eltérő jogállásukból eredt, hanem ellenkezőleg, eltérő jogállásuk volt e vagyoni különbség következménye. A közöttük levő különbségnek elsősorban társadalmi rangjuk, az e korban már igen korlátozott politikai szerepük szempontjából volt, elsősorban — ha nem is kizárólag — a város határain belül jelentősége.

A városi kézműves réteg egészét tekintve e két csoport közötti különbség keresése értelmetlen, hiszen a szabad királyi városokban a kézművesek szegényebb vagy középrétegét alkotó nem polgár kézművesek a többi város szintén polgárjoggal nem bíró kézműveseihez képest magasabb vagyoni, társadalmi kategóriát alkottak. Ha összehasonlítjuk a szabad királyi városokban és a többi városokban működő nem polgár kézművesek helyzetét, azt tapasztaljuk, hogy bár az utóbbiak között jóval nagyobb volt a birtokos réteg aránya (a háztulajdon tekintetében a polgárokét is meghaladó, a földbirtok tekintetében azt megközelítő), és általában több legényt alkalmaztak, az egy birtokos tulajdonában levő földterület jóval kisebb volt, mint a szabad királyi városok „szegény” kézműveseinek birtokai. (L. 24. táblázat.) A házak kiadásából származó jövedelmük átlagos összege is csaknem fele akkora volt, mint a másik csoporté, ami házaik kisebb méretét, gyengébb minőségét jelzi. Ebből arra következtethetünk, hogy az a nagy különbség, amelyet a polgár és nem polgár kézművesek összességének lakbérjövedelménél tapasztaltunk, nem annyira az utóbbiak jogállásának vagy rosszabb vagyoni helyzetének következménye volt, hanem abból eredt, hogy ezek túlnyomó többsége kisebb városokban élt, és lakóhelyükön a bérlakások iránti igény kisebb és szerényebb lehetett, mint a gyorsan növekvő nagyvárosokban.

Mindez azt bizonyítja, hogy a kézművesek jövedelmét, vagyonosságát és ennek következtében társadalmi rangját befolyásoló tényezők közül jogállásuknál is fontosabb tényező volt lakóhelyük, működési területük színvonala és jelentősége. Ez készíthetett számos, kisebb városban működő, esetleg ott a társadalmi hierarchia

24. táblázat
A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó földterület nagysága és az alkalmazottak száma a polgárjoggal nem rendelkező kézműveseknél a különböző városokban

Lakhely	A ház-	A föld-	Az egy háztartásra jutó			Az egy birtokos háztartásra jutó				A házat bére- adók aránya a háztulaj. között (%)	Az egy bére- adóra jutó bé- összeg (forint)
	tulajdonosok aránya (%)		legények	szolgák	szolgálók	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
	száma			területe							
A polgárjog fogalmát ismerő város	34,9	17,5	0,3	0,03	0,1	3,6	4,0	1,4	0,3	24,7	48
Többi város	71,5	32,7	0,6	0,06	0,09	2,8	0,7	1,1	0,1	14,3	26

magasabb fokán elhelyezkedő kézművest arra, hogy működési területét máshová helyezze át, esetleg a kedvezőtlenebb jogállást is vállalva. A kézművesek e korban jelentős migrációs mobilitásában³⁹ az egyéni tényezők mellett ez a szempont is fontos szerepet játszhatott, hiszen a kézművesiparnak lokális funkcióvá válása azt jelentette, hogy fogyasztóközönsége egyre inkább a helyi, városi lakosság körére szűkült. A nagy népességű, virágzó városok nyilván jobb megélhetést biztosíthattak számukra.

A kézművesipar, szerepének csökkenése ellenére a városi lakosság tekintélyes hányadának biztosított tisztességes megélhetést. Csak néhány hagyományos, inkább szolgáltató, mint termelő jellegű iparágban tette lehetővé vagyon felhalmozását. E tőkét azonban csak kivételképpen (és akkor is inkább a következő évtizedekben) fordították nagyobb ipari vállalkozások alapítására, a vállalkozóbb kedvűek inkább kereskedelemben gyümölcsoztették, és kedvező adottságok esetén mezőgazdasági áruterelés megalapozását is szolgálhatta. A kézművesek többsége azonban a háztartás szükségleteit biztosító föld (főképp szőlő) szerzését tartotta fontosnak, gazdaságaik elsősorban önellátó jellegűek voltak. A tőkének a házbérvédelemben való kamatoztatásának lehetőségével is csak kis töredékük élt: termelésüket, jövedelemszerzésüket, életmódjukat, szemléletüket a konzervativizmus jellemezte.

KERESKEDŐK

Az 1828. évi összeírásban a kereskedők száma a kézművesekénél jóval csekélyebb volt, ennek ellenére súlyuk és gazdasági szerepük a városok és elsősorban a fővárosban és az első- és másodrendű központok közé tartozó leggazdagabb központi szerepkörű városok életében (ahol az összeírt kereskedőknek csaknem háromnegyede működött) jóval jelentősebb volt. Ezt tanúsítják az adóztatásukra vonatkozó szórványos adatok is. Három, különböző csoportba tartozó, különböző típusú városban, Pesten, Debrecenben és Esztergomban ismerjük a rájuk kivetett adó összegét, mindháromban a kereskedők átlagos adótételei magasabbak voltak, mint a kézműveseké. (Vö. a 9. és a 25. táblázatot.)

A kereskedőknek jóval kisebb része tartozott a legcsekélyebb adót fizetők kategóriájába, és a kézművesekénél jóval nagyobb része — Pesten csaknem egyharmaduk, Debrecenben több mint egyharmaduk, Esztergomban pedig 14%-uk — fizetett 10 forintnál több adót.

A legnagyobb átlagos adót fizetők — azaz a legnagyobb jövedelmű kereskedők — közé tartoztak természetesen a nagykereskedők, a kiskereskedők közül pedig elsősorban az árukészletüket túlnyomórészt külföldről beszerző boltosok: a fűszer- és festékárakkal, a különféle textíliákkal, díszműárukkal, fém- és bőrárúval kereskedők. (L. 26. táblázat.) A honi termékekkel kereskedők közül a terménykereskedők —

³⁹ Pesten az 1786-ban belvárosi háztulajdonnal rendelkező kézműves családok közül csak egynegyedüknek élt az 1820-as években valamely tagja a városban. (BÁCSKAI, 1968, 167.) Győrirott a XVIII. században 20 éves időközökben a kézműves családoknak mintegy a fele vándorolt el. (BÁCSKAI, 1971, 191.) Az 1828—1830-as években Pesten házasságot kötött kézművesek közül csak 30,6% volt pesti származású; 0,2% más magyarországi városból, 23,5% vidékről vagy mezővárosokból, a többiek külföldről települtek a városba (BÁCSKAI, 1979, 61.).

25. táblázat
A kereskedők megoszlása adótételeik szerint Pesten,
Debrecenben és Esztergomban

Adótétel	Pest 1840*		Debrecen 1839		Esztergom 1845	
	Az átlagos adótételt fizető kereskedők					
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
40 kr. – 5 forint	998	56,0	24	12,7	95	70,4
5,01 – 10 forint	242	13,6	93	49,2	21	15,5
10,01 – 15 forint	497	27,9	21	11,1	7	5,2
15,01 – 20 forint	13	0,7	30	15,9	10	7,4
20 forint felett	32	1,8	21	11,1	2	1,5
<i>Összesen:</i>	<i>1 782</i>	<i>100,0</i>	<i>189</i>	<i>100,0</i>	<i>135</i>	<i>100,0</i>

* Pesten ezúttal az összehasonlításhoz az 1840. évi Classificatiót használtuk, mert az 1839. évi nem tüntette fel a zsidó kereskedők adótételeit. Ez évben a kézművesek megoszlása az adótételek szerint a következő volt: 5 forintig 82,5%, 5–10 forint 11,7%, 10 forint felett 5,7%. (BFL Pest város levéltára. 1202/c. Intimata a. n. 5259. Classification des sämtlichen Gewerbe und Judenschaft. 1840. okt. 27.)

túlnyomórészt zsidók — csupán a pesti klasszifikációban fordultak elő, itt azonban igen magas adótételekkel. Viszonylag nagy összegű adót fizettek a fa-, dohány- és sertéskereskedők is. Újvidéknek a rektifikációs bizottsághoz pótlólag felterjesztett, a kereskedők évi jövedelmét egyedileg feltüntető kimutatásában is az említett szakosodású kereskedők jövedelmei voltak a legmagasabbak. (L. 27. táblázat.)

A szatócsok, vegyeskereskedők, az „aprólékos árukat” kínáló a piaci árusok és egyéb, élelmet kis tételekben árusítók, valamint a vásározók adótételei csekélyek voltak. Ezek egy tekintélyes részének a kereskedés nem is alapvető kereső foglalkozása, hanem inkább csak kiegészítő jövedelemforrása volt. A kofák, a gyümölcs- és zöldségárusok jelentős része asszony, akiknek férje kereső foglalkozást űzött. A kézműveslegények közül is többen foglalkoztak kis tételű árusítással.

Így például Kassán 52 ács és kőműveslegény adózott liszt- és kenyérárusítás után is, Eperjesen 10 legény felesége kofa volt, és azoknak a kézműveseknek, akik a mesterségüket kereskedéssel párosították, túlnyomó többsége szatócskodott, vagy lisztet árusított kisebb tételekben.

A kereskedést mellékesen űzők száma azonban valójában a regisztrálnál jóval magasabb lehetett, mert nem minden város tartotta szükségesnek a kereskedést nem állandóan vagy kis tételekben folytatókat kimutatni, különösképpen akkor nem, ha más kereső foglalkozásuk után amúgy is adóztathatók voltak.

A kereskedők vagyoni rétegződését nemcsak szakosodásuk (vagy éppenséggel annak hiánya) határozta meg, hanem elsősorban az, hogy nagyban vagy kicsinyben folytattak-e kereskedést.

Az újvidéki kimutatásból is kitűnik, hogy a nagybani kereskedést folytató szatócsok viszonylag magas jövedelemmel rendelkeztek, és Versecen is akadt 10 000 vagy 4000 forint tőkével rendelkező szatócs.

26. táblázat
**A 10 forintot és annál magasabb átlagos adót fizető
kereskedők Pesten, Debrecenben és Esztergomban**

A kereskedők szakosodása	Átlagos adótételük		
	Pesten	Debrecenben	Esztergomban
	főrint		
Zsidó kereskedők (Warenhändler)	30		
Gyári lerakatok	12–25		
Testületen kívüli kereskedők	20		
Bőrkereskedők	15		10
Tűzifa-kereskedők	13		12 F. 20 kr.
Fűszerkereskedők		19	10 F. 30 kr.
Rőfös kereskedők			15
Posztókereskedők	= testületi	testületi	20
Díszműáru-kereskedők	kereskedők	kereskedők	
Selyemkereskedők	12	10	
Vászonkereskedők			8
Bőrkereskedők			
Vaskereskedők		20	10
Papírkereskedők			12
Zsidó nagy- és terménykereskedők	12		
Bútorkereskedők	12	36	
Zsidó dohányáru-kereskedők	12		
Acéláru-kereskedők	12		
Kordovánkereskedők	11 F. 40 kr.		
Berchtesgadeni áruval kereskedők	10		
Könyvkereskedők	10	11	6
Sertéskereskedők	10	15	
Tapétaáruval kereskedők	10		
Gyári lerakatok	10		
Épületfa-kereskedők	10		
Olasz gyümölcskereskedők	10		
Zsidó ruhakereskedők	10		
Tükörkereskedők	10		
Marhakereskedők		19	

A kiskereskedők vagyoni helyzetét befolyásolta az is, hogy boltban árusítottak-e, hogy elsősorban a helyi lakosságot vagy vidéki fogyasztókat szolgálták-e ki, vagy a vidéket járták — áruik eladását esetenként a környező parasztok terményeinek kisebb tételű felvásárlásával párosítva. És természetesen, a kézművesekhez hasonlóan a kereskedők vagyoni helyzetét és társadalmi presztízsét nagymértékben meghatározta tevékenységük helye is. Nyilvánvaló, hogy egy pesti vagy pozsonyi kereskedőnek ahhoz, hogy a helyi vagy vidéki mindennapi fogyasztói szükségleteket kielégíthesse, vagy a vásári forgalmat kellőképpen kihasználhassa, nagyobb árubőséggel és választékkal, tehát jóval nagyobb tőkével kellett rendelkeznie, mint például az ország északkeleti részén fekvő települések vagy a Nyitra megyei városok kereskedőinek, akiknek vidéki és helyi vevőköre — a lakosság jelentős részben önellátó lévén — jóval szűkebb és igénytelenebb volt.

27. táblázat
A különböző szakosodású újvidéki kereskedők évi
jövedelmének összege

A kereskedők szakosodása	A nagykereskedők			A kiskereskedők		
	száma	a jövedelem határösszegei	átlagos jöv.	száma	a jövedelem határösszege	átlagos jöv.
	(forint)			(forint)		
<i>Mercatorok:</i>						
Postzó	2	3 000 – 10 000	6 500			
Rőfős	20	1 200 – 10 000	3 485	5	300 – 480	388
Fűszer	5	2 000 – 5 000	3 200	5	200 – 400	280
Díszműáru	2	1 600 – 4 000	2 800			
Vas	3	1 000 – 2 000	1 666	2	200 – 300	250
Könyv	2	1 200 – 1 800	1 500			
Bőr	2	1 000 – 1 500	1 250	1	200	
Len	3	400 – 1 200	725	9	50 – 200	95
Liszt	1	500		7	80 – 300	163
Szatócs	4	500 – 800	425	32	16 – 250	95
Török áru				1	200	
Ékszer				2	80 – 200	140
Zöldség				1	200	
Háló				1	100	
Dohány és dohányáru				3	30 – 200	78
Ócskás				12	25 – 200	80
Vásároló				2	60 – 80	70
Dohányárus (dardanarius)				1	40	
Ruhaárus (dardanarius)				1	40	
Gyűrűárus				1	30	
<i>Quaestorok:</i>						
Épületfa	1	5 000		12	60 – 400	170
Kézműáru	1	4 000				
Vásároló rőfős	2	2 500 – 4 500	3 000	6	60 – 200	137
Bor	1	2 500				
Bőr	3	1 000 – 2 500	2 000	3	200 – 250	217
Gabona és termés	14	500 – 3 000	1 330	11	20 – 400	168
Tűzifa	4	800 – 2 000	1 100			
Állat	4	300 – 1 200	725	5	100 – 400	220
Mész	1	500		1	60	
Méz	1	500				
Liszt (dardanarius)				3	250 – 300	267
Pálinka				1	120	
Ócskás				1	70	
Élelem				3	10 – 100	47
Szatócs				1	40	
Vásároló				2	20 – 40	30
<i>Mercator és quaestor egyszerre:</i>						
Fűszer + gabona	2	6 650 – 7 500	7 075			
Termény + szatócs	1	2 300				
Állat + szatócs	2	580 – 2 600	1 590	1	500	
Szatócs + vásároló	1	1 500		1	150	
Bőr + ócskás				1	350	
Bőr + szatócs				1	110	

A különböző városokban működő kereskedők helyzeti különbségére rendkívül szemléletesen utalt az összeírás során Szatmár megye, amikor a rektifikációs bizottságnak a kereskedők osztályba sorolásának országos egyesítésére irányuló törekvéseit kifogásolva azzal érvelt, hogy a megyében levő „... adózó mercatorok és quaestorok mindössze igen kevés Capitális Summát fordíthatván a kereskedelemre, mivel ezen Tájék a kereskedés fő pontjaitól távol van, és a kereskedési haszonvételekre nézve is szinte olyan messze van, és önként kitűnik az az igazság, hogy ezer forint, amely példának okáért Nagykárolyban forog a kereskedők kezén, ezer forinthez, amely p. o. Pesten forog a kereskedelemre, a hasznot nézve olyan egyenetlen

- a) mint a két város távolléte Bécstől,
- b) mint a két város népességének száma különbözik egymástól,
- c) mint a két városban és környékén lakozóknak vagyona meghaladja egymást,
- d) mint a privilegiális szabadság hasznai, amelyekkel a királyi városok élnek, sikeresebbek az urbárium kedvezéseinél.”

A továbbiakban utaltak arra, hogy „a nagy consumatiójú városok nem léte miatt itt minden productum kevesebb becsben áll, mint a gazdagabb tájakon”, ezért a megyei kereskedőket más gazdagabb vidékeken még a 10. osztályba sem sorolnák be.

A kereskedők jövedelmében, illetve tőkeerejében mutatkozó igen nagy különbséget érzékeltetik a kereskedők osztályba sorolásának városonként (és megyénként) eltérő szempontjai is. Így például a kereskedőket *tőkéjük nagysága* szerint osztályozó városok közül az 1. osztályba soroltak tőkéje Zomborban 20 000 forintot, Máramarosszigeten 10—20 000 forintot, Egeben 15 000 forintot meghaladó összeget tett ki, míg Fehérváron és Szatmárnémetiben 6000, Sátoraljaújhelyen pedig 3000 forint körüli összeg is elegendő volt. Hasonló eltérések észlelhetők a kereskedőket *évi jövedelmük* nagysága alapján osztályozó városokban: Szegeden az évi 3000 forint jövedelmet húzók kerültek az első osztályba, a Nyitra megyei városokban 1500—2000 forinttal, Baján a 400 forinttal, Nagyszombatban a 250 forint jövedelemmel rendelkezőket sorolták ide. Eltérő volt a *kialakított osztályok száma* is: a tőke alapján osztályozó városokban 6—8, a jövedelem szerint rangsorolóknál 3—10 osztályt alakítottak ki. Az osztályok számában mutatkozó nagy különbség részben annak is tulajdonítható, hogy számos város a csekély tőkéjű vagy jövedelmű (változóan az évi 100, 50, 20 forintnál kisebb jövedelműeket), illetve a kereskedést nem folyamatosan vagy csak mellékfoglalkozásként folytatókat vagy nem sorolták osztályba, vagy egyáltalán nem jelölték meg a kereskedők rovatában. A legtöbb városban azonos volt a *mercatorok* és *quaestorok* besorolásának elve, de Miskolcon és Szegeden a quaestoroknál, s a Nyitra megyei városokban a *mercatorok*nál irtak elő nagyobb összegeket.

Az osztályozás eltérő elvei azonban nemcsak a kereskedők igen különböző vagyoni viszonyait, illetve foglalkozásuk eltérő jövedelmezőségét tükrözi, hanem azt a tényt is, hogy a kereskedők — különösképpen a boltal nem rendelkezők — jövedelmi viszonyairól sokkal kevésbé voltak tájékozottak az összeírók, illetve a városi hatóság, mint a lakosság más foglalkozású csoportjairól. A kézművesek által felhasznált nyersanyag értéke, a készített termékek ára, sőt azok mennyisége is többé-kevésbé ismert volt (éppen ezért tartották oly pontosan nyilván az alkalmazott legények számát), s így jövedelmi viszonyaik pontosabban meghatározhatók voltak. A kereskedők árukészletének értéke, forgalma azonban már nem volt ilyen könnyen

felbecsülhető, s még kevésbé lehetett megítélni azoknak a kereskedőknek a jövedelmét, akiknek forgalmazott áruai a maguk fizikai valóságában sokszor meg sem jelentek a városokban. Ilyenek voltak a termény- és állatkereskedők, a házaló, felvásárló kereskedők vagy a vásárolók, akik nemcsak a városi vagy más kereskedőtől beszerzett árukkal járták a vidéket, hanem menet közben fel is vásároltak terményeket, amelyeket esetleg megintcsak másutt adtak el.

Az is természetes, hogy a kereskedők azon voltak, hogy a városi hatóságok ne is szerezzenek tudomást valóságos jövedelmükről. Az összeírás során több város — köztük Székesfehérvár is — azzal indokolta a kereskedők osztályozásának elmulasztását, hogy a kereskedők — hitelüket féltve — nem vallják meg jövedelmüket, illetve üzleti tőkájüket, és nem engednek betekintést üzleti könyveikbe. A kereskedők tőkájének összege elsősorban azokban a városokban volt ismeretes, ahol testületekbe tömörültek, itt is elsősorban a testületi kereskedőké, akiknek felvételükhöz tőkájük nagyságát igazolniuk kellett. S ha a városi tanács elég pontosan ismerte is adóalanyainak vagyonságát a városi adóztatásnál, az országos összeírás során nem tartotta szükségesnek a valóság pontos feltárását, nehogy ezáltal esetleg a városra nehezedő állami adóterhek növekedjenek.

Mindezen tényezők közrejátszottak abban, hogy a városok többsége megelégedett a kereskedőknek a *mercatorok* és *quaestorok* közé való besorolásával, esetenként, legalább a kereskedők egy részénél szakosodásukat, néha adóosztályukat is feltüntetve. Mindössze 6 város (Eger, Gyöngyös, Földvár, Ungvár, Sátoraljaújhely és Máramarossziget) jelölte meg az összeírás során egyedileg (de itt sem minden kereskedőnél) a befektetett tőke és 5 város (Miskolc és a Nyitra megyei városok) a jövedelmek összegét. További 11 város — szintén nem következetesen és teljeskörűen — a kereskedők adóosztályát jelölte meg, számos esetben az osztályozási kulcs megjelölése nélkül.

Az összeírások ellenőrzése során a rektifikációs bizottság szívósan és kitartóan igyekezett a kereskedők vagyoni helyzetének pontosabb és országosan egységesebb kimutatását elérni, de ismételt felszólításuk ellenére is csak a városok egy része küldte fel a besorolási kulcsot, vagy részletezte pótlólag — de általában már csak összesítve — a kereskedők megoszlását a különböző adócsoportokban. A városok többségében legfeljebb a kereskedők szakosodását tüntették fel, vagy utaltak — megint csak nem következetesen, nem minden kereskedőnél — azok nagy- vagy kiskereskedelmi tevékenységére (mint pl. Buda és Pest).

A rendelkezésünkre álló adatok tehát nem elégségesek ahhoz, hogy a városok összességére nézve pontosan elhatároljuk a nagy- és kiskereskedőket, s még kevésbé ahhoz, hogy jövedelmük vagy tőkájük alapján rangsorolhassuk őket. Csupán arra szorítkozhatunk, hogy ingatlanvagyonuk, alkalmazottaik száma, szakosodásuk, jogállásuk alapján bizonyos következtetéseket vonhassunk le a kereskedők, illetve azok különböző csoportjainak a városokban betöltött gazdasági szerepéről és társadalmi rangjáról.

A kereskedők szakosodás szerinti eloszlása a különböző típusú városokban igen eltérő. Az összeírásban szereplő kereskedők körülbelül 1/5-e ruházati cikkeket, rövidáruval, bőrrel, vassal, fűszer- és festékáruval és egyéb iparcikkeket kereskedett, 13%-a terménnyel, állattal, borral folytatott kereskedést, 10%-a élelmiszert árult, 13%-a szatócs, vegyeskereskedő, 8%-a vásároló vagy házaló volt, 1/4-e pedig pusztán

*mercator*ként és *quaestor*ként megjelölt, zömében feltehetően szakosodás nélküli kereskedő volt.

A legkiegyensúlyozottabb kereskedelmi hálózata a fővárosnak volt: itt működött a legkevesebb nem szakosodott kereskedő. A szakosodott iparcikk-kereskedők, illetve a szatócsok aránya nagyjából egyező — 30% volt —, a termény-, állat- és borkereskedők aránya az átlagossal nagyjából megegyezett. A zsidó kereskedők aránya — nagy számuk ellenére — viszonylag csekély volt.

Az első- és másodrendű kereskedelmi központokban a nem szakosodott kereskedők aránya a fővárosénál már jelentősebb, de az átlagosnál még mindig kisebb volt, az iparcikkeket árulóké viszont — különösen az elsőrendű kereskedelmi központokban — meghaladta az átlagot. A másodrendű kereskedelmi központokban igen magas volt a terménykereskedők aránya — ezekben a városokban egyébként a kereskedőknek mintegy egyharmada zsidó volt —, a szatócsok és vegyeskereskedők aránya a fővárosiakétól nagymértékben, az átlagostól jelentéktelen mértékben elmaradt. Az elsőrendű kereskedelmi központokban a többiekhez képest igen sok vaskereskedő működött, és a vásároló kereskedők aránya is valamelyest meghaladta az átlagot, ami arra vall, hogy néhány városban város és körzete kereskedelmi kapcsolataiban a „mozgó kereskedőknek” igen nagy szerepe volt.

A városok e három csoportjában volt a legmagasabb az 1000 főre jutó kereskedők száma, illetve a tőkeerős kereskedők aránya: az utóbbiaké különösen a másodrendű kereskedelmi központokban (26%), feltehetően az itt működő terménykereskedők nagy száma következtében. Mind a három csoport városainak kereskedelmi hálózata alkalmas volt arra, hogy mind a helyi, mind a vidéki lakosság különböző rétegeinek eltérő fogyasztói igényeit a vásáron kívüli időszakokban is rendszeresen ki tudja elégíteni, és hogy szakosodott és nagykereskedői hálózata révén a vidéki kereskedőket is el tudja látni áruval. Tiszta vonzáskörzetükben ugyanis igen sok kereskedő működött; míg az összes városi körzetekben az ezer főre jutó kereskedők száma 0,4, e városokban 1,2—1,3, illetve 0,7 volt.

Sajátosan alakult a kereskedők összetétele a közvetítő központokban. Az itt működő kereskedők kétharmada zsidó volt. Az iparcikk-, termény-, állat- és borkereskedők aránya az átlagossal megegyezett. A főleg a városi lakosság alsóbb rétegeinek szükségleteit fedezni hivatott szatócsok-vegyeskereskedők aránya igen csekély, viszont az átlagost meghaladó volt a nem szakosodott kereskedők 33%-os aránya. Nyilván annak következtében, hogy e városok lakosságának túlnyomó többsége őstermelést folytatott, élelmiszerárust az összeírás nem is említett. A kereskedők kis részének (15%) volt jelentősebb tőkéje, de az ezer főre jutó tőkeerős kereskedők száma az előző három csoport után itt volt a legmagasabb. Körzeteik kereskedelmi hálózata jelentéktelen volt: a vidéki lakosság szükségleti cikkeket elsősorban a vásároló, házaló kereskedőktől szerezhetette be, akiknek az aránya — 28% — az összes városok közül e csoportban volt a legmagasabb. Ez azt sejteti, hogy a város és vidék kereskedelmi kapcsolatai e körzetekben elég kezdetlegesek és elmaradtak voltak.

A gyűjtő és elosztó központokban a kereskedőknek több mint a fele nem szakosodott (vagy szakosodásukat nem tüntették fel). A szakosodott kereskedők aránya így is az átlagossal egyező, de az eddig tárgyalt csoportokba sorolt városokénál alacsonyabb volt. Habár e városok körzetében gazdagon termő földek terültek el, s

jelentős szántógazdálkodás és állattenyésztés folyt, a termény- és állatkereskedők száma jelentéktelen maradt. Kevés szatócs és vegyeskereskedő működött ezekben a városokban, a vásározó-házaló kereskedők (és a zsidó kereskedők) aránya elenyészően csekély volt. A kereskedők illetően megoszlása azt sejteti, hogy e városok jelentős terményforgalmának haszonélvezői nem a helyi kereskedők voltak, annak ellenére, hogy közöttük a jelentős tőkével rendelkezők aránya igen magas volt. A kereskedelem elsősorban az országos vásárok idején lendült fel, és sok árucikk tekintetében mind a helyi, mind a vidéki lakosság eladásai és vételei egyaránt a vásárok idejére korlátozódtak.

Az első- és másodrendű regionális központokat és a hanyatló külkereskedelmi központokat a nem szakosodott kereskedők igen magas aránya jellemzi. A termény- és állatkereskedők aránya csekély volt. Ezek a városok a gabonának és általában az élelmiszernek inkább elosztó-, mint gyűjtőközpontjai voltak, és az ilyen árukat forgalmazók csekély száma azt jelzi, hogy e tevékenység az idegen kereskedők kezén összpontosult. Egyedül a borkereskedők száma volt jelentős néhány gazdag bortermő vidék városaiban.

Az elsőrendű regionális központokban a városi helyi igényeket — a néhány szakosodott kereskedő mellett — elsősorban a nagyszámú szatócs- és vegyeskereskedő elégítette ki; ezeknél és a kisszámú vásározó kereskedőnél szerezhette be szükségleti cikkeiket körzeteiknek a kereskedőket nélkülöző lakossága is. A másodrendű regionális központokban a helyi lakosság fő beszerzőhelyei szintén a vegyeskereskedések lehettek, itt azonban a város és vidék kereskedelmi kapcsolatai másképpen alakultak, mint az elsőrendű regionális központokban. Az előbbieken ugyan egyetlen szakosodott céget sem jelöltek meg, de Máramarosszigeten a kereskedőknek igen nagy része, csaknem egynegyede jelentős tőkével rendelkezett, és a kereskedést nagyban űzte. Feltehetően ezek láthatták el áruval a körzetben működő viszonylag nagyszámú kereskedőt és a vásározó zsidókat, illetve ezek nekik adhatták el a felvásárolt termékeket. Itt tehát a város és vidék kapcsolata a városi és körzeti kereskedők közötti kapcsolat és munkamegosztás révén realizálódott.

A többi városétól eltérő volt a hanyatló külkereskedelmi központokban működő kereskedők összetétele: itt is csekély volt a szakosodott és a termény- és állatkereskedők aránya, és jelentős — de az első- és másodrendű regionális központokban észlelnél jóval csekélyebb — a szakosodás nélkülieké is. (Lehetséges, hogy e szakosodás megjelölése nélkül összeírt kereskedők testületi, tehát szakosodott kereskedők voltak, akiknek szakosodását — testületbe tartozásuk miatt — nem tartották szükségesnek külön feltüntetni.) Meglepően kevés szatócsbolt volt e városokban, és — érthető módon — igen sok élelmiszer-kereskedő és árus; ezek a kereskedőknek több mint egyharmadát tették ki. A kereskedőknek csak kis töredéke rendelkezett jelentősebb nagyságú tőkével. A kereskedők ilyen összetétele igazolni látszik e városok panaszát arról, hogy egykor virágzó bel- és külkereskedelmi kapcsolataik helyi méretűvé szűkültek, és hogy vidékük lakosságának áruellátásában, illetve áruinak felvásárlásában a környező falvakban élő zsidók egyre erősödő versenyét nem tudják legyőzni. Körzetükben kereskedő alig működött, viszont környékükön valóban nagyszámú zsidó népesség élt. A céhes-testületi szellemű, a feudális korlátokhoz görcsösen ragaszkodó városok a zsidó kereskedőket nem fogadták be (csak Eperjesen írtak össze 5 zsidó kereskedőt), így ezek a környező

falvakba tömörültek, és a vidéki kereskedelem szálai az ő kezükben összpontosultak. Áruikat feltehetően más városok — Kassa, Miskolc stb. — kereskedőitől szereztek be. A kereskedők összetételéből ítélve a hanyatló külkereskedelmi központok kereskedelmi hálózata a város és vidéke gazdasági kapcsolatainak lebonyolítására már nem volt alkalmas.

Nagyobb jövedelmük ellenére a kereskedők között jóval csekélyebb volt a városban birtokosok aránya, mint a kézművesek között. (Vö. a 19. és a 28. táblázatot.) Ennek egyik oka az, hogy a kereskedők jelentős része — csaknem 29%-a — zsidó volt, akiknek ingatlanszerzése igen sok településen és — elsősorban a szabad királyi városokban — tiltott vagy erősen korlátozott volt.

A zsidó kereskedőket leszámítva már jóval kisebb különbség észlelhető a birtokosok arányában a kézművesek és kereskedők között, de továbbra is az utóbbiak rovására. (A háztulajdonosok aránya a kereskedők között a zsidókat leszámítva 54,5, a kézművesek között 58,4%, a földet birtoklók aránya 29, illetve 32% volt. Az egy háztartásra jutó ingatlanok száma, illetve területe viszont a kereskedőknél jóval nagyobb volt.)

Nagyobb volt az egy háztartásra jutó földterület (különösen a szántóterület) a kézművesek által birtokoltakénál, de ennek ellenére e téren minőségi különbségről nem beszélhetünk. Ezek a földek csak néhány városban, néhány kereskedőnek biztosítottak komoly jövedelmet, túlnyomó többségüknél — éppúgy, mint a kézművesek esetében — főleg gabona tekintetében a háztartás fogyasztási szükségleteit fedezhették, többnyire azt is csak részben. A kereskedők háztartásai ugyanis általában nagyobbak voltak az alkalmazottak és cselédek nagyobb száma következtében (minden ötödik háztartásra jutott egy segéd és egy szolgál, és minden másodikra egy szolgáló), és ezek ellátása természetesen több terményt igényelt. A földek megművelésében nem nélkülözhatték a napszámosok munkáját sem, miután a szolgák idejüknek egy részében a kereskedéssel kapcsolatos teendőket látták el; erre következtethetünk abból, hogy a segédet nem foglalkoztató kereskedők — így például az állat- és bőrkereskedők — feltűnően sok szolgát alkalmaztak.

A kereskedőknél a tőkebefektetésnek a földvásárlásnál jóval elterjedtebb, preferáltabb formája a ház- és (néhány helyen, ahol a város gyors növekedése már a telekspekulációt is lehetővé tette, például a fővárosban) a telekszerzés volt. Míg a háztulajdonos kézművesek túlnyomó többsége csak egy házat birtokolt, minden tizedik kereskedőnek (a másodrendű kereskedelmi központokban minden ötödiknek, a fővárosi kereskedők közül minden harmadiknak) több háza volt. Az általuk élvezett átlagos évi lakbér összege — 178 forint — az értelmiséget leszámítva minden más foglalkozáscsoporténál magasabb. Ez arra vall, hogy a birtokukban levő házak nagy része a város központjában, jól megépített, nagy épület volt, a tulajdonos által lakott helyiségeken, az általa használt bolthelyiségen kívül többnyire több kiadó bolttal, raktárral, önálló lakással.

A boltbér általában jóval nagyobb volt, mint a lakbér. Szegeden például egy bolt bére 100 forint volt, míg ugyanabban a házban egy kétszoba-konyhás lakásé 60 forintot tett ki. A város másik részén egy kétszoba-konyhás lakás évi bére 44, egy háromszobásé 60 forint volt, ugyanakkor egy bolt 120 forint jövedelmet hozott a tulajdonosnak. Aradon egy bolt bére 88 forint, ugyanabban a házban kiadott, ismeretlen nagyságú lakás két bérlője 24 forint bért fizetett.

28. táblázat
**A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma
a kereskedőknél a városok különböző csoportjaiban**

Csoport	Ház- tulajdono- sok	Föld- birtoko- sok	Az egy háztartásra jutó			Az egy ház- tulajdonosra jutó házak száma	Az egy birtokos háztartásra jutó				A házakat bé- beadók aránya a háztulajdono- sok közt (%)	Az egy bére- adóra jutó bér átlagos összege (forint)
			segédek	szolgák	szolgálók		szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
	aránya (%)		száma			területe						
I.	30,3	15,5	0,4	0,1	0,6	1,3	1,0	2,4	5,1		70,7	370
II.	47,1	20,1	0,09	0,1	0,4	1,1	17,5	10,5	2,2	0,4	40,1	167
III.	61,4	42,5	0,1	0,2	0,4	0,8	5,4	2,5	1,9	0,7	26,0	78
IV.	51,9	19,7	0,2	0,2	0,5	1,2	12,9	2,3	1,3		42,2	90
V.	41,3	13,8	0,1	0,2	0,3	1,1	13,2	3,2	0,9	2,8	34,3	51
VII.	41,1	32,6	0,05	0,2	0,4	1,1	4,6	0,7	0,2	0,01	29,2	115
VIII.	51,2	18,2	0,1	0,1	0,6	1,1	35,1	3,3		0,5	38,7	104
IX.	56,3	5,6	0,1	0,1	0,1	1,1	5,5	3,7			15,0	31
Összesen:	46,2	22,3	0,2	0,2	0,4	1,1	10,6	5,0	2,1	0,4	40,7	178

Minderre elsősorban a magas lakbérjövedeleből következtethetünk, mert a házaik saját vagy kiadott lakásuk nagyságára vonatkozóan csak igen kevés közvetlen adatot tartalmaz az összeírás.

Összesen 58 kereskedő tulajdonában levő ház helyiségeinek számát ismerjük. Ezek közül 3,4% volt egyszobás, 27,6% két-, 22,4% három-, 17,2% négyoszobás és az 5—12 szobás házak aránya 17,2%-ot tett ki (míg az ilyen nagyságú házak a kézművesek birtokában levőknek csak 10%-át, és a négyoszobásak is csak 13%-ot tettek ki). A konyhák számából ítélve e házaknak 39,6%-a egylakásos, 36,2% két-, 15,5% három-, 8,6%-a pedig ennél több lakásos volt.

A kereskedők tulajdonában levő házak méreteiről némi tájékoztatást nyújt az is, hogy az egy házban található háztartások számát pontosan feltüntetett összeírásokban hány háztartás jutott egy-egy kereskedőházra.

Összesen 331 házról rendelkezünk ilyen adatokkal. Míg a kézművesek által bérbeadott házak 62%-ában egy, 18%-ában két és mindössze 20%-ában írtak össze kettőnél több háztartást, a kereskedők által bérbeadott házaknak 44,7%-ában egy, 22%-ában kettő, 33,1%-ában pedig három vagy annál több háztartást tartottak nyilván. A kereskedők házainak nagyságát tanúsítják a kiadott lakások, illetve lakrészek nagyságára vonatkozó, szintén csak szórványos adatok. Összesen 105 lakás helyiségeinek számát ismerjük, ezek 24%-a egyszobás, 39%-a két, 18%-a három, 8,6%-a négy és 10%-a 5—12 szobából állt, míg a kézművesek által bérbeadott lakrészek 61%-a egyszobás, 26%-a kétszobás volt, és csak 13%-a volt ennél nagyobb. A kereskedők házainak 82%-ában egy, 11%-ában két, 7%-ában 3—5 lakást adtak bérbé.

A kereskedők saját lakásainak nagyságáról az összeírás túlságosan kevés adatot tartalmaz ahhoz, hogy ezeket általánosítani lehessen. A szórványos adatok azonban azt sejtetik, hogy a kereskedők lakásai tágasabbak lehettek, mint a kézművesek — túlnyomórészt egy, maximum kétszobás — lakásai.

Baján például 9 kereskedő bérelt lakásának nagyságát ismerjük, ezek közül 2—2 egy, két, illetve négyoszobás, 3 pedig háromszobás volt. Szegeden és Zomborban, ahol a fizetendő bérösszeget bérlőnként tüntették fel, a kereskedők által fizetett évi bérösszeg jóval nagyobb volt az átlagos vagy a kézművesek által fizetett átlagos bérnél. Zomborban a lakást bérlő kereskedők által fizetett lakbér átlagos összege 148 forint volt (a polgárkereskedőké 169, a polgárjoggal nem rendelkezőké 72 forint), szemben a városban lakást bérlők átlagos 18, a kézművesek által fizetett átlagos 9 vagy akár a polgárok által fizetett átlagos 61 forintos bérösszeggel. Sopronban a lakást bérlők átlagosan 37, a kézművesek 34 forintot, a lakást bérlő kereskedők viszont 83 forint évi bért fizettek, ebből a polgárkereskedőké 85, a polgárjoggal nem bíróké 53, a zsidó kereskedők által fizetett bér 210 forintot tett ki.

A kereskedők házainak minőségére jellemző az is, hogy számos kisvárosban a kevés számú emeletes ház nagy része (és a fogadóknak, kávéházaknak otthont adó épületek is) túlnyomórészt a kereskedők tulajdonában volt.

A háztulajdonnak jelentős koncentrációja a kereskedőknél, amelyet *Vörös Károly* a főváros 1873. évi társadalmi viszonyainak jellegzetességeként értékelt,⁴⁰ tehát már a század elején is a kereskedelmi tőkebefektetésnek egyik jellemző vonása volt, és nemcsak a fővárosban. Természetesen e folyamat a nagy lakáskereslet és a város gyors terjeszkedése következtében a fővárosban volt a legszembeötlőbb: itt a háztulajdonos kereskedők csaknem háromnegyede adott bérbé lakásokat, lakrészt, bolt- és ratárhelyiségeket. Itt volt a legnagyobb az általuk élvezett házbérjövedelem is: 545

⁴⁰ Vörös, 1971, 261—264.

forint, amelynek összegét, igaz, kétszeresen, csak a nemesi és értelmiségi tulajdonban álló házak évi átlagos 1000 forintos jövedelme haladta meg. A fővárosban a kereskedők által bérbeadott házak 25%-ában négy és annál több háztartást irtak össze.

A viszonylag nagyobb értékű ingatlanok szerzése a kereskedőknél nem csupán a pénz biztonságos befektetését szolgálta, hanem egyúttal hitelképességük emelését is jelentette. E korszakban már pénzüket inkább városi ház, mint mezőgazdasági ingatlanok szerzésére fordították, nyilvánvalóan azért, mert ennek birtoklása — akár jövedelemszerzés, akár tőketartalékolás volt a célja — jobban kamatozó befektetést jelentett. A házvagyon szerzését jellemző módon éppen a kereskedők legvagyonosabb rétege preferálta a földbirtok szerzésével szemben. 520 kereskedőnél tudtuk az összeírás alapján egyedileg is megállapítani, hogy jelentősebb kereskedést folytattak, mert az üzletbe fektetett tőkéjük összege meghaladta az 1000, illetve évi jövedelmük meghaladta a 100 forint értéket.⁴¹ Ez a 27 városban összeírt 520 kereskedő a városokban működő, jelentősebb tőkével rendelkező kereskedőknek 40%-át tette ki, vagyoni viszonyaik tehát reprezentatív mintának tekinthetők.

A jelentősebb tőkével rendelkező kereskedőknek jóval nagyobb része birtokolt házat és földet; többségükre a többi kereskedőhöz képest a házvagyon nagyobb koncentrációja és a nagyobb szőlőbirtoklás volt jellemző. (L. 29. táblázat.) Jelentős méretű szántógazdálkodást, az egy birtokos háztartásra jutó szántó- és rétterület igen nagy méreteiből ítélve, csak a szegedi, kisebb mértékben a zombori kereskedők folytattak. A többieknél a szántó- és rétterület nagysága csekélyebb volt, mint a kereskedők kevésbé vagyonos rétegénél, ugyanakkor közülük minden harmadik (míg a kisebb kereskedők közül csak minden tizedik) birtokolt több házat.

A birtokosok aránya természetesen a legjövedelmezőbb szakmákban volt az átlagosnál magasabb: a fűszer- és festék-, a bor-, fa-, textil- és vaskereskedők között;⁴² az utóbbiak különösen sok házat birtokoltak, szinte minden második vaskereskedőnek legalább két háza volt. S nyilván az sem véletlen, hogy éppen e kereskedelmi ágak képviselői között jóval nagyobb volt a polgárjoggal rendelkezők és a nemesek, illetve honoratiorok aránya, mint a többi kereskedő között. Míg az összes kereskedő 35%-a (a szabad királyi városokban élők 48%-a) volt nemes és polgár, addig az állatkereskedők 72%-a, a borkereskedők 71%-a, a vaskereskedők 52%-a, a fűszerkereskedők 50%-a, a fakereskedők 46%-a tartozott közéjük.

A polgárjoggal nem rendelkező kereskedőknek körülbelül a fele kevesebb

⁴¹ OL N 27. Miscellanea Conscriptioalia. Fasc. 8. Előző vizsgálatunknál a tőke, illetve jövedelem határértékének megállapításánál mérlegeltük az egyes osztályokba sorolt kereskedők számának alakulását, a kereskedőknek az alacsonyabb adóosztályokba való sűrűsödését, és figyelembe vettük azt is, hogy az ország legnagyobb kereskedelmi központjában, Pesten a XIX. század elején egy szatócs kereskedelmi jogának megszerzéséhez szükséges minimális tőke 2000 forint volt. Figyelembe véve a pesti kereskedelem tőkefölényét a többi várossal szemben, úgy véltük, hogy az 1000 forint befektetett tőke általában jelentősebb kereskedelmi tevékenységet tett lehetővé. A 100 forintos évi jövedelem megalapozottságát pedig alátámasztja az 1848. évi választójogi törvény is, amely — ugyan két évtizeddel az összeírást követően — a választójog megadását a városokban, ingatlan, műhely, gyár, bolt hiányában, évi 100 forint jövedelemhez kötötte.

⁴² A Miskolcon összeírt 29 kereskedő közül 11-nek volt 100 forint, illetve annál nagyobb évi jövedelme, ezek közül 2 fűszerrel, 1 textilárúkkal, 3—3 bőr-, illetve lenáruval, 1—1 dohánnyal, illetve borral

29. táblázat
A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma
a jelentősebb és kisebb volumenű kereskedést folytató kereskedőknél

Kereskedők kvalifikációja	Ház-	Föld-	Az egy háztartásra jutó			Az egy háztulajdonosra jutó házak száma	Az egy birtokos háztartásra jutó				A házukat bérbeadók aránya a háztulajdonosok közt (%)	Az egy bérbeadóra jutó átlag bérösszeg (forint)
	tulajdonosok aránya (%)		segédek	szolgák	szolgálók		szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
	száma			területe								
Jelentősebb kereskedők	68,3	44,0	0,4	0,4	0,8	1,3	9,9	15,0	3,7	0,7	36,6	254
Jelentősebb kereskedők Szegeden és Zomborban	78,0	41,0	0,4	0,7	0,8	1,3	36,1	93,0	6,4	0,3	36,9	147
Jelentősebb kereskedők a többi városban	67,0	43,2	0,4	0,4	0,8	1,3	5,6	2,7	3,3	0,8	36,5	270
Jelentéktelenebb kereskedők	43,8	21,0	0,1	0,1	0,4	1,1	10,7	3,2	2,5	0,3	41,4	166

30. táblázat
A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma
a kereskedők különböző jogállású csoportjaiban

A kereskedők jogállása	Ház-	Föld-	Az egy háztartásra jutó			Az egy háztulajdonosra jutó házak száma	Az egy birtokos háztartásra jutó				A házukat bérbeadók aránya a háztulajdonosok között (%)	Az egy bérbeadóra jutó átlag bérösszeg (forint)
	tulajdonosok aránya (%)		segédek	szolgák	szolgálók		szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
	száma			területe								
Nemes + honoratior	64,2	51,1	0,3	0,1	0,2	1,8	15,6	5,2	3,6	0,7	56,3	686
Polgár	62,0	37,2	0,3	0,3	0,7	1,2	14,3	7,0	2,9	0,2	51,4	211
Nem polgár	47,5	22,2	0,08	0,1	0,3	1,1	5,6	2,6	2,4	0,5	32,3	78
Zsidó	24,2	4,2	0,08	0,1	0,4	0,9	1,9	0,4	0,5	0,3	25,1	103

tőkebefektetést igénylő, kisebb jövedelmű kereskedést folytatott. Élelmiszerárusok, szatócsok, vegyeskereskedők, vásárló kereskedők voltak, ezek aránya a nemesi és honoratior kereskedőknek 12, a polgárjogúaknak 23%-a volt, és arányuk a zsidó kereskedők között is valamivel 40% alatt maradt.

A polgár és nem polgár kereskedők közötti vagyoni különbség tehát elsősorban eltérő összetételükből fakadt, abból, hogy az előbbieket között többségben voltak a nagy jövedelmű, szakosodott kereskedők, míg az utóbbiak nagyobb része nem szakosodott kiskereskedő vagy árus volt. Jellemző módon a legjövedelmezőbb szakmákat űzők és a többi kereskedő által birt ingatlanok nagyságában, a szőlőterület kivételével jóval nagyobb különbség mutatkozott, mint a kereskedők polgár és nem polgár jogállású csoportjánál (vö. a 30—31. táblázatot). Egyébként is a polgár és nem polgár kereskedők közötti különbség csak a szabad királyi városokban belül volt szembeéltő: a házbirtok tekintetében elsősorban a fővárosban és az elsőrendű regionális központokban, a földbirtok tekintetében a fővárosban és az elsőrendű kereskedelmi központokban. Az egy háztartásra jutó földterület méreteiben az utóbbiakban és a hanyatló külkereskedelmi központokban mutatkozott a legnagyobb eltérés a polgár kereskedők javára. Ez a különbség a fővárosban jóval csekélyebb volt, a gyűjtő- és elosztó központokban pedig éppen ellenkezőleg, a polgárjoggal nem rendelkezők birtokainak területe valamivel nagyobb is volt. Igaz, hogy e településekben a zsidó kereskedőknek csak elvétve volt ingatlanuk (l. 31. táblázat).

Azokban a városokban, ahol a polgárjog fogalma ismeretlen volt, a birtokos kereskedők aránya jóval nagyobb volt, mint a szabad királyi városokban élő nem polgár kereskedők között, arányuk nagyjából megegyezett a polgár kereskedőkével. (L. 32. táblázat.) Az egy háztartásra jutó szántóterület a szabad királyi városokban élő nem polgár kereskedőknél volt nagyobb, a rét-, szőlő és gyümölcsösök területe viszont a többieknél. Természetesen a szabad királyi városok nem polgár kereskedőinek nagyobb része élvezett házbérijövedelmet, és ennek összege is nagyobb volt, hiszen a házvagyon szerzését elsősorban a nagyobb városok nyilvánvalóan nagyobb lakáskezelése ösztönözte.

A kereskedők tőkeerejére, illetve jövedelmére vonatkozó adatokból, amelyek egyúttal a kereskedők igen erős vagyoni rétegződéséről tanúskodnak, arra következtethetünk, hogy a kereső foglalkozást űzők legnagyobb csoportjához, a kézművesekhez képest a jobb módú vagy kimondottan nagy jövedelmű, tőkeerős réteg közöttük jóval nagyobb volt. Birtokviszonyaik ugyan nem tükrözik ezt a különbséget, sőt a birtokos rétegnek a kézművesekénél kisebb aránya ezt egyenesen cáfolni látszik; az ingatlanok nagyságában a kereskedők javára mutató különbség viszont csekélyebb annál, hogy minőségi különbségről lehessen szó.

A birtokosok csekélyebb aránya a kereskedők között részben a zsidó kereskedők nagy számának, részben annak tulajdonítható, hogy bár áruik jelentős részét rövid

kereskedett. A Nyitra megyei városokban a terménykereskedőkön kívül a fűszerkereskedőknek volt magas jövedelmük. Ungváron a termény- és borkereskedőkön kívül a fűszer- és vaskereskedők rendelkeztek a legnagyobb tőkével. A különböző kereskedelmi ágak tőkeigényében mutató különbségre jellemző, hogy Pesten a XIX. század elején a nagykereskedőknek 30 000, a fűszer- és festékkereskedőknek 15 000, a vaskereskedőknek 12 000, a díszműáru-kereskedőknek 10 000, a borkereskedőknek 8000, a papírkereskedőknek 5000, a szatócsoknak 2000 forint tőkét kellett felmutatniuk. (NAGY, 1973, 31.)

31. táblázat
A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a különböző
jogállású kereskedőknél a polgárjog fogalmát ismerő városokban

Csoport	A kereskedők jogállása	Arányuk a kereske- dők közt (%)	Ház-	Föld-	Az egy háztartásra jutó			Az egy háztulaj- donosra jutó házak száma	Az egy birtokos háztartásra jutó				A házukat bé- radók aránya a háztulajdono- sok közt (%)	Az egy bére- adóra jutó bér átlagos összege (forint)
			tulajdonosok aránya (%)	segédek	szolgák	szol- gálók	szántó (p. mérő)		rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)			
				száma			területe							
I.	Nemes + hon.	3,1	50,0	26,7	0,7	0,05	0,2	2,5	1,2	4,7	3,7	—	80,0	2 135
	Polgár	35,5	54,4	28,8	2,2	0,2	0,7	1,2	0,7	2,2	5,0	—	77,0	335
	Nem polgár	47,4	20,0	9,6	0,2	0,05	0,3	1,0	0,5	0,2	4,0	—	56,1	127
	Zsidó	14,0	—	—	0,6	0,4	1,4	—	—	—	—	—	—	—
II.	Nemes + hon.	8,8	75,0	61,1	0,5	0,1	0,1	1,2	17,3	1,3	3,1	0,2	62,9	148
	Polgár	39,5	60,4	37,0	0,2	0,2	0,6	1,1	23,2	14,1	4,3	0,5	41,1	207
	Nem polgár	23,5	46,5	14,7	0,05	0,05	0,3	1,1	5,4	1,4	0,8	0,3	37,7	157
	Zsidó	28,2	11,5	0,5	0,02	0,1	0,5	1,4	—	—	0,7	0,04	42,1	203
III.	Nemes + hon.	9,0	73,5	70,6	0,2	0,3	0,4	1,1	8,2	3,1	4,9	0,4	40,0	182
	Polgár	46,1	79,0	65,8	0,1	0,3	0,6	1,0	5,3	0,5	0,7	0,1	31,5	76
	Nem polgár	38,7	54,8	40,8	0,07	0,1	0,2	1,0	6,0	0,7	0,8	0,9	27,0	25
	Zsidó	6,3	9,1	—	—	0,1	0,6	1,0	—	—	—	—	—	—
IV.	Nemes + hon.	2,1	46,2	38,5	0,6	0,08	—	1,7	29,1	1,6	—	—	50,0	111
	Polgár	54,0	64,7	30,5	0,4	0,5	0,9	1,3	17,6	3,8	0,7	—	56,1	123
	Nem polgár	28,4	48,9	17,3	0,09	0,07	0,3	1,1	8,8	1,1	1,3	—	45,9	44
	Zsidó	15,5	2,1	1,1	0,02	0,05	0,3	1,1	—	—	—	—	65,0	12
VII.	Nemes + hon.	7,0	75,0	75,0	0,7	0,2	1,2	1,0	9,0	—	—	—	100,0	93
	Polgár	72,4	66,6	64,3	0,2	0,1	0,8	1,1	3,8	0,8	—	0,02	50,0	77
	Nem polgár	17,2	20,0	40,0	—	—	0,2	1,0	—	2,5	—	0,2	—	—
	Zsidó	3,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
VIII.	Nemes + hon.	12,3	84,6	61,5	0,2	0,08	0,2	1,6	10,9	2,3	—	0,2	72,7	75
	Polgár	28,2	45,1	29,5	0,1	0,1	1,0	1,2	27,9	3,6	—	0,7	80,0	148
	Nem polgár	55,4	50,8	22,0	0,06	0,01	0,1	1,0	11,0	0,5	—	0,0	11,8	31
	Zsidó	4,1	20,0	—	1,4	1,0	3,2	1,0	—	—	—	—	100,0	54
Összesen:														
	Nemes + hon.	6,3	62,8	49,0	0,3	0,1	0,2	1,5	13,8	4,0	4,2	0,2	60,4	650
	Polgár	41,5	61,8	37,2	0,3	0,3	0,7	1,2	14,3	7,0	2,9	0,2	51,4	211
	Nem polgár	32,9	37,8	16,3	0,1	0,06	0,3	1,1	6,2	1,8	2,5	0,3	38,8	108
	Zsidó	19,3	14,3	1,5	0,1	0,2	0,6	1,0	—	—	0,00	0,00	49,0	150

32. táblázat

**A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma
a szabad királyi és egyéb városokban élő, polgárjoggal nem rendelkező kereskedőknél**

A kereskedők székhelye	Ház-	Föld-	Az egy háztartásra jutó			Az egy ház- tulajdonosra jutó házak száma	Az egy birtokos háztartásra jutó				A házukat bé- radók aránya a háztulajdono- sok között (%)	Az egy bérb- adóra jutó átlag bérösszeg (forint)
	tulajdonosok aránya (%)	száma	segédek	szolgák	szolgálók		szántó	rét	szőlő	gyümölcsös		
			(p. mérő)	(kaszás)	(p. mérő)		(kaszás)	területe				
Szabad királyi város	37,8	16,3	0,1	0,06	0,3	1,1	6,2	1,8	2,5	0,3	38,8	108
Többi város	68,7	35,3	0,01	0,3	0,4	1,1	4,8	3,4	2,4	1,0	26,6	76

lejáratú hitelre vásárolták, sokkal több forgótökére volt szükségük, mint a kézművesek többségének (vagy az egyéb foglalkozáscsoportok képviselőinek), és tőkéjük jelentős része nem ingatlanokban, hanem áruban, illetve kinnlevőségekben feküdt. Még a nagy jövedelmű fűszer- és vaskereskedőknek is csak a fele volt háztulajdonos, és mindössze 16, illetve 32%-a bírt földet.

A zsidó kereskedők elsősorban a terménykereskedők és bórkereskedők (előbbieik 47%-a, utóbbiak 67%-a zsidó volt) és a szórványosan előforduló vas- és fűszerkereskedők a polgár kereskedőkkel azonos vagy azt meghaladó tőkével és jövedelemmel rendelkeztek. Azokban a városokban, ahol ingatlanszerzésük tiltott vagy korlátozott volt, pénzüket legfeljebb bérletekbe fektethették, vagy hitelügyletekben kamatoztatták, esetleg tezurálták (de bérlet földjeikről az összeírás nem tartalmaz adatokat, legfeljebb a bérbe vett haszonvételekre vonatkozóan bukkannak fel szórványos utalások). Ha nem volt akadály, ingatlant — főleg házat — is vásároltak, de gyakorta nem is működési helyükön. Vállalkozásaik kibővítése többnyire azzal is együtt járt, hogy tevékenységüknek székhelyét nagyobb városokba, forgalmasabb kereskedelmi csomópontokba helyezték át, vagy ott is boltot nyitottak.

Így pl. 8 Pozsonyban (Várallyán) háztulajdonos zsidó kereskedelmi tevékenységét Bécsben, egy pedig Pesten folytatta. 5 budai, 2 újvidéki és 1—1 bajai, illetve pápai kereskedőről tudjuk, hogy az összeírás időpontjában üzleti tevékenységüket Pesten, illetve Pesten is folytatták. A Pesten működő két újvidéki háztulajdonos zsidó kereskedő közül egyiknek Újvidéken három bérbeadott háza is volt, amelyek összesen 360 forint házbért hoztak. Egyikük Újvidéken is tartott raktárt, amelyet faktora kezelte. A bajai Stern Izsák bérbeadta hatszobás házát, és maga Pesten kereskedett. Bayer Majer pápai kereskedő helyben csak kicsinyben árult, de a pesti vásárokon nagyban üzte a gypjúkereskedelmet. A Budán összeírt zsidó kereskedők közül 5 nagykereskedő és 1—1 ló-, termény- és rőföskereskedő Pesten folytatta üzleti tevékenységét.

Arra is akadt példa, hogy a vidéken kereskedő zsidók a közeli nagyobb városban vásároltak házat, mintegy előkészítve tevékenységük áthelyezését, s feltehetően az így élvezhető házbérből jövedelem kedvező lehetőségét sem hagyva számításán kívül. Ily módon már e korszakban is megfigyelhető a zsidó kereskedőknek, de nemcsak a zsidókénak, hanem általában a kereskedőtökének a nagyobb központok, elsősorban Pest felé áramlása, amely tőkét majd csak néhány évtizeddel később fogják ipari, pénzügyi vállalkozásokban kamatoztatni.

Jellemző, hogy az 1873-ban legnagyobb adót fizető budapesti virilisták között nemcsak számos már 1828-ban is Pesten tevékenykedő kereskedő leszármazottai találhatók meg, igaz, ekkor már gyakran csak háztulajdonosi minőségben. Mellettük — még nagyobb számban — fordulnak elő azoknak a kereskedőknek az utódai is, akiket 1828-ban még más városokban írtak össze, és csak az azt követő évtizedekben költöztek Pestre. Közülük 1873-ban sokan nemcsak a kereskedelemben, hanem a hitelleletben és az iparban is vezető szerepet töltöttek be.

A vizsgált időszakban, a XIX. század első felében a kereskedelmi tevékenység régebbi hagyományait folytató kereskedők rangja, társadalmi presztízse a városiak többségének szemében magasabb volt, mint a náluk gyakran nagyobb tőkével rendelkező új kereskedőrétegé. A kereskedelemnek nem a hagyományos ágaiban működő, széles körű kereskedelmi kapcsolatokkal és hitellehetőségekkel rendelkező „jövénnyek” tevékenységét a testületi kereskedők a régi rendelkezésekre hivatkozva korlátozni igyekeztek, és a városi lakosság is nehezen fogadta be őket. Az ellenszenvet

növelte, hogy ezek, részben tevékenységük kiteljesítése és akadálytalan folytatása, részben társadalmi rangjuk vagy — a zsidó kereskedők esetében — egyenjogúságuk kivívása miatt erősen érdekelték voltak a feudális testületi kötöttségek felszámolásában.

A kereskedők társadalmi rangja és tekintélye tehát ez időben nem függött olyan egyértelműen a vagyoni helyzetüktől, mint például a kézművesek esetében. Természetesen elhatárolódtak egymástól vagyoni különbség szerint is: a nagy tőkés nem polgár nagykereskedőnek nyilván nagyobb presztízse volt, mint egy polgár szatócsnak, nem is beszélve az élelmiszerárusokról, akiket számos városban nem is tekintettek igazi kereskedőnek. De a szabad királyi városok megmerevedett feudális szervezetében a polgárok többségének szemében nagyobb volt a tekintélye a piactéren boltot tartó, szakosodott polgár kereskedőnek, akinek a cégtábláján évtizedeken át azonos név díszelgett, mint a nála jóval gazdagabb, de a polgárjog elnyeréséhez megfelelő feltételekkel nem rendelkező vagy arra nem is pályázható termény- vagy bőrkereskedőnek, aki nem rendelkezett a tisztas cégek bizonyítványával vagy ajánlásával, aki nem támaszkodott az esetleg évtizedeken át, a feudális polgár szemszögéből nézve tisztas munkával szerzett családi vagyonra, hanem tőkét — megint csak a feudális polgár szemével nézve — ún. kétes üzletekkel, felvásárlással, vásárással, gyanús hitelügyletekkel szerezte, és akinek korábbi tevékenysége, életvitele ismeretlen volt, hiszen többnyire már meggazdagodva telepedett meg ezekben a városokban.

A kereskedőknek ezzel a típusával szemben érzett bizalmatlanságot és fenntartásokat csak fokozta a zsidó kereskedőkkel szembeni előítélet (mint ahogy előítélettel viseltettek néhány évtizeddel korábban a görög kereskedőkkel szemben is) más vallásuk, más szokásaik, életformájuk miatt. De ennek az ellenszenvnek a valódi gyökere gazdasági természetű volt, mélyén a sikeresebb versenytárs iránti féltékenység vagy a tőle való félelem húzódott meg.

A kézművesek és kereskedők között már korábban is voltak súrlódások, elsősorban a kézművesipari cikket is árulók, illetve a vegyeskereskedők konkurenciája miatt. A tiszta profilú szakosodott kereskedők (bár ilyen ekkor még igen kevés volt) tevékenysége kevésbé zavarta a mesterek érdekkörét, sőt nyersanyag tekintetében erősen rájuk is voltak utalva. Annál inkább sértette érdekeiket (és ebben osztoztak a kiskereskedők egy részével is) a gyári portékát is áruló vegyeskereskedők, s főképp a vásároló és házaló kereskedők elszaporodása (ez utóbbiak többsége, az összeirtaknak több mint 90%-a zsidó volt), mert elhódították tőlük vidéki vevőkörük jelentős részét. Hiszen a falusi lakosoknak kényelmesebb volt a szükségleti cikket az árut helybe hozó kereskedőtől megvenni, gyakran még pénz sem kellett hozzá, mert a kereskedő cserébe terményeiket is helyben felvásárolta. A vásároló kereskedők pedig áruik egy részét egyenesen a gyártól vagy a nagykereskedőtől szereztek be a városi kiskereskedők megkerülésével, nemcsak a kézműveseknek, hanem ezeknek is csökkentve a vevőkörét.

Az ilyen kereskedők iránti idegenkedés abban is megnyilvánult, hogy a városi választott testületekben a lakossághoz viszonyított számarányukhoz képest elég sok, de gazdasági szerepükhöz képest kevés kereskedő foglalt helyet, és ezek többnyire testületi kereskedők közül kerültek ki. Budán az összeírásban szereplő választott polgárok 15%-a, Szegeden 35%-a, a pesti választott polgároknak pedig 24%-a volt kereskedő.

A választott polgár kézművesek többsége a legjövendősebb szakmákban működőkből állt, de kerültek közéjük szép számmal kevésbé megbecsült mesterségek vagyonos képviselői is. A kereskedők közül azonban csak a hagyományos kereskedelmi ágak képviselőivel találkozunk: vaskereskedőkkel, fűszeresekkel, rőfösökkel, borkereskedőkkel és Szegeden néhány állatkereskedővel is. Pesten az is megállapítható volt, hogy a választott polgárok soraiba választott kereskedők túlnyomó többsége pesti születésű volt. E városról azt is tudjuk, hogy csak az 1830—40-es években jelenik meg a választott polgárság tagjai között egy-egy bevándorolt terménykereskedő. Hasonlóképp a hagyományos kereskedelmi ágazatokban tevékenykedőkből került ki az a néhány honoratior jogállású városi tisztségviselő, akiknek tisztségük mellett egyéb kereső foglalkozásukat az összeírás feltüntette.

A vállalkozó típusú kereskedők hiánya a választott testületekből azonban nemcsak a polgárságnak irántuk érzett idegenkedésének következménye volt: e kereskedők, akik tevékenységük kibontakoztatásának fő akadályát a feudális hitelviszonyokban és általában a feudális kötöttségekben, a testületi korlátokban látták, problémáikra nem remélhettek megoldást az avitt privilégiumaikhoz görcsösen ragaszkodó, a testületi korlátokat fenntartani kívánó városvezetéstől. Ezért nem is tartották szükségesnek, hogy a polgárjog elnyerésével beleszólást véljenek nyerni a város igazgatásába. Míg a polgárjog fogalmát ismerő városokban a kézművesek 60%-a nyerte el a polgárjogot, a kereskedőknek csupán 41%-a, a polgárjog megszerzésének lehetőségétől eleve elzárt zsidó kereskedőket leszámítva is csak 51%-a.

A kereskedők összetételének megváltozását és egy várostípusonként változó nagyságú, új elemet jelentő csoportjának a városi zárt, feudális viszonyoktól való elszakadását tükrözi a pesti kereskedőknek a XIX. század elején módosuló házassági, párválasztási orientációja is. Míg a XVIII. században a pesti kereskedők házassági kapcsolataira az endogám házasságoknak az átlagosnál jóval nagyobb aránya volt a jellemző, azaz a pesti családok fiai általában pesti származású lányokat vettek feleségül, az 1800-as évektől kezdődően, de különösen a vizsgált időszakban (az 1828—1830-as években) egyre inkább nőtt körükben az exogám házasságok száma, míg az endogám házasság ekkor már inkább a városi középrétegek és kisebb egzisztenciák jellemző párválasztási modelljévé vált.⁴³

A kereskedők egy szűkebb rétege, melynek politikai horizontja túlterjedt a város keretein (legalábbis a fővárosban), gazdasági, politikai céljai megvalósulását a liberális nemességhez csatlakozva kívánta elérni. Ezt bizonyítja többek között a pesti kereskedők egy csoportjának aktív részvétele a reformkori politikai körök és pártok alakításában és tevékenységében, a nemességhez fűződő személyi kapcsolataiban és a várospolitikai iránti érdektelenségben, melyet jól tanúsít majd nagyarányú tartózkodásuk az 1848. évi választásokkor.⁴⁴

⁴³ BÁCSKAI, 1979, 75—76.

⁴⁴ BÁCSKAI, 1972, 299—300.

Azokat, akiknél az összeírás két vagy több kereső foglalkozást is feltüntetett, csekély számuk ellenére azért vizsgáltuk külön, mert közöttük reméltük megtalálni a városi lakosság ama vállalkozó szellemű rétegét, amely tőkét — legalábbis a céhes kézművesipari keretekhez képest — jelentősebb ipari vállalkozásokba fektette, vagy tőkájével a közvetlen termelőket függő helyzetbe kényszerítette. Azt a réteget kerestük itt tehát, amelynél az ipari és kereskedelmi tevékenység szervesen kiegészítette egymást, áthágva a munkamegosztásnak a feudális, testületi szellem által emelt szűk korlátait. Szórványos adatok tanúsítják, hogy a polgároknak e vállalkozó típusa már az időszakban sem volt ismeretlen a városokban, habár képviselőinek száma még csekély volt, és inkább az összeírást követő évtizedekben szaporodik valamelyest a kereskedelmi tőkét ipari vállalkozásokban, hitelügyletekben kamatoztatók száma.⁴⁵ (Néhány példa erre Kanitz, Kadish, Malvieux, Liedemann, Mauthner, Kohner, Vogel, Valero tevékenysége.)

Az ilyen típusú vállalkozókról azonban az 1828. évi összeírás nem szolgáltat adatokkal. Több jövedelemforrást többnyire azoknál tüntettek fel, akik a kereskedés több ágát űzték (ami ez időben elég elterjedt gyakorlat volt), vagy akik a kereskedést kocsmárossággal párosították (erre Újvidéken akadt igen sok példa). Ezeket, mint a különböző foglalkozások hagyományos párosításának folytatóit, nem vizsgáltuk külön, hanem a kereskedőkhöz, illetve vendéglátókhoz soroltuk. Hasonlóképpen — az ismertetett vizsgálati szempontból következően — nem vettük itt figyelembe azokat, akik kereső foglalkozásuk mellett saját termésű vagy vásárolt bort mértek, hiszen a polgárjoggal szorosan összefüggő bormérési jog gyakorlása hagyományos és a feudális keretekbe illő kiegészítő foglalkozás és jövedelemforrás volt.

A két vagy több eltérő foglalkozás gyakorlását feltehetően csak a mindkét foglalkozás után adózóknál, tehát a több jövedelemforrással rendelkezőknek valószínűleg csak kis részénél tüntették fel néhány városban. Összesen 16 városban (főképp az I—II. csoport városaiban) találtunk olyan háztartásokat, ahol a családfőnél több kereső foglalkozást tüntettek fel, a városok többségében csak elenyésző számban (általában tíznél kevesebbet). (L. VI. sz. melléklet.)

Ezek többségénél második kereső foglalkozásuk nem a tőkebefektetés előnyös módja, hanem alapfoglalkozásukból húzott jövedelmük kiegészítésének, sőt esetenként — például a kereskedéssel is foglalkozó kézműveslegényeknél és kisebb vagonú mestereknél — egyenesen a megélhetés biztosítása volt.

A két foglalkozást űzők legnagyobb része, 76%-a kézműves volt, aki a mesterség gyakorlása mellett szatócskodott, kis tételekben gabonát, sőt élelmiszert árult, vagy borral, állattal, elenyésző számban textiláruval kereskedett. Mesterségüknek többnyire semmi köze sem volt azokhoz az árukhoz, amelyekkel kereskedtek. A 230 több foglalkozást űző közül mindössze 42-nél (18%) fedezhető fel szorosabb kapcsolat a mesterség és a kereskedelmi tevékenység között: 20 mézárósnál (akik egyúttal állatokkal kereskedtek), 7 péknél (akik egyben lisztkereskedők, illetve malomtulajdonosok vagy molnárok is voltak), 12 liszttel kereskedő molnárnál, 1 ácsnál (aki

⁴⁵ UNGÁR, 1942, 316—320.

téglaégetőt is üzemeltetett), 1 könyvkötőnél (aki egyben könyvkereskedő is volt), és 1 kordovánosnál (aki bőrkereskedelem után is adózott).

A felsorolt példák is érzékeltetik, hogy az összeírás során csak egyes városokban és ott sem teljes mértékben vették számba a többirányú kereső tevékenységet folytatókat, hiszen aligha hihető, hogy az állatkereskedő-mészárosok vagy a lisztet áruló malomtulajdonos és molnárkodó pékek száma csak ennyi lett volna, s az is köztudott, hogy a könyvkötők többsége foglalkozott könyvvarusítással is.

Az összeírás mindössze 15 kereskedést is folytató fuvarost (vagy fuvarozást is vállaló kereskedőt?) tartott számon, noha nyilvánvaló, hogy a fuvarosok általában aligha jöttek haza üres szekérrel vagy hajóval a célfuvar teljesítése után, és ha szállításra megbízást nem kaptak, saját nyereségre pakolták meg szállítóeszközeiket. A „vállalkozói szellemet” az összeírásban legfeljebb a gyakori malomvásárlások, a kocsmá-, fogadó-, mészárszékbérletek (azaz a hagyományos vagyongyarapítási módszerek) jelzik, bár ezeket sem minden esetben mutatták ki pontosan.

A kereső foglalkozások ilyenén párosítása, ha némi lazulást jelez is a munkamegosztást minuciózusan szabályozó feudális szemléletben, semmiképp sem került éles ellentétbe avval. Bár — mint a következőkből kiderül, a vagyonszerzésnek, vagyongyarapításnak eredményes eszköze volt — a kétféle foglalkozást űzők többsége aligha tekinthető a modern, tőkés vállalkozások előfutárainak. Hogy a kettős foglalkozásuk tevékenysége, különösképpen, ha mindkettő után adóztak, mennyire belesimult a város feudális szervezetébe, bizonyítja az a tény is, hogy túlnyomó többségük — 70%-uk — polgárjoggal rendelkezett.

A birtokosok aránya, illetve ingatlanvagyonuk tekintetében a városi lakosság jól szituált rétegéhez tartoztak. Csaknem 75%-uknak volt háza és 51%-uknak földje; az egy birtokos háztartásra jutó szántóterület 15,5, a szőlőterület 7,3 pozsonyi mérő, a rét 43,3, a gyümölcsös 0,5 kaszás területű volt. Ez azt jelenti, hogy az összes foglalkozáscsoport közül az ő gazdaságaikban voltak a legnagyobb területű rétek, szőlők és gyümölcsösök, és az egy háztartásra jutó szántóterület is csak az értelmiségitisztviselő rétegnél volt valamivel nagyobb.

A földszerzés mellett jövedelmező pénzbefektetésnek tekintették a házvagyon felhalmozását is. Minden ötödiknek közülük több háza volt; az egy háztulajdonosra jutó házak száma e csoportnál volt a legmagasabb (1,4). A háztulajdonosok egyharmada adta bérbe házát, vagy annak egy részét, és az egy bérbeadóra jutó bérösszeg átlagos összege 175 forint volt, csaknem ugyanannyi, mint a kereskedőknél. Ezt is csak az értelmiségiek által élvezett házbérbijövedelem múlta felül.

Többirányú kereső tevékenységük, gazdaságaik jelentős méretei egyaránt szükségessé tették nagyobb számú alkalmazott és cselédség foglalkoztatását. A több foglalkozást űzők háztartásai közül minden harmadikban legényt, minden másodikban férfi- és nőcselédet irtak össze. Az egy háztartásra jutó alkalmazottak átlagos száma — a vendéglátással foglalkozóknak kívül — minden más foglalkozáscsoportét felülmúlta.

Mindez a több kereső foglalkozást űzők nagyobb vállalkozókedvét mutatja, azt, hogy merészebben éltek a jövedelemszerzés különféle, de az adott társadalmi keretek közé beilleszthető, sőt az e korban elfogadott, hagyományos módozataival. Pénzük hasznosításában, befektetésében azonban — legalábbis ekkor és ez a réteg — a

meggazdagodott polgár hagyományos útját követte: ingatlant vásárolt, és talán csak a gyakori malomtulajdon és a házvagyon, a házbérjövedelem jelentőségének felismerése jelezte korszerűbb vagyonszerzési, vagyongyarapítási törekvéseiket.

SZÁLLÍTÓK

A városok kereskedelmi funkciójának betöltésében fontos szerep jutott az áruk és személyek szállítóinak: a hajósoknak, fuvarosoknak, bérkocsisoknak. Az összeírásban kimutatottak száma — 1128 háztartás — túlságosan csekély ahhoz, hogy fontosságukat, szerepük jelentőségét tükrözze. A városok többségében ugyanis az ilyen jellegű keresetforrást csak azoknál jelölték meg egyedileg, akik rendszeresen foglalkoztak személy- vagy áruszállítással, és e tevékenységük megélhetésük fő vagy egyedüli forrása volt. Erre kell legalábbis következtetnünk rendkívül csekély arányukból (az összeírt háztartások 0,6%-át, a kereső foglalkozást űző háztartásfőknek is mindössze 1,8%-át tették ki), de abból is, hogy sok város összeírásának szöveges részében utaltak arra, hogy a lóval rendelkező lakosok fuvarot vállaltak. Azonban még ezt a jövedelemforrást különösképpen hangsúlyozó 8 város közül is mindössze 5-ben írták össze fuvarosokat, összesen 18-at. A városok szállítási igénye olyan nagy volt, hogy még a környező falvak lakóinak is megélhetést biztosított. Aligha képzelhető el tehát, hogy a városi lakosság ígásállattal rendelkező része ne élt volna e kereseti lehetőséggel. Valószínű, hogy a kisebb forgalmú városokban a csak alkalmanként fuvarot vállalók lehettek többségben, de elképzelhetetlen, hogy például Esztergomban 1828-ban ne lett volna olyan lakos, akinek alapvető jövedelemforrása a szállítás volt, amikor az 1845/46. évi adókimutatás 142 szekereset, 3 fuvarost, 1 hajóst és 1 bérkocsist tartott nyilván, mégsem jelöltek meg ekkor egyetlen fuvarost sem. Mindenesetre nem véletlen, hogy a szállítással foglalkozók 95%-át a fővárosban és az első- és másodrendű kereskedelmi központokban írták össze, ahol egyébként a városi kereskedők 73, a nagyobb tőkés kereskedők 77%-a működött.

A pesti, debreceni és esztergomi adótételekből ítélhetően a szállítók közül a hajótulajdonosok voltak a legvagyonosabbak. A pesti 1837. évi klasszifikációban adójuk 12 forint volt, ami a legjövédelmesebb kézművesipari szakmákra — a mészárosokra, kovácsokra — kivetett adó átlagos összegével azonos. Jövedelmük a testületi kereskedőket meghaladta, noha előkelő rangjukat, szakmájuk jövédelmességét ekkorra a gőzhajózás kezdte megrendíteni, hiszen 1803-ban még 20, 1806-ban is 19 forintot meghaladó adójuk összege, és az 1837. évi 12 forint 1840-re már 8 forintra csökkent. (Ez az összeg már alig múlta felül a távolsági fuvarosokra és a bérkocsisokra 1837-ben kivetett 6, illetve 5; 1840-ben már egységesen 6 forintos adót.)

A hajósok jövédelméről Szeged város 1828. évi összeírása ad bepillantást: a hajójuk befogadóképességétől függően évi 50—600 forint évi jövédellel rendelkeztek (az utóbbi összeget négy nagy befogadóképességű hajón szállítással húzta egyikük). A hajósok 74%-ának évi jövédelme elérte, illetve meghaladta a 100 forintot, s közülük öt nemcsak mások áruit szállította, hanem maga is kereskedett. Feltételezve, hogy az azonos befogadóképességű hajók utáni jövedelem más városokban is hasonló volt, a váci 6 áruszállító hajótulajdonos közül ötnek volt 100 forintot meghaladó jövédelme

(a hetedik személyeket szállított a pesti vásárra), míg a két földvári hajós évi jövedelme csupán 40, illetve 60 forint lehetett.

Esztergomban 1845-ben az egyetlen hajós adótétele 7 forint, a fuvarosoké és szekereseké 2 forint, a város egyetlen bérkocsisáé viszont igen magas, 14 forint összegű volt. Az esztergomi szekeresekkel analóg lehetett a pesti, céhen kívüli fuvarosok helyzete is, akiket a klasszifikációk a *Landkutscherektől* megkülönböztetve *Fuhrleuténak* neveztek, és akiknek átlagos adótétele 1837-ben éppen hogy meghaladta a 4 forintot (1803-ban és 1840-ben 2—2,5 forint között mozgott). A debreceni adóössz-szeírásokban a szállítóknak e differenciált megjelölése nem fordul elő: itt csupán talyigások, illetve szántók és szekeresek szerepelnek, akiknek adótételei — osztályba-sorolásuktól függően, melynek alapja feltehetően igásállataik száma volt — 4 forint 20 krajcár és 5 forint 50 krajcár összegre terjedtek ki. Eloszlásuk a különböző adóosztályokban nem ismeretes.

Az adókvetésekben elég világosan körvonalazhatók a szállítással foglalkozók különböző jövedelmű és rangú csoportjai, az összeírásból azonban ez a különbségük megnevezésük különböző terminusai miatt nem tűnik ki. Egyes települések csak *aurigator* vagy *vector*, *vectorans* néven jelölték őket. Másutt, mint például Budán, megkülönböztették az *aurigator provincialist* és az *auriga vectorisanst*. Pozsonyban *auriga provincialis* és egyszerűen *vectorans* fordul elő. Újvidéken *auriga*, *vectorians*, szekérből és lóból élők, valamint *veredarius* megjelölés szerepel. Győrött *auriga vehalis* stb. Ha a fuvarosokat pontosabban differenciáló városokban megvizsgáljuk ezek eloszlását a polgárok és nem polgárok között, azt tapasztaljuk, hogy — a hajósokon kívül — az *auriga provincialisként* megjelöltek többsége polgárjoggal bírt, míg a *vector*, *auriga vectorians* vagy csupán *auriga* néven, illetve alkalmazásban álló kocsként megjelöltek általában nem voltak polgárok. A fuvarozást végzők rangjára a városokban egyébként jellemző, hogy mindössze 18%-uk rendelkezett polgárjoggal (a kézművesek 54, a kereskedők 35, és a vendéglátók 33%-os arányával szemben). Az természetes, hogy a polgárjoggal rendelkező töredékük között az ingatlantulajdonosok aránya, illetve az ingatlanok mérete jóval nagyobb volt.

A polgárok csekély aránya közöttük, úgy tűnik, elsősorban annak tulajdonítható, hogy mivel többnyire céhenküliek voltak, a testületbe lépés érdekei nem ösztönözték őket, így nem is törekedtek a polgárjog elnyerésére. Pedig a polgárjog megszerzésének anyagi feltétele, a városi ingatlantulajdon többségüknek adva volt: nagy részük — 62%-uk — háztulajdonos volt, bár házaik általában szerényebbek voltak, és többnyire egyedül a tulajdonos lakhelyeül szolgáltak. Mindössze 1/3-uk adott bérbe lakrészt; az átlagos házbérvédelem csekély összegéből (62 forint) ítélve, nem sokan adhattak egész házat, vagy önálló lakást bérbe. Földje már csak keveseknek volt, s ezeken — a feltűnően nagy rétterületből következtethetően — inkább állataik ellátása céljából gazdálkodtak, de többségük nemcsak élelmiszerben, de az állatok ellátásában is a piacra volt utalva. (L. 33. táblázat.)

A többi foglalkozáscsoporthoz képest feltűnően sok férficselédet alkalmaztak: minden ötödik háztartásra jutott egy legény (vagy kocsis) és egy szolga, míg nőcselédet csak minden 12—13. háztartás foglalkoztatott. A férfiak alkalmazását értelemszerűen az állatok gondozása — és esetenként a fuvarozási teendők ellátása — tette szükségessé.

33. táblázat
 A különböző jogállású fuvarosok, illetve a szállítás különböző ágazataiban működők
 egy háztartásra jutó ingatlanvagyonára

Jogállás, illetve foglalkozás	Ház-	Föld-	Az egy háztartásra jutó			Az egy háztulajdonosra jutó házak száma	Az egy birtokos háztartásra jutó				A házukat bérbeadók aránya a háztulajdonosok között (%)	Az egy bérbeadóra jutó átlag bérösszeg (forint)
	tulajdonosok aránya (%)		segédek	szolgák	szolgálók		szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
	száma			területe								
Polgár	77,6	54,5	0,6	0,6	0,3	1,0	6,8	21,6	2,8	0,3	43,2	122
Nem polgár	58,3	16,2	0,2	0,2	0,04	0,9	6,5	14,5	1,4	0,04	33,3	40
Hajós	78,9	35,5	0,6	0,1	0,1	1,0	5,0	0,4	0,5	0,07	25,0	70
Orsz. fuvaros	70,5	39,3	0,6	0,8	0,2	1,0	10,3	0,4	4,4		51,1	75
Bérekocsis	53,8	8,1	0,3	0,4	0,06	1,0	6,9	0,1	1,3	0,9	57,4	82
Többi fuvaros	61,0	23,9	0,01	0,1	0,06	1,0	6,4	27,9	2,0	0,1	27,7	43
<i>Összesen:</i>	<i>61,8</i>	<i>23,1</i>	<i>0,2</i>	<i>0,2</i>	<i>0,08</i>	<i>1,0</i>	<i>6,6</i>	<i>17,6</i>	<i>2,0</i>	<i>0,1</i>	<i>35,5</i>	<i>62</i>

A legvagyonosabb réteg, a hajósok a szállítással foglalkozók 9,4%-át, a fuvarosok (*aurigae provinciales*) a 7,6%-ot tették ki, de közülük került ki a háztulajdonosok 34, a földet birtoklók 27%-a, s övük volt a házak 40%-a. E két csoportnál volt a legnagyobb a birtokosok aránya; de míg a hajósoknak általában csekélyke birtokuk volt, a fuvarosok jelentős méretű szántókat és szőlőket bírtak. A lakbér összegéből ítélve házaik az átlagosnál nagyobbak lehettek, de míg a hajósoknak csak egynegyede, a fuvarosoknak fele élvezett velük nagyjából azonos összegű házbérből jövedelmet. A legények száma mindkét csoportnál egyformán nagy volt: minden második háztartás alkalmazott legényt, a fuvarosoknak azonban állataik gondozásához nagyobb számú cselédségre volt szüksége, itt csaknem minden háztartásra jutott egy szolgáló, és minden ötödikre szolgáló, míg a hajósoknál csak minden tizedikben fordult elő férfi- vagy nőcseléd.

A bérkocsisok, a pesti és esztergomi adókiivetés tanúsága szerint a szekereseknel, közönségesebb fuvarosokénál nagyobb jövedelemmel rendelkeztek, ennek ellenére közöttük volt a legalacsonyabb a birtokosok aránya, de legmagasabb a házat bérbeadóké, és az évi lakbér átlagos összege is a szállítók többi csoportja által élvezettnél magasabb összegű volt. Úgy tűnik tehát, hogy kiegészítő jövedelmet már nem a földből, hanem a háztulajdonból húztak, ami feltehetően azzal is összefüggött, hogy bérkocsisok csak néhány nagyvárosban működtek, ahol a lakáskereslet pénzbefektetésnek, a jövedelemszerzésnek e módját különösen előnyössé tette. A bérkocsisok is természetesen elsősorban férfiakat alkalmaztak: csaknem minden harmadiknak volt legénye, és minden öt háztartásra jutott 2 férficseléd.

A szekeresek, közönséges fuvarosok körében is jelentős volt a háztulajdonosok aránya, de földet már csak egynegyedük birtokolt: ezeknek hatalmas rétterületeik voltak. Mintegy egynegyedük adta bérbé — a lakbérjövedelem összegéből ítélve — szerény házának feltehetően egy-egy szobáját.

VENDEGLÁTÓK

Az áru- és személyszállítással foglalkozókhoz hasonlóan heterogén volt a vendéglátással foglalkozók összetétele is. Nemcsak eltérő vagyoni helyzetük miatt, de abból a szempontból is, hogy egy jelentős csoportjuknak, a bormérőknek e foglalatosság gyakran csak a polgárjogból eredő kiegészítő jövedelmet jelentett. Azokat, akik egyéb kereső foglalkozásuk mellett adóztak még bormérés vagy bormérési jog után, nem is számítottuk közéjük; csupán azokat vettük itt számba, akiknek neve mellett az *educillator*, *epocillator* volt jövedelemforrásuk egyedüli megjelölése. Itt figyelembe kell persze azt is venni, hogy ezek egy részének — ha birtokuk volt — megélhetést biztosíthatott a gazdálkodás is.

Sok városban külön tudtuk választani a bormérési jog alapján árusítókat a vendéglátást hivatásszerűen űzőktől; a kocsmárosoktól, kocsmabérlőktől vagy a városi vagy uradalmi kocsmákban csapósként tevékenykedőktől, de e szétválasztást megjelölésük differenciálatlansága a legtöbb városban lehetetlenné tette. Többnyire csak a fogadó- és kávéháztulajdonosokat, illetve bérlőket jelölték meg pontosan: ezeknek a száma állapítható meg az összeírásból több-kevesebb pontossággal. A bormérőket ugyanis már nem minden város mutatta ki egyénenként: sok település

csupán utalt a bormérési jog után fizetendő adóra, mások pedig csak az ebből élvezett városi jövedelem végösszegét tüntették fel. (Pest város összeírása például csak a kávéháztulajdonosoknál és bérlőknél, valamint az egyik városi határőrsárga bérlőjénél jelölte meg a foglalkozást, illetve jövedelemforrást, noha ismeretes, hogy a városban a kocsmárosok és bormérők száma igen tekintélyes, 1806-ban például több mint 700, 1840-ben pedig 800 fő volt.)⁴⁶

Valószínű, hogy az összeírók azért nem tartották szükségesnek a bormérők, kocsmárosok pontosabb kimutatását, mert ezek jelentős részének nem ez a foglalkozás biztosította elsődlegesen a megélhetés módját, valamint a kocsmárosok nagy része az uradalmi kocsmák konvenciók alkalmazottja volt, és mint ilyen, mentesült az összeírás alól. Számos város azonban ezeket és más konvenciókat is — adómentességük és foglalkozásuk feltüntetésével — felvett az összeírásba, de ez nem volt általános.

Abban, hogy elsősorban a fogadósok és kávéosok megjelölését tartották fontosnak, közrejátszott az is, hogy a két foglalkozás a jövedelmezőbbek közé tartozott, és ennek következtében képviselőinek társadalmi rangja is magasabb volt a többiekénél. A rájuk kivetett adó jelentős összegű: Pesten az adóbesorolás 1806-ban részletezi külön adótételeiket, ekkor 7—10 forintot fizettek, Esztergomban 1845-ben 7—8 forintot, Debrecenben is 1828-ban 7 forintot meghaladó összeg volt átlagos adótételük.

A bormérők adóit csak a pesti 1806. évi adókiivetés tünteti fel külön: a bormérők és bormérési joggal rendelkezők ekkor 5 forintot valamivel meghaladó összeget fizettek, míg a kocsmárosok 2 forintos adótételei a legalacsonyabbak közé tartoztak, feltehetően azért, mert túlnyomó többségük nem tulajdonosi, hanem alkalmazotti minőségben tevékenykedett. S mivel a vendéglátással foglalkozók között e réteg volt többségben, megállapítható, hogy e foglalkozáscsoport tagjai túlnyomó részt a városi lakosság alacsonyabb jövedelmű, a középréteg alsóbb kategóriájához tartozhattak.

A foglalkozáscsoport társadalmi rangját jelzi az a tény is, hogy a városok összességében csupán egyharmaduk rendelkezett polgárjoggal, a bormérési jogot a polgárjog tartozékaként élvezőket leszámítva elsősorban a kávéház-tulajdonosok és fogadósok. És mint minden foglalkozáscsoportnál, természetesen itt is a polgárok között volt sokkal több az ingatlantulajdonos (különösen a háztulajdonos), viszont a jóval csekélyebb számú nem polgár vendéglátó birtokában levő földterület — különösen a szántó és rétterület — meghaladta a polgárokét.

A házbérijövedelem mindkét csoport számára fontos jövedelemforrást jelentett, mindkét csoportnál a háztulajdonosoknak csaknem a fele adott bérből lakrészt, és az évi lakbérijövedelem átlagos összege is csaknem azonosan — 100 forintot meghaladóan — alakult. A házvagyon koncentrációja a polgárjoggal nem rendelkezőknél volt jelentősebb: a polgárok közül minden tizedik, a polgárjoggal nem rendelkezők közül viszont minden második háztartásra jutott több ház.

⁴⁶ Az 1837. évi klasszifikációban nem szerepelnek, 1840-ben részletezés nélkül: „800 Schänker und Tratteur” 4800 forint összes adóval. 1806-ban a következő részletezést találjuk: 310 Schanckgerichtigten 1853 forint 34 krajcár, 260 Schanckwirth 560 forint, 140 Schanck Pächter 860 forint, 8 Schildschänke 85 forint 29 krajcár, 4 Schild Pächter 58 forint 12 krajcár és 3 Tracteur 21 forint adótétellel. (BFL Pesti Levéltár. 1202. c. Intimata a. ma. 6236.)

A vendéglátással foglalkozók 10%-át kitevő zsidóságnak csak kis töredéke rendelkezett, többnyire csekély ingatlanvagyonnal: ők is elsősorban a házvásárlást részesítették előnyben; minden tizedik háztulajdonosnak itt is több háza volt, de a háztulajdonosoknak csak egyharmada adott bérbé házrészt. A házbér évi összege — annak ellenére, hogy a városi átlaghoz képest nagy volt — elmaradt a vendéglátók többi csoportja által élvezett mögött. (L. 34. táblázat.)

Foglalkozásuk természetéből következően a vendéglátók igen sok alkalmazottat tartottak: minden második háztartásra jutott egy szolga és szolgáló. Az alkalmazottak száma a kávéházat fenntartóknál volt a legmagasabb, csaknem mindegyikben működött pincér és 3—4 férfi- és nőcseléd. A fogadósok közül csak minden harmadik tartott pincért, de itt is általában 2—3 főnyi cselédség talált munkát.

A kávéházat üzemeltetők többsége bérlő volt, igen kevés volt közöttük a háztulajdonos (24%), és elenyésző a földet birtoklók száma. Ez talán összefüggött azzal is, hogy a bérlők jelentős része nem volt helyhez kötött, és a bérleti szerződés lejártával gyakran más városba tette át — hasonló minőségben — székhelyét. A csekély számú háztulajdonosnak viszont a fele adta bérbé házát, és a rendkívül magas — 809 forintos — átlagos házbérösszeg jelzi, hogy általában a központi fekvésű, nagy, a kávéházon kívül többnyire fogadót vagy boltokat is magukba foglaló épületek voltak. (L. 35. táblázat.)

A fogadósok — bár közöttük is jelentős volt a bérlők aránya — úgy tűnik, inkább helyhez kötöttek voltak: 49%-uknak volt háztulajdona a városban, és 29%-uk földet is bírt; a földbirtokosok aránya e csoportnál volt a legnagyobb az összes vendéglátók közül. Birtokaik mérete azonban csekély volt, csupán szőleik méretei haladták meg nemcsak a többi vendéglátással foglalkozó, hanem általában a városi lakosság által bírt szőlők átlagos méretét. A háztulajdonosoknak több mint a fele adta bérbé házát, és bár a lakbér átlagos összege a kávésökénál jóval kisebb volt (270 forint), a városokban élvezett átlagos lakbérjövedelem összegét messze felülmúlta, nyilván azért, mert házaik a kávéházasokéhoz hasonló méretű és felszereltségű épületek voltak.

A bormérők, kocsmárosok, kocsmabérlők, csaposok feltehetően erősebben kötődtek a lakóhelyükül szolgáló városokhoz. Vagyoni rétegződésük a másik két csoportnál erősebb volt. Jelentős részük bírt házát, általában szerény, többnyire két szobából álló épületet, melynek a szegedi összeírás tanúsága szerint egyik szobáját használták kocsmá, bormérőhelyiség gyanánt. Akadtak azonban olyanok is — átlagosan minden tizedik háztartás tartozott közéjük —, akik lakóházukon kívül külön házban, bormérőt, csapost alkalmazva éltek bormérési jogukkal: e bormérő házak jelentős része is 1—2 szobából, esetleg konyhából és a hozzá tartozó pincéből állt. Házaik szerény méretét tanúsítja az évi bérösszegnek a vendéglátók másik két csoportjához hasonlítva csekély, de a városi átlagot valamelyest meghaladó, 88 forintos összege.

A bormérőknek, kocsmárosoknak kis hányada — 18%-a — bírt földet, de ezek birtokai — különösen szántóterületük — igen nagyok voltak, és termésük a háztartás szükségleteit meghaladhatta. Szőlőbirtokuk viszont meglepően csekély volt: az egy háztartásra jutó szőlőterület 2,2 pozsonyi mérőt tett ki, kevesebbet, mint a kávésök és fogadósok birtokában lévő szőlők területe. Ennek alapján feltételezhető, hogy a városi szőlők mellett a városon kívül is jelentősebb nagyságú szőlőbirtokaik lehettek.

34. táblázat

A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a különböző jogállású vendéglátóknál

Jogállás	Arányuk a foglalkozás-csoportban (%)	A ház- tulajdonosok aránya (%)	A föld- tulajdonosok aránya (%)	Az egy háztartásra jutó			Az egy ház- tulajdonosra jutó házak (száma)	Az egy háztartásra jutó				Házat bérbé- adók aránya a háztulajdono- sok közt (%)	Az egy bérbé- adóra jutó átlag bérösszeg (forint)
				segédek	szolgák	szolgálók		szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
Polgár	33,2	73,7	34,8	0,5	0,8	0,7	1,1	12,8	2,9	2,3	0,1	47,2	131
Nem polgár	56,8	33,1	11,7	0,05	0,3	0,4	1,5	15,8	5,0	2,8	0,07	47,4	124
Zsidó	10,0	11,9	2,4	0,00	0,1	0,3	1,0	2,1	0,6	0,6		33,3	94
Összesen:	100,0	44,5	18,4	0,08	0,5	0,5	1,3	13,7	3,6	2,5	0,09	43,6	137

35. táblázat

A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a vendéglátás különböző ágaiban működőknél

Foglalkozás	Arányuk a foglalkozás-csoportban (%)	A ház- tulajdonosok aránya (%)	A föld- tulajdonosok aránya (%)	Az egy háztartásra jutó			Az egy ház- tulajdonosra jutó házak (száma)	Az egy háztartásra jutó				Házat bérbé- adók aránya a háztulajdono- sok közt (%)	Az egy bérbé- adóra jutó átlag bérösszeg (forint)
				segédek	szolgák	szolgálók		szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
Fogadás	7,8	49,4	28,9	0,3	1,5	1,3	1,0	6,7	2,8	4,3	0,4	51,2	270
Kávéházak	8,1	24,4	8,1	0,8	2,5	1,3	1,0	2,0		3,3	0,3	52,4	809
Kocsmárok, bor- mérők	84,1	45,7	18,4	0,0	0,2	0,4	1,1	15,0	3,8	2,2	0,04	42,3	88

A bormérések elsősorban a városi lakosság szükségleteit elégítették ki. A kocsmák és kávéházak törzsközönsége is elsősorban a helyi lakosságból került ki, de ez utóbbiak és kiváltképpen a fogadók száma főleg a nagyforgalmú városokban volt jelentős, ezek üzemeltetését tehát méltán sorolhatjuk a városok központi funkcióit erősítő szolgáltatások közé. Nem véletlen, hogy a vendéglátásnak ezek a forgalomhoz és városias életformához leginkább kötődő ágaiban működők egyrészt mobilabb és a vagyron befektetésének már nemcsak a hagyományos formáit kereső elemei voltak.

ÉRTELMISÉGI-TISZTVISELŐ RÉTEG

A városok nem gazdasági központi szerepköreit, az igazgatási, kulturális, egészségügyi funkciót betöltő értelmiségi-tisztviselő réteg az összeírt háztartásoknak csupán töredékét tette ki. Arányuk a városok különböző csoportjaiban elég hasonlóan alakult; viszonylag magasabb érték nem azoknál a csoportoknál észlelhető, ahol ez a városok által betöltött központi funkciók gazdagsága és sokrétűsége következtében várható lenne, hanem a hanyatló külkereskedelmi központokban és a másodrendű regionális központokban, és csak az elsőrendű kereskedelmi központokban volt az értelmiségnek az átlagosnál valamivel magasabb aránya, összhangban az e városok által betöltött központi funkciók rangjával.

Nem mutatkozott számottevő különbség a városok különböző típusai között az értelmiség összetételében sem. (L. 36. táblázat.) A városok túlnyomó többségében e rétegnek mintegy a fele tisztviselő volt, 17%-a az egészségügy területén működött, 1/3-a pedig eltérő arányban képviselte az egyháziak, ügyvédek, oktató munkát végzők és művészek, szabadfoglalkozásúak körét.

A tisztviselők aránya a közvetítő központokban az átlagosnál jóval kisebb, a másodrendű regionális központokban pedig azt erősen meghaladó volt. (Az utóbbiakban számukat a Máramarosszigeten élő igen sok kamarai tisztviselő növelte nagyra.) A gyűjtő és elosztó központokban és a hanyatló külkereskedelmi központokban a tisztviselők többsége a város szolgálatában állott, a fővárosban pedig az állami hivatalnokok aránya volt a legnagyobb. Az átlagosnál nagyobb volt a megyei tisztviselők aránya az elsőrendű kereskedelmi és a közvetítő központokban, az utóbbiakban elég sok uradalmi tisztet is összeírtak. Az ügyvédek aránya meglepő módon a gyűjtő és elosztó központokban volt a legmagasabb, a fővárosban viszont, ahol köztudottan nagy számban éltek, csak alig egy tucatnyit vettek fel az összeírásba, nyilván azért, mert többségük ingatlanbirtok nélküli nemes volt. Az egészségügy területén működők az átlagosnál nagyobb arányban laktak a fővárosban, a másodrendű kereskedelmi és a közvetítő központokban, míg az oktatómunkát végzők és egyéb kulturális területen működőké az elsőrendű kereskedelmi és a közvetítő központoknál mutatott kiemelkedő értéket.

Az összeírt értelmiségiek területi és foglalkozási megoszlásának néhány érthetetlennek tűnő jelensége azt sejteti, hogy az összeírás róluk adott információi jóval bizonytalanabb értékűek, mint azok a szintén csak megközelítő pontosságú adatok, amelyek a városok gazdasági funkcióit hordozó rétegek számáról és összetételéről belőle meríthetők. Az értelmiségi foglalkozásukat, miután személyük után adómentesek voltak, az utasítás értelmében csak akkor kellett az összeírásba felvenni, ha

36. táblázat

Az értelmiségiek száma és foglalkozási megoszlása a városok csoportjaiban

A) Fő

Foglalkozás	I.	II.	III.	IV.	V.	VII.	VIII.	IX.	Összesen
	csoport								
Városi tisztviselő	54	317	144	131	19	33	54	2	754
Állami tisztviselő	141	111	44	45	1	18	6	18	384
Megyei tisztviselő	4	37	6	30	8	6	3	2	96
Uradalmi tisztviselő	4	83	33	40	5	8	3	2	178
Egyéb tisztviselő	5	24	8	3	1	2	—	6	49
<i>Tisztviselő összesen:</i>	<i>208</i>	<i>572</i>	<i>235</i>	<i>249</i>	<i>34</i>	<i>67</i>	<i>66</i>	<i>30</i>	<i>1461</i>
Egyháziak	11	57	43	14	4	2	11	2	144
Ügyvéd	13	67	64	26	5	5	6	—	186
Oktató	23	168	40	22	14	11	12	2	292
Orvos	17	42	10	18	2	2	5	—	96
Sebész	43	60	29	36	15	11	3	3	200
Szülésznő	16	24	19	18	2	—	1	—	80
Gyógyszerész	16	28	28	21	8	11	8	1	121
Állatorvos	1	6	2	2	—	1	—	—	12
Művész, zenész, szabadfoglalkozású	17	73	14	11	6	3	1	—	125
Egyéb és ismeretlen	27	40	28	78	6	12	45	—	236
<i>Összesen:</i>	<i>392</i>	<i>1137</i>	<i>512</i>	<i>495</i>	<i>96</i>	<i>125</i>	<i>158</i>	<i>38</i>	<i>2953</i>
<i>B) %</i>									
Városi tisztviselő	13,8	27,9	28,1	26,5	19,8	26,4	34,2	5,3	25,5
Állami tisztviselő	36,0	9,8	8,6	9,1	1,0	14,4	3,8	47,3	13,0
Megyei tisztviselő	1,0	3,2	1,2	6,1	8,3	4,8	1,9	5,3	3,2
Uradalmi tisztviselő	1,0	7,3	6,4	8,1	5,2	6,4	1,9	5,3	6,0
Egyéb tisztviselő	1,3	2,1	1,6	0,6	1,0	1,6	—	15,7	1,7
<i>Tisztviselő összesen:</i>	<i>53,1</i>	<i>50,3</i>	<i>45,9</i>	<i>50,4</i>	<i>35,3</i>	<i>53,6</i>	<i>41,8</i>	<i>78,9</i>	<i>49,4</i>
Egyháziak	2,8	5,0	8,4	2,8	4,2	1,6	7,0	5,3	4,9
Ügyvéd	3,3	5,9	12,5	5,2	5,2	4,0	3,8	—	6,3
Oktató	5,9	14,8	7,8	4,4	14,6	8,8	7,6	5,3	9,9
Orvos	4,3	3,7	1,9	3,6	2,1	1,6	3,2	—	3,2
Sebész	11,0	5,3	5,7	7,4	15,6	8,8	1,9	7,9	6,8
Szülésznő	4,1	2,1	3,7	3,6	2,1	—	0,6	—	2,7
Gyógyszerész	4,1	2,5	5,5	4,3	8,3	8,8	5,1	2,6	4,1
Állatorvos	0,2	0,5	0,4	0,4	—	0,8	—	—	0,4
Művész, zenész, szabadfoglalkozású	4,3	6,4	2,7	2,2	6,3	2,4	0,6	—	4,3
Egyéb és ismeretlen	6,9	3,5	5,5	15,7	6,3	9,6	28,4	—	8,0
<i>Összesen:</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,00</i>

adóköteles vagyonnal rendelkeztek. Egyes városok ennek ellenére — az adómentességet feltüntetve — az ingatlanal nem rendelkezők egy részét, legalábbis bizonyos, az összeíró vagy a városi hatóság által fontosnak tekintett foglalkozást gyakorlókat is bejegyezték. Mindezek eredményeképpen az összeírás nemcsak az értelmiségiek számáról nem ad megbízható tájékoztatást, de annak összetételéről, vagyoni

helyzetéről és rétegződéséről is csak nagy óvatossággal vonhatók le következtetések. Ennek oka egyrészt az, hogy a különböző foglalkozást űzőknek városonként eltérő nagyságú részét vették számba, másrészt mert a birtoktalanok nagy részét nem írták össze, így a birtokos réteg az összeírásban a valóságoshoz képest túlréprezentáltak tekinthető.

Megbízható összehasonlító adatok hiányában nem állapítható meg, hogy a réteg egésze, illetve a különböző területeken működő értelmiségieknek milyen nagy részét vették fel az összeírásba. Közel azonos időpontból csupán Pesten ismerjük számukat. *Dorffinger* 1827-ben megjelent Útmutatója⁴⁷ 1036 értelmiségi foglalkozását sorolt fel, az összeírásban azonban csak 101 szerepel. Tehát Pesten az értelmiségieknek nem egészen 10%-át írták össze foglalkozásuk megjelölésével (ezek 30%-ának egyébként semmiféle ingatlanbirtoka nem volt). Az is megállapítható, hogy a tisztviselőknek, illetve az egészségügy területén működőknek valamivel nagyobb része került be az összeírásba, mint a tanároknak, tanítóknak vagy a szabadfoglalkozásúaknak. Ennek következtében az összeírtak foglalkozás szerinti összetétele erősen különbözött a valóságtól. (L. 37. táblázat.)

37. táblázat
A Dorffinger útmutatójában, illetve az 1828. évi
összeírásban szereplő pesti értelmiségiek foglalkozás szerinti
megoszlása

Működésük területe	A Dorffingernél		Az összeírásban	
	szereplők			
	száma	%-a	száma	%-a
Egyháziak	35	3,4	8	7,9
Állami alkalmazás	124	12,0	25	24,7
Városi alkalmazás	98	9,4	9	8,9
Egyéb alk. tisztviselő	—	—	1	1,0
Ügyvéd	198	19,1	—	—
Egészségügy	198	19,1	35	34,7
Oktatás	176	17,0	4	4,0
Irodalom, művészet	207	20,0	5	4,9
Ismeretlen	—	—	14	13,9
<i>Összesen:</i>	<i>1036</i>	<i>100,0</i>	<i>101</i>	<i>100,0</i>

Budáról ez időből nincs ilyen összehasonlító adatunk, de magából az összeírásból is megállapítható, hogy annak ellenére, hogy az értelmiségi háztartások száma (416) erősen felülmúlja a pestiekét, az itt élők jelentős része kimaradt a háztartásonkénti regisztrálásból, mert a megjegyzésekben 167 háztartásnál utaltak arra, hogy a házban — név szerint meg nem nevezett — tisztviselők vagy azok özvegyei béreltek lakást.

Az összeírtaknak, illetve az össze nem írtaknak a fővárosban észlelt arányai azonban nem általánosíthatók, egyrészt azért, mert itt, a legfőbb kormányhivatalok és bíróságok székhelyén a tisztviselők, ügyvédek száma a többi városénál jóval nagyobb

⁴⁷ DORFFINGER, 1827.

volt, másrészt azért sem, mert a pesti összeírás a foglalkozás megjelölése tekintetében egyike volt a leghanyagabbul elkészítetteknek.

Kétségtelen azonban, hogy a többi városban is az értelmiségieknek csak egy részét írták össze, s feltételezhető, hogy foglalkozási megoszlásuk aránya is, különböző mértékben, de eltért a valóságtól. Korabeli adatok híján csupán az 1840-es évekre vonatkozó becslésekre⁴⁸ támaszkodhattunk annak megítélésében, hogy az értelmiség különböző csoportjai arányuknak megfelelően szerepeltek-e az 1828-ban összeírtak között. Úgy véltük ugyanis, hogy ha számszerűen nem is, arányaiban az értelmiség megoszlása hasonló lehetett 1828-ban az 1840-es évekhez, bár feltehető, hogy az ügyvédek és a műszaki pályákon működőké, illetve a szabadfoglalkozásúaké, akkor, 1828-ban még valamivel csekélyebb volt.

38. táblázat
Az értelmiségiek foglalkozás szerinti megoszlása az
1828-ban összeírtak között, illetve az 1840-es években*

Működésük területe	1828		1840-es évek	
	szám	%	szám	%
Egyháziak	144	4,9	20 000	41,8
Tisztviselők	1 461	49,4	10 000	20,9
Ügyvédek	186	6,3	4 100	8,6
Egészségügyiek	509	17,2	2 540	5,3
Oktatás	292	9,9	10 180	21,3
Művészet, irodalom				
stb.	125	4,3	1,000	2,1
Egyéb és ismeretlen	236	8,0	—	—
<i>Összesen:</i>	<i>2 953</i>	<i>100,0</i>	<i>47 820</i>	<i>100,0</i>

* *Vörös Károly* becslése alapján (Magyarország története 1790—1848, 593.)

Az 1828-ban a városokban összeírt értelmiségiek megoszlásának a másfél-két évtizeddel későbbi országos megoszlással való összevetésénél (l. 38. táblázat), nem hagyható figyelmen kívül, hogy a városi értelmiség foglalkozási összetételének szükségszerűen különböznie kellett az országotól, hiszen az állami, megyei, városi tisztviselők, az ügyvédek és az egészségügy területén tevékenykedők nagy többsége a városokban élt, míg vidéken túlsúlyban voltak az egyház és az oktatásügy csaknem mindenütt jelenlévő képviselői. Ezt szem előtt tartva is úgy véljük, hogy a tisztviselők aránya az összeírtak között a valóságot erősen felülmúlta, annak ellenére, hogy az állami, illetve megyei tisztségeket viselő nemeseknél, minthogy személyük után amúgy is adómentességet élveztek, az esetek többségében hivatalukat fel sem tüntették. Ugyanakkor az ügyvédeknek, oktatóknak az összeírásban megjelenő arányát a valóságosnál kisebbnek ítéljük.

Nehéz lenne eldönteni, hogy a tisztviselők domináns aránya annak tulajdonítható-e, hogy körükben az értelmiség több csoportjához képest jóval nagyobb (60%-ot

⁴⁸ MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1790—1848, 593.

meghaladó) volt a birtokosok aránya, vagy éppen ellenkezőleg, a birtokos réteg magas aránya annak a következménye, hogy közülük túlnyomórészt csak az ingatlanbirtokosokat vették fel az összeírásba. Az utóbbit látszik alátámasztani az a tény, hogy rajtuk kívül még az ügyvédek és orvosok között volt magas (50% körüli, illetve azt meghaladó) az ingatlantulajdonosok aránya, míg a többi foglalkozáscsoport tagjainak általában mintegy egyharmada bírt házat vagy földet. Nem lehet véletlen, hogy az ingatlannal nem rendelkező orvosok közül elsősorban a városi és megyei orvosokat vették számba, hogy a vagyontalan ügyvédek nagy része vagy nemesi alkalmazásban levők, vagy városi polgárok (többnyire tisztviselők) szüleikkel közös háztartásban élő fiai voltak, akiknek mint helybeli születésűeknek és magas társadalmi rangú apák gyermekeinek, társadalmi rangja is magasabb volt.

A sebészeket mint egyben céhes borbélyokat, a patikusokat mint kereskedőket, tehát foglalkozásuk után amúgy is adózókat írták nagyobb pontossággal össze.

A diplomás sebészek szinte kivétel nélkül borbélyműhelyt is tartottak, s nyilván ennek alapján a kézművesek közé is sorolták őket. Rangjuk a kézművesek között különböző volt: Pesten 1837-ben átlagosan 4, 1840-ben valamivel több mint 3 forint adót fizettek. Esztergomban 1845-ben a borbélyok adótétele 6 forint 40 krajcár, Debrecenben a borbélyok adótételei 6—12 forint között váltakoztak, az átlagos adójuk 1828-ban és 1839-ben egyaránt valamivel meghaladta a 9 forintot, azaz a két utóbbi városban jövedelmezőbb szakma volt, mint Pesten. A patikusokat a honoratior rovaton kívül mindenütt a kereskedő rovatban is megjelölték, és a többi kereskedőhöz hasonlóan adóosztályba sorolták, a patikusok a legnagyobb adót fizetők közé tartoztak mindenütt: Pesten 1837-ben 30, Debrecenben 1839-ben 19, Esztergomban 1845-ben 32 forint adót fizettek.

A városi iskolák tanítói és tanárai közül már többnyire csak az ingatlannal rendelkezők kerültek az összeírásba, és csak néhány városban mutatták ki az ingatlannal nem rendelkezőket is, különösképpen a magánházaknál nevelőként, nyelv-, tánc- vagy zenetanárként, házitanítóként foglalkoztatottakat.

Mindezeket figyelembe véve, csak kellő óvatossággal értékelhető az összeírásból kirajzolódó kép, amely legalábbis ingatlanvagyon szempontjából, a városi lakosság legvagyonosabb rétegeként jeleníti meg.

Az összeírásban szereplő értelmiségieknek ugyanis 60%-a ház-, 40%-a földtulajdonos volt, és az egy birtokos háztartásra jutó földterület is a legnagyobbak közé tartozott. (L. a 39. táblázat.) Átlagosan minden tizedik háztulajdonosnak több háza volt, és a háztulajdonosok 45%-a adta bérbe házát. Az egy bérbeadóra jut összeg nagyságából (275 forint), valamint a házaikra, lakásviszonyaikra fényt derítő, szórványos adatokból ítélve, ezek az épületek nemcsak a tulajdonosnak nyújtottak az átlagnál tágasabb lakhelyet, de eleve úgy épültek, illetve azzal a cézzel vásárolták őket, hogy bérbeadásukkal jelentős jövedelemhez jussanak.

Mindössze 14 értelmiségi birtokában levő ház méreteit tükröző adatokat találtunk az összeírásban. Ezek közül 3 egyszobás, 4 kétszobás és 1 háromszobás, a konyhák számából következően egylakásos ház volt. A többi, azaz az ismert méretű házak 43%-a 4—13 szobás, 2—4 lakásos épület volt. További 55 bérbeadott lakás, illetve ház nagyságára vonatkozó adatok is a birtokukban levő épületek tágasságát bizonyítják: 1 szobát mindössze 16%, két szobát 40%, 3 szobát 27%-uk adott bérbe. 11% 2 kétszoba konyhás lakás, 6% pedig 5—12 szobás, 2—4 lakásos épület után élvezett házbérföldjévedelmet. 169 értelmiségi tulajdonában levő épületben volt pontosan meghatározható az ott összeírt háztartások száma. 37,3%-ukban a tulajdonoson kívül egy, 27,2%-ban kettő, egyharmadukban pedig 3—15 háztartást írtak össze, azaz egy részük tulajdonában már jelentős méretű bérházak voltak.

39. táblázat

A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma az értelmiség különböző jogállás csoportjainál

Jogállás	Arányuk a foglalkozás-csoportban (%)	A ház	A föld-	Az egy háztartásra jutó		Az egy háztulajdonosra jutó házak (száma)	Az egy háztartásra jutó				Házat bérbéradók aránya a háztulajdonosok közt (%)	Az egy bérbéradóra jutó átlag bérösszeg (forint)
		tulajdonosok aránya (%)	szolgák	szolgálók	szántó (p. mérő)		rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)			
										területe		
Nemes	7,8	79,0	55,4	—	—	1,1	15,8	35,4	4,7	0,2	57,4	560
Honoratior	62,9	59,0	42,0	0,2	0,5	1,1	31,6	21,7	7,1	0,8	40,5	272
Polgár	1,3	73,7	47,4	0,08	0,4	1,0	32,8	2,4	3,4	0,6	39,3	91
Nem polgár	23,6	68,5	37,2	0,04	0,07	1,0	7,6	1,9	2,2	0,3	48,8	163
Zsidó	4,4	9,2	1,5	0,2	0,1	1,2	0,7				16,7	358
<i>Összesen:</i>	<i>100,0</i>	<i>60,2</i>	<i>40,3</i>	<i>0,2</i>	<i>0,4</i>	<i>1,1</i>	<i>16,6</i>	<i>12,8</i>	<i>3,8</i>	<i>0,3</i>	<i>44,7</i>	<i>275</i>

40. táblázat

Az értelmiség birtokviszonyai a különböző típusú városok csoportjaiban

Csoport	A ház-	A föld-	Az egy háztartásra jutó		Az egy háztulajdonosra jutó házak száma	Az egy birtokos háztartásra jutó				A házat bérbéradók aránya a háztulaj. között (%)	Az egy bérbéradóra jutó bér átlagos összege (forint)
	tulajdonosok aránya (%)	szolgák	szolgálók	szántó (p. mérő)		rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)			
									területe		
I.	63,0	38,9	0,1	0,4	1,2	1,6	3,0	5,8		78,4	561
II.	49,8	31,7	0,1	0,3	1,0	27,1	36,3	3,4	0,3	39,4	160
III.	72,6	45,8	0,3	0,3	1,1	11,6	3,4	2,7	1,0	23,0	75
IV.	63,4	39,5	0,2	0,4	1,2	16,0	2,8	1,6		50,2	119
V.	56,4	33,0	0,3	0,5	1,0	21,6	3,4	1,5		41,5	70
VII.	76,0	63,2	0,2	0,4	1,1	6,1	1,2	0,2	0,09	31,6	60
VIII.	76,1	69,7	0,1	0,7	1,3	21,3	2,3	0,00	1,1	48,3	61
IX.	92,1	10,5		0,03	1,2	2,8	3,2			8,6	53

Lakásaik tehát a városlakók többségének otthonainál tágasabbak, s feltehetően gazdagabban berendezettek voltak; ennek megfelelően nőcselédék alkalmazása elég gyakori volt. A kereskedőháztartásokhoz hasonlóan 5 háztartásra egy férfi- és 2 nőcseléd jutott.

A háztulajdonosok arányát tekintve alig volt különbség a nemes, honoratior, a csak polgárjoggal rendelkező, illetve a kiemelt jogállást nem élvező értelmiségiek között, sőt meglepő módon a háztulajdonosok aránya a honoratiorok között volt a legalacsonyabb. Csupán az összeírásban szereplő értelmiségieknek 4,4%-át kitevő zsidók körében volt elenyészően kevés a birtokosok aránya, de közülük is minden ötödik háztulajdonosnak több háza is volt.

Számottevőbb különbség mutatkozott a földet birtoklók arányában a kiemelt jogállásúak javára, és körükben — különösen a nemes és honoratior háztartásokban — az egy háztartásra jutó földbirtok nagysága is feltűnően nagy, rendszeres áruba bocsátható felesleg termelését sejtető méretű volt. Minthogy azonban még a kiemelt jogállásúaknak is nem egészen a fele birtokolt földet, az értelmiségi-tisztviselő réteg vagyoni helyzet szempontjából igen erősen megoszlott.

A csoport egészét jellemző nagy ingatlanvagyon egy kis, de más foglalkozáscsoportokéhoz képest viszonylag széles réteg tulajdonában koncentráldott. Mivel föld- vagy házbérlőjövedelemmel csak 40,3, illetve 45%-uk rendelkezett, az értelmiség jelentős részének fizetésén kívül semmiféle kiegészítő jövedelme nem volt. Természetesen élvezhették a városon kívül fekvő birtokaik jövedelmét — ez elsősorban a nemesi rétegnél fordulhatott elő.

Az értelmiség vagyoni helyzete a különböző típusú városokban igen eltérő volt. (L. 40. táblázat.) A földbirtokosok aránya az elsőrendű regionális központokban és a hanyatló külkereskedelmi központokban volt igen magas — itt háromnegyediknek volt ház- és mintegy kétharmaduknak földbirtoka, de inkább csak a háztartás szükségleteit fedező méretű, és minthogy a házuakat bérbeadók aránya és a bérösszeg is csekély volt, a háztulajdon inkább a lakbér fizetésétől mentesítette őket, mintsem hogy jelentős jövedelemforrásként szolgált volna. A ház vásárlása a tartósabb megtelepedést, a városi társadalomhoz való erősebb kötődést jelzi, s az ingatlantulajdon rangot biztosított nekik e kisvárosok zárt társadalmában.

Az ingatlanbirtokosok aránya a városok igen eltérő típusát képviselő és az értelmiségi-tisztviselő réteg igen különböző foglalkozási megoszlását mutató II. és V. csoportban (az elsőrendű kereskedelmi, illetve a közvetítő központokban) volt a legkisebb. Itt különösen éles szakadék lehetett az ingatlanbirtokos és ingatlannal nem rendelkezők helyzete között, mert a csekély számú földbirtokos — különösen az elsőrendű kereskedelmi központokban — rendkívül nagy birtokokkal rendelkezett. E csoportban a kiadott lakrészekért kapott bérösszeg is igen komoly jövedelemforrást jelentett a háztulajdonosok 40%-ának.

A fővárosban és a másodrendű kereskedelmi központokban a ház- és földtulajdonosok aránya nagyjából egyező volt: de míg a fővárosban birtokaik igen kicsinyek voltak, a másodrendű kereskedelmi központokban jelentős méretű szántóterületet birtokoltak. Úgy tűnik, hogy a városok e két csoportjában az értelmiségiek a házvagyon szerzését preferálták: mindkét városban minden ötödik háztulajdonosnak több háza volt, és ezek az épületek jól jövedelmeztek, különösen a fővárosban, ahol a háztulajdonosok 78%-a adta bérbe házát, és az egy bérbeadóra jutó átlagos

házbérijövedelem igen tekintélyes összeg, 561 forint volt, a másodrendű kereskedelmi központokban összeírt értelmiségiek által élvezett 114 forinttal szemben.

A különböző foglalkozású értelmiségiek birtokviszonyait vizsgálva kitűnik, hogy a tisztviselő rétegnél magasabb volt a birtokok aránya, és nagyobb az egy háztartásra jutó földterület nagysága. Bár a többi értelmiségi foglalkozáscsoportnál is e jövedelemforrás jelentőségét tanúsítja a lakbér magas összege, úgy tűnik, hogy a tisztviselők körében még erősebb volt a házvagyon, a lakbérijövedelem jelentősége: ezt tanúsítja, hogy közöttük gyakrabban fordultak elő a több házat birtoklók, és hogy 47%-uk adott bérbe lakást (míg a többi értelmiségi foglalkozásúaknak csak egyharmada), és a lakbér átlagos összege is felülmúlta a többiekét. A tisztviselő rétegen belül is — ingatlanvagyonukat tekintve — az értelmiségnek egynegyedét, a különféle tisztviselőknél több mint a felét kitevő városi tisztviselők voltak a legvagyonosabbak.

A többi értelmiségi foglalkozáscsoportnál az orvosok között a háztulajdonosok aránya, az ügyvédek között a földet birtoklók aránya volt a legmagasabb, az utóbbiak birtokainak mérete is jelentős volt. A művészeti pályán mozgóknál volt a legalacsonyabb az ingatlanbirtokosok száma, és birtokaik mérete csekély, házaik pedig kicsinyek voltak. A házvagyon azonban az értelmiség szinte minden csoportjánál kiemelkedő jelentőséggel bírt, sokkal gyakoribb volt körükben a több házat birtoklók száma, mint — a kereskedők kivételével — a többi foglalkozáscsoportnál, és a házbér átlagos összege — ha eltérően alakult is — messze felülmúlta a többi foglalkozáscsoport átlagát.

A tisztviselők, és a túlnyomórészt szabadfoglalkozású értelmiségiek vagyoni helyzetében mutatkozó különbség, az egyes foglalkozáscsoportok egyenlőtlen reprezentáltsága — általában a birtokos réteg túlreprezentáltsága — következtében csak jelzi, de nem tükrözi híven a közöttük mutatkozó valóságos vagyoni rétegződést. És mivel elsősorban az ingatlanal rendelkezőket írták össze, az összeírás a valóságosnál vagyonosabbnak mutatja az értelmiség egészét, holott nagyobb részének, az oktatóknak, szabadfoglalkozásúaknak és az alacsonyabb rangú hivatalnokoknak megélhetése sokkal nagyobb mértékben alapult a foglalkozásából eredő csekély jövedelmén.

Az összeírásban az értelmiségi rétegnek túlnyomórészt a városi belső funkciókat ellátó és nem közvetlenül a központi helyi funkciókhoz kötődő része szerepel. Az összeírt városi tisztviselők, az egyháziak, orvosok, sebészek, tanítók és házitánítók legnagyobb részének a tevékenysége — legalábbis közvetlenül — nem hatott a város határain túlra. Az uradalmi, megyei-kerületi-országos szintű igazgatási funkciót betöltő állami hivatalnokok, uradalmi tisztek, megyei tisztviselők, a vidékre is kiterjedő oktatási-kulturális funkciót betöltő középiskolai és főiskolai (egyetemi) tanároknak csak kis része, és az ekkor még csekély számú, túlnyomó többségükben Pesten élő művészeknek, íróknak, tudósoknak csak töredéke szerepelt — legalábbis foglalkozásuk megjelölésével — az összeírtak között. A városi központi igazgatási-kulturális funkciók hordozóiról tehát forrásunk csak kevés információval szolgál.

Az értelmiség nagyobb tömörülése egy-egy városban komoly ösztönzője volt az urbanitás növekedésének. Vagyonos része a nemesek mellett a városi kézművesek és kereskedők legigényesebb belső fogyasztóközönsége, a finomabb áruk, a luxuscikkeknek legfőbb vásárlója volt, és számos szolgáltatást is igényeltek. Házaik a

város építészetileg értékes, városias épületeit gyarapították, magasabb szintű lakásigényeik ilyenek építését ösztönözték. De még a kevesebb pénzzel rendelkezőknek — a tanároknak, művészeknek stb. — is voltak olyan, elsősorban kulturális igényei, amelyek nyomdák, könyv- és műkereskedések létesítését, helyi lap kiadását, színházi előadások, hangversenyek szervezését ösztönözték, olyan vállalkozásokat, amelyek csak a polgárság igényeire és zsebére méretezve aligha lettek volna kifizetődőek.

Ha nagy részük tevékenységének hatása nem is terjedt túl a város határán, az értelmiség — legalábbis annak egy része — szélesebb látóköre, nagyobb tájékozottsága, olvasottsága, az ország vagy a világ dolgai iránti érdeklődése következtében, valamint annak révén, hogy egyes rétegeinek a városi lakossághoz fűződő kapcsolatai elég közvetlenek voltak, befolyást gyakorolt a városi lakosság felső rétegeinek életformájára, gondolkodására és igényeire. Néhány évvel később már a politikai gondolkodásra gyakorolt hatásával, a társas élet sajátos kereteinek és szervezeteinek megteremtésével (a nemesekkel együtt) hatásuk közvetve a vidékre is kiterjedt. Különösképpen áll ez a fővárosra és az elsőrendű kereskedelmi központokra, ahol az értelmiségiek tömörülése a többi városéhoz képest jelentős volt. E városokban élt a városokban összeírt értelmiségiek 52%-a, és az összeírásban szereplő összes honoratior 42%-a.

BÉRBŐL ÉLŐK

Az eddigiekben a városi lakosságnak azokkal a foglalkozási csoportjaival foglalkoztunk, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben, de közvetlenül hozzájárultak a városi központi funkciók érvényesítéséhez. A továbbiakban azok helyzetét érintjük röviden, akiknek tevékenysége az úgynevezett várost szolgáló funkciókhoz kapcsolódott, azaz a városi belső élethez fűződött (esetenként még ahhoz sem, mert munkájukat nem a városban végezték), és nem vagy csak kis mértékben és közvetetten járultak hozzá a központi funkciók érvényesítéséhez. (Helyzetükkel nemcsak szerepkörük korlátozottsága, erősen helyi jellege miatt foglalkozunk röviden, hanem azért is, mert az összeírás csak egy töredéküknek foglalkozását vagy jövedelemforrását jelölte meg.)

A városi lakosság e rétegéhez sorolhatók az alkalmazottak, akik között feltehetően azért volt feltűnően magas a birtokosok aránya, mert túlnyomórészt a városban ingatlannal rendelkezőknél kellett az összeíróknak — adómentességük igazolása céljából — alkalmaztatásukat, sőt alkalmazójukat is feltüntetni. Csupán néhány, az összeírást igen pontosan vezető városban jelölték meg a birtoktalanok foglalkozását is, elsősorban a város alkalmazásában levőknél. Szerény anyagi helyzetüket jelzi az egy háztartásra jutó, jelentéktelen méretű földterület, házaik kicsinségét és gyengébb minőségét a bérbeadott házak után élvezett igen csekély lakbérjövedelem. (L. 41. táblázat.)

A városban élő alkalmazottak túlnyomó többsége magánosok, többnyire uradalmak szolgálatában állott (ez utóbbiak nagy része nem is lakott helyben, vagy csak családjuk élt házukban). 20%-uk a várostól kapott fizetést mint darabont, kapuőr, szolga, 11%-uk megyei hajdú vagy huszár volt, 5%-uk pedig állami hivatalokban végzett munkát (szolgák, kapusok, fűtők stb.).

41. táblázat
A birtokosok aránya, illetve az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága az alkalmazottak különböző csoportjainál

Alkalmazottak csoportja	Arányuk a foglalkozás-csoportban (%)	A ház-	A föld-	Az egy háztulajdonosra jutó házak száma	Az egy birtokos háztartásra jutó				A házat bére-adók aránya a háztulaj. között (%)	Az egy bére-adóra jutó bér átlagos összege (forint)
		tulajdonosok aránya (%)			szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
		területe								
Városi	20,4	43,0	16,8	1,0	1,4	0,5	1,9	0,04	29,0	21
Megyei	11,2	63,6	25,3	1,0	2,5	1,2	2,8		21,4	18
Állami	5,0	76,4	30,9	1,1	1,3	2,1	3,1		40,4	65
Uradalmi, magán	63,4	65,2	28,3	1,0	2,9	0,8	0,7	0,00	29,8	24
<i>Összesen:</i>	<i>100,0</i>	<i>61,1</i>	<i>25,8</i>	<i>1,0</i>	<i>2,6</i>	<i>0,9</i>	<i>2,7</i>	<i>0,00</i>	<i>29,4</i>	<i>27</i>

Az természetesen nem állapítható meg, hogy ingatlanukat megtakarított bérükből vásárolták-e, vagy már akkor is bírták, amikor különféle szolgálatot vállaltak, azaz beköltözők vagy másutt munkát vállaló helyi lakosok voltak-e. Valószínűleg mindkét változatra akadhatott példa, hiszen szerény házaik, s a töredékük által bírt kicsinyke föld megélhetésüket nem biztosíthatta, és ezek művelése mellett is munkavállalásra kényszerülhettek. A különféle szolgálatban állók eltérő birtokviszonyai azonban azt sejtetik, hogy jó részük ingatlanát szolgálata alatt szerezhetette, hogy öregségükre hajlék legyen a fejük felett, és hogy élelmiszerük egy részét megtermelhessék, vagy legalább egy kis szőlőt mondhassanak magukénak. Bár a különféle szolgálatban állók bérét nem ismerjük, és így összehasonlításra nincs mód, de úgy tűnik, hogy az állami szolgálat lehetett a legelőnyösebb számukra, mert ezek körében volt a legnagyobb, az átlagost meghaladó a birtokosok aránya, nekik voltak a legnagyobb rét- és szőlőbirtokaik; az utóbbiak mérete nemcsak a többi alkalmazásban álló, de a városi lakosság összessége által bírt szőlők átlagos nagyságát is meghaladó volt. Házaik is nagyobbak lehettek, mert a háztulajdonosok 40%-a adott bérbe lakrészt, és az egy bérbeadóra jutó összeg — 65 forint — erősen meghaladta a többi alkalmazott által élvezett bért. Persze ez azzal is összefüggésben lehetett, hogy az állami alkalmazottak túlnyomó többsége a fővárosban és az első- és másodrendű kereskedelmi központokban élt, ahol a kiadó lakások iránti kereslet nagy volt.

A birtokosok aránya és a birtokok mérete a városi alkalmazottaknál volt a legkisebb, feltehetően azért is, mert ezek foglalkozását gondosabban mutatták ki, és ezért az ingatlanbirtokkal nem rendelkezőknél is feltüntették a foglalkozást.

A megyei és magánszolgálatban állók ingatlanbirtoklása igen hasonlóan alakult: kétharmaduknak volt háza, és egynegyedüknek csekély földje. Házaik szerény méretűek, többnyire 1 szobásak voltak: minőségileg is gyengék, mert az uradalmi alkalmazottaknak igen nagy része nem is lakván a városban, egész házáat adta bérbe, s ennek ellenére az évi bér átlagos összege igen alacsony, 24 forint volt.

Az összeírtak birtokviszonyai alapján, s különösen figyelembe véve azt, hogy feltehetően elsősorban az ingatlantulajdonosokat írták össze, megállapítható, hogy az alkalmazottak a város legszegényebb rétegéhez tartoztak, és az ingatlanbirtoklás szempontjából helyzetük a napszámosokéval és kapásokéval volt nagyjából egyező.

A napszámosoknak és kapásoknak csupán kis töredékét írták össze foglalkozásuk megjelölésével. Mindössze 10 város összeírásában fordul elő napszámos és 5 városban kapás foglalkozás (l. VI. melléklet), az előbbieket létszáma összesen 2980, az utóbbiaké 2256 volt, és együttesen az adózó háztartásoknak mindössze 4,2%-át tették ki.

Annak ellenére, hogy vagyoni helyzetük a különböző városokban elég eltérően alakult (l. 42—43. táblázatok), a birtokosok arányából, illetve az általuk birtokolt ingatlanok nagyságából megállapítható, hogy mindenütt a város legszegényebb rétegéhez tartoztak, különösképpen a napszámosok, akiknek csak nagyon kis töredéke birtokolt földet és mindössze egyharmaduknak volt háza. A kapásoknak mintegy 40%-a háztulajdonos, illetve földbirtokos volt, túlnyomó többségük szőlőt művelt, míg a kevés birtokos napszámos inkább szántógazdálkodást folytatott. (Újvidéken viszont ellenkezőleg, a birtokosok aránya és a birtokolt föld nagysága egyaránt a napszámosoknál volt nagyobb.)

42. táblázat
A birtokosok aránya és az egy birtokos háztartásra jutó mezőgazdasági ingatlanok nagysága a napszámosoknál

Város	A háztulajdonosok	A földtulajdonosok	Az egy birtokosra jutó				Bérbeadók aránya a háztulajdonosok között (%)	Egy bérbeadóra jutó bér (forint)
			szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
	aránya (%)		területe					
Buda	11,0	7,3	0,2	0,05	1,0		39,4	28
Pozsony	2,7	1,3			1,8		50,0	60
Kassa	29,0	2,8	5,4	0,07	0,1	0,08	33,3	6
Sopron	8,6	6,0	1,0	0,3	0,6	0,7	38,1	28
Pécs	45,9	35,4	1,5	0,8	2,1		19,8	9
Újvidék	75,0	5,0	6,1	0,2	0,2		0,9	206
Versec	—	—						
Nagyszombat	15,6	—					16,6	14
Eperjes	12,3	—					26,3	5
Késmárk	1,9	—					—	—
<i>Összesen:</i>	<i>31,2</i>	<i>6,8</i>	<i>2,1</i>	<i>0,4</i>	<i>1,2</i>	<i>0,03</i>	<i>13,6</i>	<i>23</i>

43. táblázat
A birtokosok aránya és az egy birtokosra jutó mezőgazdasági ingatlanok nagysága a kapásoknál

Város	A háztulajdonosok	A földtulajdonosok	Az egy birtokosra jutó				Bérbeadók aránya a háztulajdonosok között (%)	Egy bérbeadóra jutó bér (forint)
			szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
	aránya (%)		területe					
Buda	47,0	58,5	0,04	0,05	2,0		44,8	22
Sopron	4,7	29,7	0,2	0,01	0,7	0,3	25,8	27
Pécs	74,1	71,2	2,4	1,3	2,5		2,7	28
Újvidék	67,7	1,2	0,5		1,0		13,8	13
Ungvár	41,7	1,3			1,0		—	—
<i>Összesen:</i>	<i>42,5</i>	<i>41,5</i>	<i>0,7</i>	<i>0,4</i>	<i>1,8</i>	<i>0,02</i>	<i>24,1</i>	<i>21</i>

A kapások és napszámosok eltérő vagyoni helyzete — legalábbis egyes városokban — eltérő kereseti lehetőségeikből eredt. Pesten például a XVIII. század végén adótételeik még egyenlőek voltak, 1806-ban már a kapásokra 6 krajcárral, 1840-ben 12 krajcárral több adót vetettek ki.

Kétségtelen, hogy a napszámosok, kapások és általában a bérből élők a városi lakosság legszegényebb rétegéhez tartoztak, de helyzetük — a megélhetés szempontjából — nem volt azonos a különböző városokban. Keresetük nagyságát a munkaerőkereslet és -kínálat határozta meg: és ettől függően alakult megélhetésük, illetve helyük a városi lakosság vagyoni hierarchiájában. Olyan nagy népességű, gyorsan növekvő városban, mint például Pest, a bevándorló munkát keresők sokasága a XIX. század elejére helyzetük romlásához vezetett. Míg a XVIII. században, sőt a

XIX. század legelején is adótételeik azonosságából következtethetően jövedelmük nagyjából megegyezett az önálló háztartással rendelkező legények nagy részével, sőt még néhány kevésbé jövedelmező mesterséget űző mesterével is (például a foltozó szabókéval, foltozó vargákéval), 1837-ben a napszámosok 48 krajcárt, a kapások 1 forintot fizettek, míg a kézműveslegényekre kivetett adó összege 1 forint 15 kr. volt. Az 1845. évi esztergomi adóbesorolás ugyan nem jelölte külön a napszámos foglalkozást, de feltehetően őket értették a „keresetmód” alapján adóztatott lakosokon. Adótételük 1 forint 40 krajcárt tett ki, alacsony összeget, amely azonban felülmúlta a kofák és egyéb kisebb árusokra kivetett 40 krajcáros adót, és megegyezett, vagy meg is haladta jó néhány mester adójának összegét.

A napszámosokat és kapásokat megjelölő városok, illetve az összeírtak száma túlságosan kevés ahhoz, hogy ezekből az adatokból általánosabb érvényű következtetéseket vonhassunk le, annál is kevésbé, mert feltételezésünk szerint — s ezt az összeírás szöveges részei is igazolják — a foglalkozás megjelölése nélkül összeírt háztartások nagy részének is a napszámos munka lehetett a megélhetési alapja vagy fontos kiegészítő jövedelemforrása. (Ezért e foglalkozáscsoportok tagjainak helyzetével a következőkben, az ismeretlen foglalkozásúak vizsgálata során foglalkozunk behatóbban.)

ISMERETLEN FOGLALKOZÁSÚAK ÉS ÖSTERMELŐK

Az adózó háztartások foglalkozás szerinti megoszlásának legmeglepőbb ténye az ismeretlen foglalkozásúak rendkívül magas aránya: a háztartások csaknem kétharmadánál semmiféle kereső foglalkozás nincs megjelölve.

E tény valójában nem újdonság, csupán ezidáig kevésbé méltatták figyelemre. Minden a városi adózók vagy adózó háztartások összetételét e korszakból kimutató táblázatból leolvasható, hogy csak a vizsgált sokaság kis részének volt valamilyen kereső foglalkozása, de minthogy a vizsgálatok általában éppen ezekre — s közülük is elsősorban a kézművesekre — összpontosultak, az ismeretlen foglalkozásúakról — számuk, számarányuk feltüntetésén túl — alig esett szó. Annál is kevésbé, mert a kereső foglalkozást nem űzők egy része jogállása szerint vagy ingatlanulajdona alapján háztulajdonosként, szőlősgazdaként, őstermelőként kvalifikálható volt. Így többnyire csak az ingatlanal nem rendelkezők minősítése jelentett problémát, ők kerültek az ismeretlen kategóriába, melynek aránya ennek megfelelően az általunk kimutatottnál jóval csekélyebbnek mutatkozott, és így kézenfekvőnek tűnt annak a feltételezése, hogy közülük kerültek ki a napszámosok, bérből élők, illetve a városi szegények.

Ha célunk csupán az adózó háztartásoknak bármily eklektikus szempontok alapján történő csoportosítása lenne, különböző besorolásokkal az ismeretlen foglalkozású kategóriába sorolható háztartások aránya ezúttal sem haladná meg a szokásos 15—20%-ot. De minthogy a foglalkozási megoszlás vizsgálatának a célja annak felderítése volt, hogy az egyes társadalmi rétegek megélhetésének forrása mennyiben kapcsolódott a városi funkciókhoz, vagy a városi életformához, ilyen csoportosítással nem elégedhetünk meg. A jogállás szerinti rétegződés ugyan egyes esetekben (pl. a honoratioroknál, nemeseknél) adhat némi támpontot a megélhetés módjára vonatkozóan, de ez akkor sem egyenértékű a foglalkozás megjelölésével. A háztulajdon ugyan jelez bizonyos vagyoni helyzetet, de jövedelemforrást már csak abban az esetben, ha a tulajdonos a házat vagy annak egy részét bérbeadta, ezt azonban az ismeretlen foglalkozásúaknak csak kis töredéke tette. A mezőgazdasági ingatlan pedig csak

bizonyos birtoknagyságon felül biztosíthatta a megélhetéshez szükséges jövedelmet, így nemcsak a földbirtokkal nem rendelkezők, de a csekély gazdasággal rendelkezők is kényszerülhettek munkát vállalni. S figyelembe kell venni azt is, hogy a mezőgazdasági ingatlan hiánya a városokban nem feltétlenül a szegénység ismérve.

A kimutatott napszámosok, kapások, illetve gazdálkodók csekély száma és az a tény, hogy ezeket a foglalkozásokat csak a városok egy töredékében tüntették fel, jelzi, hogy a legtöbb összeírás egyrészt a bérből élők, a rendszeresen vagy alkalmilag, szezonálisan munkát vállalók, másrészt az őstermelők foglalkozásának, illetve jövedelemforrásának megjelölését mellőzte. Azokban a városokban, ahol az összeíró e foglalkozásokat is több-kevesebb pontossággal megjelölte, az ismeretlen foglalkozásúak aránya az átlagosnál jóval kisebb; a többi város csaknem 70%-os arányával szemben mindössze 31% volt. (L. 44. táblázat.)

A foglalkozásokat pontosabban megjelölő városok összeírása tehát azt mutatja, hogy az adózó háztartások egy tekintélyes részében a háztartás fejének vagy más tagjainak valóban nem volt állandó kereső foglalkozása. Egy részüknek csekély földbirtoka volt, és a háztulajdonosok egynegyede csekély házbérvédelemmel rendelkezett. Eperjes, Késmárk, Kassa összeírásaiból, amelyek szinte minden háztartást valamiképp minősítettek is, megállapítható, hogy a foglalkozás megjelölése nélkül bejegyzettek jelentős része idős emer (többnyire özvegyasszony) volt, akik családjuk támogatásából vagy alamizsnából éltek, vagy akiknek egyetlen jövedelemforrása a diákoknak adott szállás volt. Akadtak közöttük koldusok, elbocsátott katonák és — jóval kisebb számban — vagyonukból, tőkéjükből élők is.

Ez a kereső foglalkozást nem űző réteg azonban a 8 város adózó háztartásainak csupán egyharmadát tette ki; a háztartásoknak mintegy 1/5-e napszámából, kapálásból élt, 4%-át pedig az összeírók gazdálkodóknak minősítették. Feltételezhető, hogy az e foglalkozásokat fel nem tüntető városokban a foglalkozás megjelölése nélkül összeírt háztartások egy részének is a gazdálkodás és munkaerejük állandó vagy időszakos áruba bocsátása biztosította a megélhetését.

44. táblázat

Az ismeretlen foglalkozásúak aránya
azokban a városokban, amelyek megjelölték a napszámosok, kapások és gazdálkodók foglalkozását

Város	Napszámosok, kapások, bérmunkások		Gazdálkodók		Ismeretlen foglalkozásúak	
	száma	%-a az összes háztartásban	száma	%-a az összes háztartásban	száma	%-a az összes háztartásban
Buda	1 787	27,8	284	4,4	1 710	26,6
Sopron	805	20,7	300	7,7	1 507	38,8
Kassa	495	18,0	55	2,0	673	24,4
Pécs	549	18,7	143	4,9	1 155	39,3
Újvidék	1 118	24,2	215	4,6	1 460	31,6
Nagyszombat	109	7,7			465	32,9
Eperjes	154	9,7	23	1,4	572	36,0
Késmárk	181	19,5			219	23,6
<i>Összesen:</i>	<i>5 198</i>	<i>21,2</i>	<i>1 020</i>	<i>4,1</i>	<i>7 761</i>	<i>31,6</i>

A napszámosokat, kapásokat, gazdálkodókat külön feltüntetett városok száma azonban igen kicsiny, eloszlásuk a különböző csoportokban túlságosan egyenetlen ahhoz, hogy ezeknek az adatoknak az alapján általánosabb érvényű következtetéseket vonjunk le az ismeretlen foglalkozású háztartások összetételére vonatkozóan. Annál is kevésbé, mert még ebben a 8 városban is az egyes foglalkozáscsoportok aránya igen különbözőképpen alakult. Különösen nagy szóródás észlelhető a napszámosok-kapások és egyéb bérből élők arányánál, amely 7,7 és 27,8% között mozgott.

Pesten, ahol az összeírás egyetlen napszámost vagy kapást sem tüntetett fel, az azonos évi lélekösszeírás 4875 férfi és 1099 női, összesen 5974 napszámost mutatott ki.⁴⁹ Természetesen ez nem jelent ugyanannyi háztartást, hiszen a pontosabban vezetett összeírásokból — például a budaiból — tudjuk, hogy egy-egy háztartásból néha több családtag is végzett napszámosmunkát, és arra is több példát találtunk, amikor a gazdálkodók velük egy háztartásban élő fiait napszámosként jelölték. A nők közül pedig, mint ismeretes, az összeírás többnyire csak az özvegy családfőket vette számba. De mindezt figyelembe véve is Pesten az ismeretlen foglalkozású háztartásoknak legalább a fele napszámos vagy kapás lehetett. Ugyanakkor Fehérváron a közel egykorú lélekösszeírás⁵⁰ 164 férfi és 147 női napszámost tartott nyilván. Ha ezeket mind önálló háztartásfőeknek tekintjük (ami nem valószínű), akkor is az 1828-ban összeírt háztartásoknak csak kb. 10%-át tennék ki. (Fehérváron egyébként az 1828. évi összeírás egyetlen ilyen foglalkozású adózót sem mutatott ki.)

Világos, hogy a pontosabban vezetett összeírások arányait nem általánosíthatjuk, és legfeljebb arra vállalkozhatunk, hogy az összeírások szöveges részeiben található utalások alapján számba vegyünk az ismeretlen foglalkozásúak megélhetésének lehetséges forrásait, és külön is megvizsgáljuk azt a réteget, amelynek — a birtokukban levő földterület nagyságából ítélve — a mezőgazdasági termelés nem csupán élelmiszer-önellátását fedezhette, hanem alapvető jövedelemforrással szolgált, s hasonlóképpen azokat, akiknek a házbérbjövedelem kiegészítő vagy alapjövedelemforrása lehetett.

A lakosság megélhetésére vonatkozó kérdőpontra választ adó városok túlnyomó többsége a gazdálkodást, a mezőgazdasági termelést a lakosság egyik jövedelemforrásaként jelölte meg, természetesen eltérő súllyal. 14 városban (Pécs, Zombor, Kanizsa, Kecskemét, Gyula, Földvár, Galgóc, Érsekújvár, Nyitra, Vágújhely, Lugos, Sátoraljaújhely, Máramarossziget, Huszt) a lakosság fő jövedelemforrásaként tüntették fel, amennyiben első helyen említették, a többiben az iparüzés és kereskedelem mellett és után, mint a lakosság egy részének megélhetést biztosító foglalkozást sorolták fel.

Pest e kérdőpontra a következő választ adta: a lakosság a polgárokon, a tanácsbelieken, kézműveseken és kereskedőkön kívül főleg napszámosokból, fuvarosokból, nős iparoslegényekből áll, valamint olyanokból, akik ugyan nem polgárok, de házzal, földdel rendelkeznek és mezőgazdasággal foglalkoznak, valamint azokból, akik a mezőgazdaságban nyerne alkalmazást.

Tehát a mezőgazdasági termelés, különböző mértékben, de szinte minden városban a lakosság egy részének — tulajdonosi vagy munkavállalói minőségben — megélhetési forrással szolgált. Ennek ellenére csak Buda, Sopron, Újvidék és Pécs összeírásában találtunk gazdálkodó (*oekonomus*, néha *rusticola*) foglalkozási megjelölést.

⁴⁹ BFL Pest város levéltára, 1020/c. Intimata a. m. 7796.

⁵⁰ Fehér megyei Levéltár. Székesfehérvár város levéltára. Városi összeírások.

Mint láttuk, a városi lakosság legkülönbözőbb foglalkozású és jogállású tagjainak volt saját gazdasága, de a hézagos adatokból is úgy tűnik, hogy az ismeretlen foglalkozásúak nagyobb részének volt a mezőgazdaság megélhetésének fő forrása. Az ismeretlen foglalkozásúak közül — mint már az összeírás feldolgozási módszerének ismertetése során utaltunk rá — csupán a kiváltságos jogállásúak (nemések és polgárok), az átlagosnál nagyobb földbirtokkal rendelkezők, a házbérvédelmet élvezők, valamint a zsidók háztartásait vettük egyedileg számba. Ezek azonban e csoportnak csak egynegyedét tették ki, tehát túlnyomó többségüknek csupán összlétszámát, illetve ingatlanai és szolgaszemélyzetük összesített számát határoztuk meg. E csoportjuknál nem ismerjük a mezőgazdasági ingatlannal rendelkezők számát és arányát sem.

Az egyedileg vizsgált 68 773 háztartás közül 20 801-nek volt a város területén földbirtoka — többnyire szőleje —, ez a vizsgált háztartásoknak nem egészen egyharmadát tette ki. Közülük a kereső foglalkozást űző családfők 27%-ának, az ismeretlen foglalkozásúak 57,5%-ának volt földje. A nemesség és polgárság körében a földbirtokosok aránya általában magasabb volt: a kereső foglalkozást űző nemések 40,3%-a, az ismeretlen foglalkozású nemések 61%-a, a kereső foglalkozású polgárok 40, az ismeretlen foglalkozású polgárok 69%-ának volt földbirtoka. A többi városlakók közül a kereső foglalkozásúak 30%-a, az ismeretlen foglalkozásúak 44%-a bírt földet.

Abban a néhány városban, ahol meghatározható volt a földbirtokkal rendelkezők teljes száma, azt tapasztaltuk, hogy arányuk az általunk egyedileg nem vizsgált ismeretlen foglalkozású háztartások között nagyjából azonos volt az egyedileg vizsgáltakéval, legfeljebb néhány százalékos különbséget észleltünk, többnyire az ismeretlen foglalkozásúak rovására.

Egerben a kereső foglalkozásúak 2,8%-ának, az ismeretlen foglalkozásúak 1%-ának volt földje. Nagyváradon mindkét csoport 11,2%-ának, Gyöngyösön 30, illetve 12, Nyíregyházán 46,9, illetve 42,4, Nagyszentmiklóson 46,6, illetve 40,7, Csakován 70,5, illetve 68,8, Lugoson 62,1, illetve 66%-ának volt földje.

Mindezt figyelembe véve, mintegy 40%-ra becsülhető a földirtokkal rendelkező városi háztartások aránya, és az ismeretlen foglalkozásúak körülbelül 40—45%-ának lehetett gazdasága. (Háztulajdonos is kb. 40%-uk volt.)

Ezek túlnyomó többsége azonban igen csekély földbirtokkal rendelkezett. A földbirtok eloszlását az ismeretlen foglalkozásúak különböző csoportjai között kimutató 45. táblázat adataiból kitűnik, hogy e réteg 9%-át kitevő ismeretlen foglalkozású nemések és polgárok, valamint a 3%-át kitevő, az átlagosnál jóval több földdel rendelkező rétegének birtokában összpontosult a szántó- és rétterületnek több mint a fele, a gyümölcsösöknek valamivel kevesebb mint fele, és a szőlőknek egyharmada. E csoportoknál az egy háztartásra jutó földterület nagyságából felesleget előállító mezőgazdasági árutermelésre következtethetünk.

A mezőgazdasági termelés elsősorban egy szűk, az átlagosnál jóval nagyobb földbirtokkal rendelkező rétegnek jelentett komoly jövedelemforrást. Külön-külön mérlegelve az egyes városokban az egy háztartásra jutó földterület átlagos nagyságát, városonként egyedileg határoztuk meg azt a határt, amelyen túl jelentősebb földbirtoklásról beszélhetünk. Az átlagosnál jóval nagyobb földterületet birtoklók a

45. táblázat
Az ismeretlen foglalkozásúak különböző csoportjai által birtokolt
mezőgazdasági ingatlanok eloszlása

A) Fő

Csoport	Háztartá- sok száma	A földet birtokló háztartások		A birtokokban levő			
		száma	% -a	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)
				területe			
Nemes	2977	1819	61,1	64 339,1	10 448,2	3 097,75	1 224,4
Polgár	4 319	2983	69,0	27 063,3	27 213,5	6 235,05	647,8
Zsidó	2214	51	2,3	311,8	28,7	22,4	
Sok földet bir- toklók	2 354	2 354	100,0	42 266,7	69 420,9	3 272,3	299,5
Házat bérbeadók	8 436	3 325	39,4	23 024,6	12 157,3	7 121,6	507,5
Többi	60 083	?	?	78 217,1	52 987,5	46 044,4	2 059,6
<i>Összesen:</i>	<i>80 383</i>			<i>235 222,6</i>	<i>172 256,1</i>	<i>65 793,5</i>	<i>4 738,8</i>
<i>B) %</i>							
Nemes	3,7			27,3	6,1	4,7	25,8
Polgár	5,4			11,5	15,8	9,5	13,7
Zsidó	2,7			0,1	0,02	0,03	-
Sok földet bir- toklók	2,9			18,0	40,3	4,97	6,3
Házat bérbeadók	10,5			9,8	7,0	10,8	10,7
Többi	74,8			33,3	30,78	70,0	43,5
<i>Összesen:</i>	<i>100,0</i>			<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

kiváltságokkal nem rendelkező ismeretlen foglalkozású lakosok 3,4%-át tették ki (ennél jóval nagyobb arány — 10,2% — csupán a közvetítő központoknál mutatkozott), a birtokokban levő mezőgazdasági ingatlanok viszont e réteg egésze által birtokolt szántóterület 27,2%-át, a rétek 52,4%-át, a szőlők 7,7%-át tették ki, és az ennél a rétegnél összeírt szolgáltnak 23, a szolgálóknak pedig 11,8%-át ők alkalmazták. Míg a többi, kiváltsággal nem rendelkező ismeretlen foglalkozású közül minden 25. háztartás foglalkoztatott férfi-, és minden 20. nőcselédet, a nagyobb birtokkal rendelkezők közül minden ötödik, illetve minden tizedik háztartás.

E háztartások elsősorban szántógazdálkodást folytattak és jelentős állatállományal rendelkeztek: az egy háztartásra jutó szántó- és rétterület nagysága meghaladta a gazdálkodóknak minősítettekét, akik a szőlőterület nagyságából ítélve inkább bortermelést folytattak. Az egy háztartásra jutó szántóterület csak az ismeretlen foglalkozású nemesi háztartásokban volt nagyobb. (L. 46. táblázat.)

A nem csupán önellátást, hanem jelentősebb jövedelmet is biztosító mezőgazdasági termelés tehát a kiváltsággal nem rendelkező lakosságnak igen kis hányadára volt jellemző, gabonában árutermelést folytató csoportjuk igen kicsiny volt. A sok földdel rendelkezők s a többi ismeretlen foglalkozásúak egy háztartásra jutó földterületében a legnagyobb különbséget a hanyatló külkereskedelmi központoknál és a másodrendű kereskedelmi központoknál észleltük, a különbség a gyűjtő és elosztó központokban

46. táblázat

Az egy háztartásra jutó földterület nagysága az ismeretlen foglalkozásúak csoportjainál és a gazdálkodóknál

Az ismeretlen foglalkozásúak csoportjai	Az egy háztartásra jutó			
	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös kaszás
	területe			
Nemes	21,6	3,5	1,0	0,4
Polgár	6,2	6,3	4,0	0,1
Sok földet birtoklók	17,9	29,5	1,4	0,1
Többi ismeretlen foglalkozású*	1,5	0,9	0,8	0,04
Gazdálkodó	9,5	1,7	2,7	1,0
<i>Csak a birtokos háztartásokban</i>				
Nemes	35,3	5,7	1,7	0,7
Polgár	9,0	9,1	5,8	0,2
Sok földet birtoklók	17,9	29,5	1,4	0,1
Többi ismeretlen foglalkozású**	3,7	2,4	1,9	0,09
Gazdálkodó	12,6	2,2	3,6	1,4

* A zsidók nélkül.

** 40% földbirtokkal rendelkezőt számítva.

volt a legkisebb, amiből arra kell következtetnünk, hogy az utóbbi csoportba tartozó városokban különültek el a legkevésbé a főleg őstermelő, illetve árutermelő mezőgazdaságot folytató lakosok és a többi, valamilyen más kereső foglalkozást is űzők.

Az ismeretlen foglalkozásúak többségének olyan kis gazdasága volt, amely gyakran a család élelmiszerszükségletének fedezésére sem lehetett elegendő. Így feltételezhető, hogy nemcsak a földdel nem rendelkezők, hanem a birokosok egy jelentős része is, szezonálisan vagy rendszeresen munkaereje áruba bocsátásából, vagy fuvar vállalással egészítette ki gazdálkodásból eredő jövedelmét.

Túlnyomó többségük helyben talált munkát, hiszen a megélhetésre vonatkozó kérdésre szinte mindenütt azt válaszolták, hogy a városban elegendő munkaalkalom adódik azoknak a földdel nem rendelkező, szegényebb lakosoknak, akik „bérért dolgozva, kézi munkával, mezei munkával” keresik kenyerüket.

Ennek ellenére csak 11 város összeírásában találtunk napszámos foglalkozás megjelölést (ebből háromban valószínűtlenül keveset), kapást pedig mindössze 5 városban írtak össze, noha abból a 40 városból, amely értékelhető választ adott a lakosság megélhetési módjára vonatkozó kérdőpontra, 28 tekintette a szőlőkben végzett munkákat, a helyben vagy távolabb végzett mezei munkákat, vagy a favágást a szegényebb lakosság megélhetési forrásának. Egyedül Vágújhelyen jegyezték meg, hogy nem helyben, hanem a szomszédos birtokokon találhatnak munkát. A helyi munkaalkalom mellett Zombor és Veszprém összeírása is utalt a szomszédos birtokokon kínálgató munkalehetőségre. Sopron, Eger, Nagyvárad és Sátoraljaújhely összeírása pedig megemlíti, hogy a nyári nagy munkák idején a lakosok egy része a megye más tájaira, sőt távoli vidékre is eljárt aratni (vagy télen csépelni), sőt Sátoraljaújhelyről a szegényebb

iparosok is nagy számban jártak el a Tiszántúli vidékre aratni. A városok többségében azonban olyan munkaerő-kereslet volt, hogy kielégítésére a helyi lakosság nem is volt mindig elegendő.

Az 1828. évi összeírás sorána megélhetési módra vonatkozó kérdésre a jelentősebb városok, piacközpontok közelében fekvő falvak zöme vallotta, hogy a közeli központban elegendő munkaalkalmat találnak. A munkavállalás helyét azonban ritkán jelölték meg, többnyire csupán „másutt”, „távolabbi vidéken”, „termékenyebb vidékeken” stb. végzett mezőgazdasági munkákra utaltak. Így tehát a városok által nyújtott munkalehetőségek felsorolása semmiképp sem tekinthető teljesnek. E szórványos adatokból is megállapítható, hogy egyes városok munkaerő-szükséglete igen nagy volt. Lugosra és Versecre 74, illetve 45 falu lakói jártak dolgozni, akadtak közöttük olyanok is, akik 4—7 mérföld távolságról jöttek. A gyöngyösi szőlőkbe 16 faluból jártak munkára, s feltehetően szőlőmunkát végzett annak a 11 falunak a lakossága is, akik Egerben vállaltak meg nem nevezett munkát. A váci, pozsonyi szőlőkben 10 falu lakói dolgoztak. 25 Sopron megyei falu lakói Sopronban, 8 falu lakói Nagyszombatban végeztek meg nem nevezett munkát, feltehetően ezek is zömmel szőlősgazdáknál. Meghatározatlan munkát végzett Szatmárnémetiben 49, Rimaszombaton 6, Nagykárolyban 3 falu népe.

Munkaalkalom tehát bőven akadt a városokban, megélhetést nyújtva a nincstele-
neknek és kiegészítő jövedelmet biztosítva a gazdaságukból megélni nem tudóknak. Az összeírás szöveges megjegyzései elsősorban mezőgazdasági munkákra vonatkoznak, bár a napszámosokat, kézi munkákat végzőket foglalkoztathatták az áruk ki-
vagy átrakodásánál is, vagy — mint ezt az összeírás számos utalásából tudjuk — az építőiparban, a téglagyártásnál, bányamunkáknál, szén- és mészégetésnél, favágásnál stb.

A lakosság megélhetési módját firtató kérdésre válaszolva több város, de különösen hangsúlyosan Veszprém, Miskolc, Balassagyarmat, Csakova, Kecskemét, Gyula, Földvár, Máramarosziget és Huszt utalt a lóval rendelkező lakosok fuvarozásból eredő kereseti lehetőségére, és még ezek közül a városok közül is csak ötben jelöltek meg összesen 18 fuvarost. Nyilvánvaló, hogy azoknak ilyenén foglalatosságát nem tartották szükségesnek bejegyezni, akik a fuvarozást csak alkalmilag és nem fő foglalkozásként üzték. Ilyenek is akadhettek nagy számban az ismeretlen foglalkozásúak között, hiszen a fuvar iránt olyan nagy volt a kereslet, hogy a környező falvak lakói is fontos jövedelemforrásuknak vallották a városi kereskedők és kézművesek áruinak szállítását.

A fuvarozás — amely az állattartó városi lakosságnak is fontos jövedelemforrása volt — a környező falvak számára is jó kereseti lehetőséget jelentett: Moson megyében 18 falu, Pozsony megyében 28 falu lakói vallották, hogy a városi kézművesek és kereskedők áruit fuvarozzák. Nyitrában 7 falu lakói hajókon a Vágon, más falvak pedig szekéren szállították az árut. Pestről Debrecenbe 15 falu lakói végezték áruszállítást. A temesváriak hét, a pápaiak nyolc, a veszprémiek hét falu lakóit bízták meg fuvarozással. A bányavárosok körzetében 62 falu lakosai vallották, hogy ércet fuvaroznak stb.

Az ipari-kereskedelmi és szolgáltatás jellegű, illetve a mezőgazdasági munkalehetőségek arányát természetesen nem tudjuk felbecsülni, kétségtelen azonban, hogy az utóbbiak túlsúlyban lehettek. Ez — különösképpen ha figyelembe vesszük a környező falvak munkavállalóit is — arról tanúskodik, hogy a városi lakosság gazdálkodásában a bérmunka alkalmazása igen elterjedt és általános volt.

Az 1828. évi összeírás adatai tehát, annak ellenére, hogy a lakosság földtulajdonának csak egy részére derít fényt, újlag bizonyítják azt a tényt, hogy ez időben a városi lakosság tekintélyes rétege kötődött földtulajdonra vagy a földeken végzett munka révén a mezőgazdasághoz.

A földbirtokkal rendelkezők aránya a fővárosban, elsősorban Pesten volt a legalacsonyabb (25%), a gyűjtő, elosztó, illetve az elsőrendű regionális központokban viszont felülmúlta a 40%-ot. Alacsony volt arányuk a másodrendű regionális központokban Máramaroszigeten és Huszton is, itt azonban — mint a megjegyzésekből tudjuk — igen sokan a kamarauradalomtól bérelt földeken gazdálkodtak. A fővárost leszámítva nem észlelhető jelentős különbség a földbirtokkal rendelkezők arányában a városok különböző csoportjaiban, minthogy arányuk mindössze 32—43%-os skálán mozgott. Ez természetes is, hiszen azt, hogy a lakosság milyen nagy része juthatott földhöz, azt elsősorban a város határának nagysága, s csak másodsorban a város társadalmi viszonyai határozták meg, és csak csekély mértékben befolyásolta központ és körzet kapcsolata.

A városok szántóterülete általában szűkös volt, termése az esetek többségében a helyi lakosság gabonaszükségletét sem biztosította. Mindössze 15 városban (Szeged, Zombor, Újvidék, Szatmárnémeti, Nyíregyháza, Kecskemét, Gyula, Versec, Nagyszombat, Csakova, Érsekújvár, Körmend és Nagyvárad) lehet az egy főre jutó szántóterület és az egy holdra jutó földjővedelem nagysága alapján az önellátást vagy felesleg termelését feltételezni. E települések a vizsgált városok egynegyedét képviselték, az adózó háztartásaik a városi háztartások 29%-át tették ki, s területükön feküdt a városi szántók 61,2%-a, a rétek 81,7%-a, a szőlők 33,7 és a gyümölcsösök 59,7%-a, amiből következik, hogy a többi város területén elsősorban szőlőbirtokok voltak nagyobb bőségben.

A nagy határú városokban a mezőgazdasági termelésnek, s főleg a szántógazdálkodásnak jóval nagyobb szerepe volt a városok gazdasági életében, a lakosság jóval nagyobb hányada (60—70%-a) birtokolt földet, és természetesen az egy birtokosra jutó földterület — elsősorban a szántó- és rétterület — sokszorosa volt a többi városban birtokolt átlagos földterületnek. Ennek megfelelően a többi városokétól eltérően alakult a lakosság foglalkozási struktúrája és a földterület eloszlása a városi lakosság különböző rétegei között. Itt a kereső foglalkozásuk aránya mindössze 27% volt, szemben a többi város 42%-os arányával, és a kereső foglalkozásuk jóval kisebb részének, mindössze 14,6%-ának volt földbirtoka (a felesleg termelő városokban 7, az önellátókban 22%), míg a többi, a gabonában piacra utalt város kereső foglalkozást űző lakóinak 27,5%-a rendelkezett földbirtokkal. Ez azt mutatja, hogy a gabonában önellátó vagy felesleg termelő városokban a mezőgazdasági termelés és az egyéb termelő tevékenység élesebben elkülönült, és hogy a csak mezőgazdaságból élők aránya is jóval nagyobb volt. Igaz, hogy a kevés kereső foglalkozást űző birtokos is valószínűleg árutermelő gazdálkodást folytatott, mert körükben az egy háztartásra jutó szántó- és rétterület a háromszorosa, a szőlő pedig csaknem nyolcszorosa volt annak a birtoknagyságnak, amelyet az ismeretlen foglalkozású polgárok, nemesek, a sok földdel rendelkezők és a gazdálkodók, azaz a feltehetően csak mezőgazdaságból élő réteg birtokolt.

Az egy háztartásra jutó földterület eltérő nagysága (l. 47. táblázat) egyúttal azt is tanúsítja, hogy a gabonafelesleg termelő, illetve gabonában önellátó városokban a kereső foglalkozású birtokosok is árutermelést folytattak, míg a többi városban, ahol a kereső foglalkozású lakosság 80%-a élt, a földművelés még az önellátást sem biztosította, és legfeljebb borral kereskedhettek. (Bortermelésük nyilván nagyobb volt, mint amennyiből a városi szőlők nagysága alapján következtethetünk, hiszen a

47. táblázat
Az egy háztartásra jutó földterület átlagos nagysága a gabonaellátottság szempontjából
különböző városokban

A lakosság csoportjai	A gabonafelesleggel rendelkező városok					Gabonában önellátó városok					Gabonában piacra utalt városok				
	földdel rendelkezők (%-a)	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)	földdel rendelkezők (%-a)	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)	földdel rendelkezők (%-a)	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)
		területe					területe					területe			
Keresők*	7	94,3	122	17,7	1,3	22	17,7	6,7	1,9	1,7	27	3,1	1,0	1,5	0,1
Birtokaikból élők*	70	28,5	42,7	2,3	0,06	80	35,8	8,7	0,9	1,4	70	8,2	2,2	3,8	0,2
Többiek**	?	3,5	3,4	0,5	—	?	4,6	1,8	0,7	0,4	?	0,8	0,3	1,0	0,0

* Csak a birtokosok birtoknagyságai.

** Egész tömegre eső birtoknagyság

48. táblázat
Az egy háztartásra jutó földterület átlagos nagysága a városok különböző csoportjaiban

Csoport	Kereső foglalkozásúak*					Birtokaikból élők*					Többiek**				
	földdel rendelkezők (%-a)	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)	földdel rendelkezők (%-a)	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)	földdel rendelkezők (%-a)	szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)
		területe					területe					területe			
I.	17	0,7	0,5	4,4		42	2,4	4,3	4,6		?	0,2	0,4	0,5	
II.	21	10,8	13,7	3,2		67	33,1	40,7	7,9	0,9	?	0,7	1,8	1,0	0,01
III.	24	9,3	2,9	1,0	0,8	87	10,7	2,8	1,0	0,3	?	1,4	0,7	0,4	0,1
IV.	27	9,1	1,2	2,4		80	15,2	2,5	1,5		?	1,6	0,3	0,4	
V.	29	10,8	4,0	1,0	0,3	100	19,5	2,5	0,8	0,00	?	2,5	0,6	0,05	0,05
VII.	34	8,8	1,5	0,1	0,0	90	8,3	1,7	0,07	0,03	?	1,8	0,5	0,05	0,00
VIII.	27	19,7	1,7	0,02	0,5	76	24,1	2,7	0,00	1,1	?	2,5	0,1	0,00	0,1
IX.	16	3,3	1,9			100	3,8	5,4			?	0,4	0,4		

* Csak a birtokosokra eső birtoknagyság.

** Az egész tömegre jutó birtoknagyság.

városi lakosság általában elsősorban szőlőket bírt a város határán kívül. (A gabonában piacra utalt városokban egyébként a gazdálkodók nagy része is csak olyan nagyságú birtokokkal rendelkezett, amely legfeljebb a család önellátását biztosíthatta.)

Az ismeretlen foglalkozásúak a városok mindhárom csoportjában számarányukhoz képest jóval kisebb arányban részesedtek a városi földekből, és az egy háztartásra jutó földterület nagysága (még ha e rétegnél is csak 40—45% birtokossal számolunk is) a felesleget termelő városokban legfeljebb az önellátást, a piacra utaltakban azonban még azt sem biztosította. A legnagyobb szántókkal a gabonában önellátó városokban rendelkeztek, itt részesedtek számarányukhoz képest a legtöbb földdel, részesedésük különösen a szőlőkben volt jelentős, de a gabonában behozatalra szoruló városokban is olyan nagyságú szőlőbirtokok volt, amelyből eladásra is kerülhetett bor.

Feltehetően a nagy határú városok jelentős száma (a csoportba sorolt városok 42%-a tartozott közéjük) az oka annak, hogy a gyűjtő- és elosztó központokban a többitől eltérő foglalkozási struktúra alakult ki. E csoportban a kereső foglalkozásúak háztartásai a háztartásoknak csak 1/4-ét tették ki, a keresők 24%-ának volt földje, és birtokaik nagysága átlagosan ugyanakkora volt, mint a csak őstermelésből élőké, míg a többi városban az utóbbiak birtokai általában nagyobbak voltak.

A kereső foglalkozásúak aránya a másodrendű kereskedelmi központokban és a közvetítő központokban a többinél csekélyebb volt (32,3, illetve 34,8%), valószínűleg azért, mert e csoportokban is 27—28% volt a nagy határú városok aránya, de csupán az V. csoportban részesedtek a kereső foglalkozásúak a számarányuknak megfelelően a szántóterületből, míg a mezőgazdaság többi ágában birtokaik aránya erősen meghaladta számarányukat. E csoportban az ismeretlen foglalkozásúak igen nagy földbirtokokkal rendelkeztek, tanúsítva, hogy az őstermelés e városokban nagyobb szerepet töltött be, mint a többiekben.

A másodrendű kereskedelmi központokban erősen elkülönült a csak a mezőgazdaságból élő réteg; ennek az adózó háztartások 11%-át kitevő csoportnak a birtokában volt a városi szántók 42, a rétek 40%-a. Az elsőrendű regionális központokban a keresők aránya az átlagosnak megfelelő volt, a többi csoporthoz képest a keresők jóval nagyobb részének volt mezőgazdasági ingatlana, és az egy háztartásra jutó birtoknagyság is megegyezett a csak őstermelésből élők birtokaiéval. E csoportban az ismeretlen foglalkozásúak részesedése a városi földekből, különösen a szőlőkből, kedvezőbb volt, mint a többi csoportban.

Sajátosan alakult a földbirtoklás a hanyatló külkereskedelmi központokban. Itt volt ugyan a legmagasabb a kereső foglalkozásúak aránya (feltehetően az összeírás igen nagy részletességének köszönhetően), és a kereső foglalkozást űzők igen sok földet, a szántók, rétek, gyümölcsösök mellett nagy allodiumokat is birtokoltak. Részesedésük a város földterületéből számarányukat erősen meghaladó volt, míg az ismeretlen foglalkozásúak a városi földeknek csak csekély hányadát birtokolták.

Az őstermelés tehát elsősorban a regionális, kisebb központokban játszott jelentős szerepet, ezekben kevésbé vált szét a lakosságnak az elsősorban őstermelésből élő, illetve a kereső foglalkozást mezőgazdasági termeléssel párosító csoportja. Az egy háztartásra jutó földterület nagyságából ítélve, csak a gazdaságok kis töredékéből került ki felesleg, a birtokosok többsége legfeljebb saját élelmiszer-szükségletét vagy annak egy részét termelte meg. (L. 48. táblázat.)

A jelentősebb gyűjtő- és elosztó központokban a mezőgazdasági termelés fontos, helyenként domináns ága volt a városi gazdaságnak, de ezekben eléggé elkülönült a városi lakosság többségét kitevő őstermelő, illetve az ipari-kereskedelmi tevékenységet folytató réteg. A jelentősebb kereskedelmi csomópontokban, a II. csoport városaiban a kereső lakosságnak csak igen kis hányada birtokolt földet, s bár a városok egyharmadában jelentős szántóterület volt, jelentősebb mennyiségű felesleget csupán a háztartások 9%-át kitevő gazdálkodók, illetve ismeretlen foglalkozású nemesek és polgárok termeltek. Ezek birtoknagysága (átlagosan 33 pozsonyi mérő szántó, 40,7 kaszás rét, 7,9 pozsonyi mérő szőlő) jelentős árutermelést sejtet.

A városok mezőgazdasági termelését tehát zömmel az önellátást szolgáló földművelés és az önellátás mellett eladható vagy kocsmáltatás során értékesíthető bortermelés jellemezte. E tekintetben a magyar városok lényegében nem nagyon különböztek a korabeli európai közép- és kisvárosok többségétől, melyeket az ipari forradalom még nem alakított át iparvárosokká. Jellegében ezektől csupán néhány, gabonát áruként termelő magyarországi város tért el, azonban ez a termelő tevékenység még e városokban is a lakosságnak csak kis részét jellemezte. A földszerzést csak kisebb mértékben ösztönözhetette a gazdasági érdek vagy a szokás, hogy az élelmet ne pénzért szerezzék be, hiszen még a földdel rendelkezők jó része sem termelte meg a családot, a háztartás ellátásához szükséges gabonát, legfeljebb zöldséget, veteményeket, bort. Nagyobb szerepe lehetett ebben annak, hogy a társadalmi rangot az ingatlanbirtoklás biztosította, amely sok helyütt a társadalmi emelkedés, a polgárjog elnyerésének előfeltétele volt. Bizonyos esetekben könnyebb volt egy kis parcella szőlőt szerezni, mint rangos házat vásárolni vagy építtetni. Nem véletlen, hogy a magasabb presztízsű társadalmi rétegekben jóval nagyobb volt a földbirtokkal is rendelkezők aránya, ugyanakkor számos esetben a polgárok által birt földterület nagysága semmivel sem volt nagyobb, mint egy kiváltsággal nem rendelkező, vagy alacsonyabb presztízsű foglalkozású birtoka. (A kézművesek által birt szőlőterület átlagos nagysága 1,7 pozsonyi mérő volt, a napszámosok szőlőinek átlagos nagysága 1,9, a kapásoké 1,8 pozsonyi mérő.)

Adataink — bár csak a városi lakosságnak a város területén birt ingatlanaira vonatkoznak — újólág megerősítik azt a sokat ismételt tényt, hogy a városi lakosság igen erősen kötődött a mezőgazdasági termeléshez, különösképpen a szőlőműveléshez. Ám az ebből levont következtetéseket, miszerint az őstermelés jelentős szerepe, a pénznek földbirtokba fektetése akadályozta a tőkefelhalmozást; hogy a földek, szőlők művelése elvonta a kézműveseket alapfoglalkozásuktól, ezek az adatok cáfolják. Egyrészt azért, mert mint láttuk, a kereső foglalkozást űzőknek csak kis hányada rendelkezett mezőgazdasági ingatlannal, másrészt földbirtokaik olyan csekély méretűek voltak, hogy ezek a tőkefelhalmozást — ha jelentős lett volna — nem gátolhatták. De főképp azt cáfolják, hogy az őstermelés elvonta az iparúzókat és kereskedőket termelő tevékenységüktől. A rendszeresen vagy alkalmilag napszámból élők igen nagy száma a városokban, a cselédségnek magyarországi viszonylatban jelentős száma, valamint a környező falvak összeírásainak a városi munkavállalásról szóló megjegyzései alapján megállapítható, hogy a *mezőgazdasági munkák zömét nem a birtokok végezte, hanem bérmunkásokkal végeztette el, és ez a városok mezőgazdasági termelését döntő módon megkülönböztette a falusi, önellátó termeléstől.*

Az ismeretlen foglalkozású háztulajdonosoknak csak kis része, 18%-a adta bérbe házát vagy annak egy részét. Minthogy ezek 60%-ának földbirtoka nem volt, feltételezhető, hogy a lakbérjövdelem számukra alapvető jövedelemforrásul szolgált, és ez készítette őket felesleges szobájuk kiadására vagy éppenséggel arra, hogy egyetlen szobájukat és konyhájukat osszák meg a bérlőkkel. A földbirtokkal rendelkezők 40%-a viszont, ingatlanbirtok tekintetében a város módosabb rétegéhez tartozott. Az egy háztartásra jutó szántó területe 2,1 pozsonyi mérő, a rété 3,6 kaszás, a szőlő 2,1 pozsonyi mérő volt, azaz szőleik nagysága tekintetében meghaladták még a sok földdel rendelkezők, a szántó és rét tekintetében pedig a polgár-háztartások által birtokolt mezőgazdasági ingatlanok átlagos nagyságát. Ezek számára a házbér kiegészítő jövedelemszerzés volt, s minthogy házaik is tágasabbak, jobban megépítettek voltak, e jövedelem csaknem kétszerese volt a föld nélküliek által élvezettének (átlagosan 56 forint, az előbbieket 30 forintos házbérjövdelemével szemben).

Ez a különbség azonban nem minden várostípusra jellemző: a másodrendű kereskedelmi központokban a lakbér összege mindkét csoportnál csaknem azonos, alacsony összeg volt, a hanyatló külkereskedelmi és a másodrendű regionális központokban pedig ellenkezőleg, a földbirtokkal nem rendelkezők házbérjövdeleme volt magasabb: 20, illetve 28 forint a földet birtoklók 15, illetve 16 forintos átlagos házbérjövdelemével szemben. Ez feltehetően azzal magyarázható, hogy e városokban a házbérjövdelem elsősorban a földnélküliek jövedelemszerzési módja volt, míg az itt többnyire magasabb társadalmi presztízst élvező földbirtokos réteg általában csak maga lakta házát, és csak kényszerítő körülmények hatására adott szállást bérlőknek.

Egyébként azokban a városokban, ahol a mezőgazdasági termelés a lakosság nagy részének alapvető jövedelemforrása volt (mint például Szegeden, Zomborban, Baján, Pécsen, Gyulán, Versecen, Lugoson), a földnélkülieknél volt magasabb a házbérjövdelem átlagos összege. Ennek oka feltehetően az volt, hogy a birtokos háztartásokban az együttélő felnőtt gyermekek és a nagyobb számú szolgazemélyzet elhelyezése miatt kevesebb volt a kiadható helyiségek száma.

Néhány város összeírása nemcsak a házbérjövdelemet (*census realis*) tüntette fel, hanem bejegyezte a kiadott helyiségek számát is, sőt néhol a tulajdonos által lakott lakrész nagyságát is. Összesen 10 városban rendelkezünk adatokkal a bérbeadott házak — összesen 1179 épület — nagyságáról, és 21 városban a kiadott lakrészek — összesen 2644 lakás — nagyságáról.

A kiadott házak nagyságára vonatkozó adatokat tartalmaz Szeged, Pozsony, Baja, Eger, Nagyvárad, Gyöngyös, Versec, Fehérvár, Pápa, Csakova összeírása, a bérbeadott lakrészek nagyságára vonatkozó adatok találhatóak ezen kívül még Veszprém, Arad, Miskolc, Esztergom, Nyitra, Vágújhely, Galgóc, Érsekújvár, Sassin, Lugos, Máramarossziget összeírásában.

E városok eloszlása a különböző csoportokban igen egyenetlen, és az adatok információs értékét csökkenti, hogy némelyikükben, például Pozsonyban, Egerben és Esztergomban, csak a külvárosi házak nagyságát, illetve bérbeadott lakásainak méreteit részletezték.

A szobákon kívül a házak egy részében egyéb helyiségeket, elsősorban konyhákat, gyakran kamrát vagy kamrákat, néhol pincét, bolthelyiséget, műhelyt és a házak tartozékaiként istállót és színt is feltüntettek. Ezek különböző számbeli variációinak figyelembe vétele áttekinthetetlenné és osztályozhatatlanná tette

volna az épületeket, így csupán a szobák és konyhák számát vettük figyelembe. Az utóbbiak az önálló lakások számának megállapításához voltak különösen fontosak.

Tisztaban vagyunk azzal, hogy a városi házaknak csupán töredékére, és a bérbeadott házaknak is csupán 6%-át kitevő épületekre vonatkozó adatokból helytelen lenne messzemenő következtetéseket levonni, mégis úgy véljük, hogy az ismert nagyságú házak száma bizonyos támpontot nyújt a XIX. század eleji városi házak nagyságának az eddiginél pontosabb meghatározásához. A következtetések levonásánál azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy többnyire csak a bérbeadott, tehát az átlagosnál általában nagyobb házak adataival rendelkezünk.

Meglepően kevés a háromszobásnál nagyobb, illetve a több lakásból álló házak száma. A konyhák számát véve alapul, összesen 391 ház épült több lakással, ebből 271 két-, 56 három-, 13 négy- és 2 ötlakásos volt. 57 ház konyháinak számát nem jegyezték fel, de lévén mind hatszobásnál nagyobb, feltételezhető, hogy ezek is túlnyomórészt több lakásból álltak. (L. 49. táblázat.)

Ezek az adatok azt mutatják, hogy nagyobb, kiadható egész lakást, vagy több lakást magukba foglaló házak építésének fontosságát, azaz a házbérnek, mint alapvető vagy jelentős jövedelemforrásnak jelentőségét a városi lakosságnak még csak egy szűk csoportja ismerte fel. Ezek aránya az ismeretlen foglalkozásúak között jóval alacsonyabb volt, mint a kereső foglalkozást űzők között. (L. 50. táblázat.)

49. táblázat

A bérbe adott házak megoszlása a szobák száma szerint

Szobaszám	A házak		Ezek közül a többlakásosok	
	száma	%-a	száma	%-a
1	104	8,8	—	—
2	584	49,6	49	8,4
3	245	20,8	170	69,4
4	110	9,3	75	68,2
5	47	3,9	40	85,1
6–10	73	6,3	48	65,7
11–	16	1,3	9	56,2
<i>Összesen:</i>	<i>1 179</i>	<i>100,0</i>	<i>391</i>	<i>33,2</i>

50. táblázat

Az ismeretlen, illetve ismert foglalkozású lakosok által bérbe adott házak megoszlása a szobák száma szerint

Szobaszám	Az ismeretlen foglalkozásúak által kiadott házak		Ebből a többlakásos házak		Az ismert foglalkozásúak által kiadott házak		Ebből a többlakásos házak	
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
1	87	10,0	—	—	17	5,6	—	—
2	464	53,1	30	6,0	120	39,3	19	15,8
3	182	20,8	133	73,1	63	20,6	37	58,7
4	71	8,1	45	63,4	39	12,8	30	76,9
5	20	2,3	17	85,0	27	8,8	23	85,2
6–10	42	4,8	23	55,0	31	10,2	25	80,6
11–	8	0,9	1	11,5	8	2,7	8	100,0
<i>Összesen:</i>	<i>874</i>	<i>100,0</i>	<i>249</i>	<i>28,5</i>	<i>305</i>	<i>100,0</i>	<i>142</i>	<i>46,5</i>

Míg az ismeretlen foglalkozásúak által bírt házak 84%-a 1—3 szobás volt, ezek aránya az ismert foglalkozásúaknál csupán 65,5% volt, s míg az előbbieknél birtokában levő házaknak csupán 28%-a volt többlakásos, az utóbbiak házaiban 49%-ában volt egy vagy több bérbeadható lakás. Annak a néhány városnak az összeírása (Pest, Sopron, Kassa, Szeged, Debrecen, Arad, Nagyszombat), amely a házsámok megjelölésével tüntette fel a lakást bérlőket, tehát ahol a lakók száma biztosan megállapítható volt, azt bizonyítja, hogy a házak zömében a háztulajdonoson kívül egy, legfeljebb két háztartást írtak össze: ezek aránya az ismert foglalkozású háztulajdonosok házaiban 70, az ismeretlen foglalkozásúak házaiban 79% volt.

Az 1—2 szobás házak túlsúlya a kiadott házak között összhangban van néhány városnak a városi házak nagyságáról adott általános jellemzésével. Szatmáron például az összeíró feljegyezte, hogy csupán 100 ház épült jó anyagból (az 1161 közül), a többi fából épült, paraszti módra, és általában 1—2 szobából állt.

Késmárk összeírása szerint a házak többsége — néhány nemesi és gazdag polgári házat leszámítva, melyet többnyire a tulajdonos lakott — alig alkalmas bérbeadásra. A kisebbekben legfeljebb 1—2 szobát (azaz nem önálló lakást) lehetne kiadni. Balassagyarmat összeírásának szöveges részében is utaltak arra, hogy a házak többnyire 1 szoba-kamra-konyhából, legfeljebb 2 szobából álltak. Itt a tulajdonosok által lakott házak arányosított bérének (*census parificatus*) kiszámításánál a kézműveseknél, colonusoknál és bormérési joggal rendelkezőknél saját szükségletre 2 szoba-kamrát, a kereskedőknél és mindazoknál, akik a kereskedést a községen kívülre is kiterjesztették, vagy akik 1—2 legényt alkalmaztak, a raktáron kívül 3 szobát számítottak saját szükségletre. Azaz a mezőgazdaságból élők, napszámosok általában egyszobás házakban éltek.

Nem meglepő tehát, hogy a bérelt lakások zöme is 1—3 szobás volt. Összesen 2897 bérbeadott lakás, illetve lakrész nagyságát ismerjük, ezek 2%-ánál a lakások száma nem volt meghatározható.

A kiadott lakrészeknek több mint egyharmada nem volt önálló lakás, hanem a háztulajdonos fölös második vagy harmadik szobáját adta ki, és az egyetlen konyhát a bérlővel közösen használta. Egyébként a megjegyzésekből azt is tudjuk, hogy gyakori volt az olyan bérlet is, amikor a bérlő a háztulajdonossal nemcsak a konyhát, de a ház egyetlen szobáját is megosztotta. (Versecen olyan ház is előfordult, ahol a háztulajdonos özvegyasszony szobáját három lakóval osztotta meg.) Ezeket azonban többnyire nem is vették figyelembe: Vác összeírója hangsúlyozta is, hogy a bérlőkkel közös konyhát használókat házbérlővédelem szempontjából nem vették számba.

A bérbeadott lakásoknak több mint a fele 1—2 szobából állt (nagyjából egyenlő arányban), az ennél nagyobb lakások aránya, ha figyelembe vesszük a sokszobás, de lakásonként meghatározhatatlan nagyságú lakrészeket is, körülbelül 10% volt. Az ismeretlen foglalkozású háztulajdonosok között jóval több volt a csak szobát kiadók száma, és a többiekénél kevesebb a 3 szobás és annál nagyobb bérbeadott lakások aránya, ami arra utal, hogy lakásukat inkább szűkös anyagi helyzetük valamelyes fellendítése érdekében kényszerültek bérlőkkel megosztani, és nem azért, mert a házbérlővédelmet gyümölcöző befektetésnek, jó jövedelemforrásnak tekintették. (L. VII. melléklet.)

A nagyon töredékes és a különböző csoportba tartozó városokat nagyon egyenetlenül jellemző adatokból ítélve, az átlagos ház- vagy lakásnagyság szempontjából a különböző típusú városok nem nagyon különböztek egymástól, amennyiben mindegyikre az 1—2 szobás házak, illetve lakások voltak a jellemzők. A

legnagyobb bérházak — a pesti házakban összeírt lakók nagy számából, illetve az egy házra jutó átlagos háztartásszámból (2,3) ítélve — a fővárosban voltak. A 3 szobás és annál nagyobb lakások aránya az elsőrendű kereskedelmi központokban volt a legmagasabb (főként a 3—5 szobásoké), és ez egybevágh azzal, hogy a főváros után itt volt a legmagasabb — 1,8 — az egy házra jutó háztartások száma. A gyűjtő és elosztó központokban, ahol az egy házra jutó háztartások száma igen kevés — 1,3 — volt, az átlagosnál több volt az 5 szobásnál nagyobb kiadó lakások száma, azaz a városokban főképpen a nagyobb házakban adtak ki lakásokat. A másodrendű kereskedelmi és közvetítő központokban a háztulajdonosok túlnyomórészt csak egy-egy szobát adtak bérebe.

A VII—IX. csoport városai közül mindössze kettőből — Lugosról és Máramaroszigetről — rendelkezünk szórványos adatokkal a bérbeadott házak, illetve lakrészek nagyságáról.

51. táblázat
A házakat vagy annak egy részét bérbeadók aránya a háztulajdonosok között a városok különböző csoportjaiban

Csoport	A házakat bérbeadók aránya a háztulajdonosok között (%)
I.	61,6
II.	24,8
III.	13,5
IV.	30,5
V.	24,7
VII.	11,0
VIII.	23,6
IX.	3,3

Csak a lakást bérebe adó háztulajdonosok csekély arányából (l. 51. táblázat) következtethetünk arra, hogy a hanyatló kereskedelmi központok kivételével e településeken a bérlakás iránti kereslet korlátozott volt, és nyilván ennek következtében a házak többsége kevés helyiségből állt, s ritkán akadt bennük kiadható lakrész vagy szoba.

Az ingatlantulajdon tehát az ismeretlen foglalkozásúak csak kis részének biztosította megélhetését a házbérből vagy a mezőgazdasági termények rendszeres eladásából származó jövedelemmel. Többségük számára legfeljebb életkörülményeiket javította: a gazdaságaikban részben vagy teljesen megtermelt a család élelme, lakásukért nem kellett lakbért fizetniük, s a városok többségében elegendő munkaalkalom nyílt ahhoz, hogy napszámosmunkával, fuvarral, egyéb tevékenységgel megszerezzék azt a pénzt, amire a megtermelt élelem esetleges pótlásához, a legszükségesebb szükségleti cikkek beszerzéséhez szükségük volt, sőt esetenként valami csekély vagyont is gyűjthessenek. Ingatlanulajdonuk s főképp háztulajdonuk elősegítette meggyökeresedésüket a városokban, beilleszkedésüket a városi társadalomba, hiszen a beilleszkedés egyéb csatornája — a szakmai testületekbe belépés — el volt zárva előlük. Így legalább a háztulajdonosok közösségébe tartozóknak érezhették magukat (aminek

kétségtelenül rangja volt ekkor), és az ingatlanbirtok távoli, többségük számára alig elérhető perspektívaként a polgárjog elnyerésével is kecsegtetett. Termelőmunkájuk, életmódjuk — s mivel többségük a falusias jellegű külvárosokban lakott —, környezetük alig különbözött a falusi lakosokétól. A városi élet, a nagy forgalom, ami nem korlátozódott csupán az áruk nagy tömegének be- és kiáramlására, hanem egyúttal sok, különféle emberrel — helyi lakosokkal, távoli vidéken élőkkal, külföldiekkel — való rendszeres érintkezést, és ennek folyományaként a gazdasági-politikai információk gazdagságát, szélesebb körű tájékozódást és ismereteket jelentett, ha kisebb mértékben is, mint a forgalomhoz szorosabban kapcsolódó társadalmi csoportokra, e rétegre is hatással volt.

Az ismeretlen foglalkozásúaknak több mint fele, azaz a városi háztartások körülbelül egyharmada, semmiféle ingatlant nem birtokolt, és ezeknek mindenért, ami életfenntartásukhoz szükséges volt: élelemért, lakásért, szükségleti cikkekért pénzt kellett fizetniük. E pénzt csak munkaerejük áruba bocsátásával szerezhették meg. Munkájuk — jellegét tekintve — alig különbözött a falusi zsellérékétől, nemcsak azért, mert túlnyomórészt mezőgazdasági munkára volt kereslet, hiszen az építkezéseknél, szállításnál, bányákban végzett és egyéb, a városokban végezhető munka — mint ez az összeírásból kitűnik — a zsellérek előtt sem volt ismeretlen. Életmódjukat a falusi zsellérékétől nagyobb fokú piacrautaltságuk különböztette meg, elsősorban a fővárosban és a jelentősebb elsőrendű kereskedelmi, illetve gyűjtő és elosztó központokban. A falusi közösségből, rokoni kapcsolataikból kiszakadva, megint csak elsősorban a nagyobb városokban gyökértelenné, a munkaerőkereslet hullámvázának kiszolgáltatottakká váltak, aminek következtében e réteg mobilitása igen nagy volt. Életmódjukat, szokásaikat, céljaikat és igényeiket már nem a falusi tradíció, hanem egy más világ, a városi élet formálta, még ha ez a városi élet a mezőgazdasági termelés továbbélése, sőt helyenként jelentős szerepe és a feudális viszonyok konzerválódása következtében nem volt oly idegen számukra, mint a faluból városba áramlók számára a nyugat-európai nagyváros világa volt.

AZ ADÓZÓ HÁZTARTÁSOK JOGÁLLÁS SZERINTI MEGOSZLÁSA

A háztartások foglalkozási-vagyoni csoportjainak vizsgálatánál a városi központi funkciók teljesítésében betöltött szerepük fontosságát, termelőtevékenységük, jövedelem- és vagyonszerzési módjuk hagyományos, vagy új, előremutató vonásait mérlegeltük, és figyelembe vettük a csoportok közötti és az egyes csoportokon belül mutatkozó vagyoni rétegződést is. Azaz jelentőségüket a gazdasági-társadalmi átalakulás előmozdításában betöltött (vagy majd betöltendő) szerepük oldaláról, elsősorban gazdasági szempontból vizsgáltuk.

A korabeli értékrend azonban a feudális rendi kategóriákhoz igazodott, s bár a pénz, a vagyon is mind fontosabb választóvonalként jelentkezett az egyes társadalmi csoportok között, a kortársak többségének szemében a magasabb társadalmi rangot elsősorban a kiváltságos helyzet biztosította. Ez az értékrend készítette a vagyonosabb városlakókat arra, hogy a valójában már minimális előnyöket biztosító polgárjogért folyamodjanak, illetve a nagyobb tőkével rendelkező, vállalkozó típusú polgári elemeket arra, hogy anyagi áldozatok árán is, az immár nem sokat érő polgárjog helyett nemességet szerezzenek, amely amellet még — például a kereskedőknek — számos más előnyt is jelentett.

Bármennyire szubjektív volt az egyes társadalmi csoportoknak önmagukról és más csoportokról alkotott értékítélete, s bármennyire eltolódott már a vizsgált korszakban a valóságos és vélt értékrend, ez utóbbi sem hagyható figyelmen kívül, mivel legalább olyan jellemző az adott társadalomra, mint a valóságos. A XIX. század eleji városi társadalom különböző jogállású csoportjainak helyzetét vizsgálva, a kettő szembeállítására törekedtünk.

A városlakók jogállás szerinti összetételének vizsgálatát azért is szükségesnek tartottuk, mert az egyes csoportok pozitív vagy negatív minősítésében még máig is érezni véljük a korabeli polgárság partikularizmusának nyomait, amely abban nyilvánult meg, hogy minden, a várost érintő eseményt és jelenséget a városi autonómia sérthetlensége és a polgárság előjogai szempontjából ítélte meg. Így a feudális polgárok szemléletének maradványát érezzük a nemesség városi megtelepedésének túlzottan negatív értékelésében, amikor ezekben csak a városi szabadságjogok (értsd a polgárság kiváltságainak) megnyírbálóit, a városi terhekben nem osztozó, de magának előjogokat vindikáló réteget látnak: jelenlétüket a várostól idegennek tekintik, megfedkezve arról, hogy házanépével ez a nemesség, legalábbis egy része, olyan fogyasztó közönséget jelentett, amely jelentősen befolyásolta az ipar és kereskedelem fellendülését, nem is szólva életmódjának, kulturális igényeinek, a társadalmi érintkezés formáinak hatásáról a városlakók felsőbb és középrétegeinek életmódjára.

52. táblázat
Az adózó háztartások jogi kategóriák szerinti megoszlása

Csoport	Nemes		Honoratior		Polgárjogú		Nem polgárjogú		Összesen	
	háztartások									
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
I.	464	2,8	198	1,2	2 880	17,5	12 857	78,5	16 399	100
II.	905	2,4	703	1,9	6 239	16,8	29 168	78,9	37 015	100
III.	829	2,4	343	1,0	2 596	7,7	29 934	88,9	33 702	100
IV.	731	3,3	356	1,6	3 323	14,8	18 043	80,3	22 453	100
V.	55	1,1	58	1,1			5 075	97,8	5 188	100
VII.	255	4,0	86	1,4	893	14,1	5 104	80,5	6 338	100
VIII.	202	5,3	121	3,2	1 176	31,3	2 257	60,2	3 756	100
IX.			3	0,5			1 062	99,5	1 065	100
Összesen	3 441	2,8	1 868	1,4	17 107	13,6	103 500	82,2	125 916	100

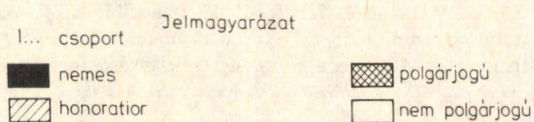
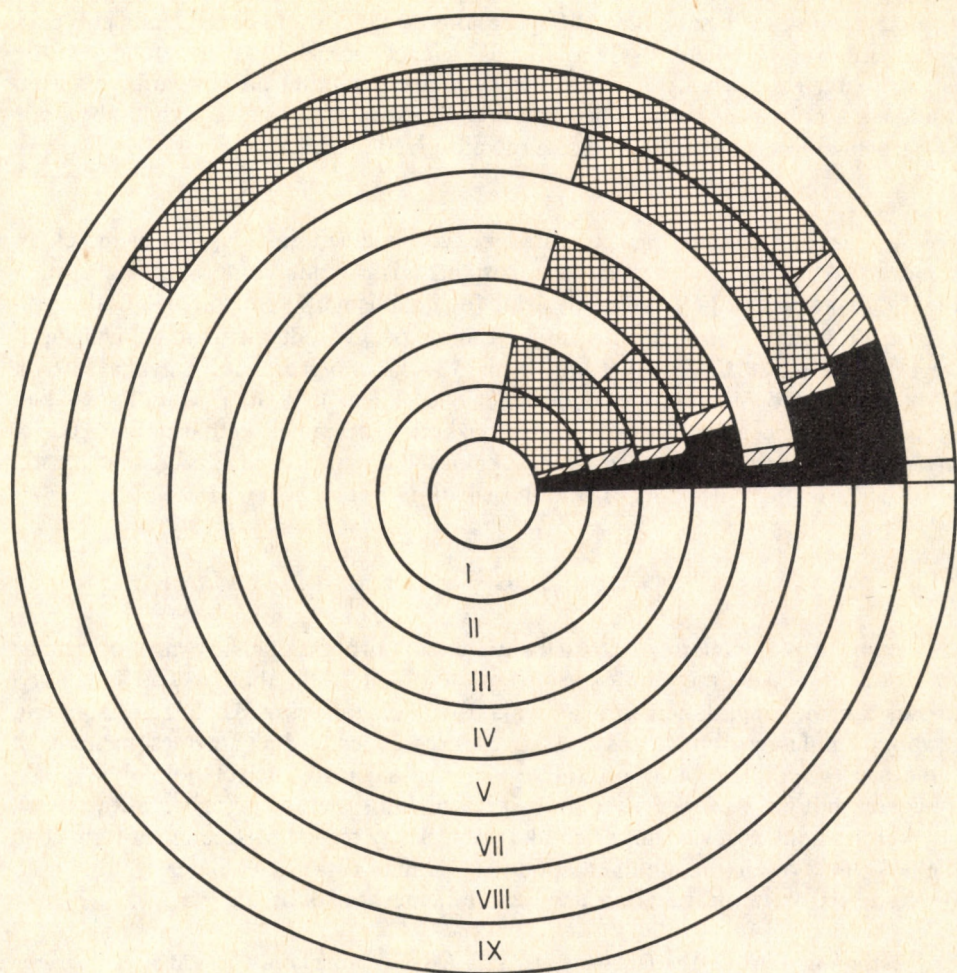
53. táblázat
A kiváltságos rétegek aránya a polgárokat kimutató 26 városban

Csoport	Nemes	Honoratior	Polgárjogú	Együtt
	háztartások százalékos aránya			
I.	2,8	1,2	17,5	21,5
II.	2,7	1,9	19,3	23,9
III.	5,9	1,1	18,5	25,5
IV.	3,5	2,4	25,8	31,7
VII.	4,2	2,7	52,0	58,9
VIII.	5,3	3,2	31,2	39,8
Összesen:	3,0	1,5	21,1	25,6

A nemességnek, mint igényes fogyasztóközönségnek szerepéről vallottak az összeírás során a besztercebányaiak, akik a kézművesek és kereskedők korlátozott kereseti lehetőségeit azzal magyarázták, hogy a városban kevés nemes él. Panaszolták, hogy ezek is, valamint a kamarai tisztviselők és a többi hivatal hivatalnokai főképpen Bécsben szerzik be a szükségleti cikkeit. Az egész megyében rosszak a kézművesek kereseti lehetőségei, mert a törvényhatóság területén mindössze 400 nemes élt, közülük 40 birtokos.

Az országos politika eseményei és eszméi is nagyrészt az ő közvetítésükkel jutottak a városlakók tudomására: politikai tudatformáló szerepük elsősorban a megyeszékhelyeken volt nagyobb jelentőségű. Végezetül a nemesség egy része, elsősorban a hivatalviselők, egyenesen a városi funkciókat hordozó rétegnek minősíthető.

Ha a nemesség számának, arányának, összetételének vizsgálatát a városokban betöltött szerepük eddigi túl negatív értékelése vagy figyelmen kívül hagyása miatt tartottuk szükségesnek, a polgárjogú lakosság összetételének elemzését szerepüknek — véleményünk szerint — túlértékelő megítélése indokolja. A szakirodalom ugyan egyre inkább hangsúlyozza, hogy a polgárjoggal járó előnyök és kiváltságok illuzórikusakká váltak, hogy a polgárság a városlakóknak e korszakban már csak kis töredékét tette ki, hogy egykori monopolhelyezete a városi funkciók betöltésében megingott, hogy a polgári fejlődést inkább akadályozta, mint előmozdította, szemben az új típusú

2. ábra. Az adózó háztartások jogi kategóriák szerinti megoszlása

városlakókkal, akiknek tevékenysége az átalakulás irányába hatott.⁵¹ Ennek ellenére általában sokkal több szó esik a polgárokról, mint az új típusú városlakókról, nyilvánvalóan azért, mert róluk, mind a forrásokból, mind a feldolgozásokból sokkal bőségebb adatok meríthetők, míg az új típusú városlakók helyzetére, szerepére,

⁵¹ Ennek legújabb, legélesebb megfogalmazását I. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1790—1848, 547—570.

összetételére a rendelkezésünkre álló igencsak szórványos adatokból legfeljebb csak logikailag következtethetünk. Az adatbázis egyenetlensége ugyan érthetővé teszi, de nem változtat azon a tényen, hogy a városlakók bemutatásánál az arányok ilyen eltolódása a polgárság javára sokszor szerepük akaratlan túlhangsúlyozásához és e réteg jellemzőinek a városlakók egészére való kivetítéséhez vezet.

A városlakóknak csak csekély töredéke volt kiemelt jogállású: a nemesek és honoratiorok háztartásai az összes városi háztartásoknak mindössze 4,2%-át, a polgárjogúaké pedig 13,6%-át (a polgárjog fogalmát ismerő városokban is csak 21%-át) tették ki, azaz a városi háztartásoknak mintegy egyötöde tartozott a kiváltságos rétegek közé. (L. a VIII. mellékletet és az 52—53. táblázatokat.) Ugyanakkor ők birtokolták a városok szántó- és rétterületének csaknem 40%-át, a gyümölcsösöknek csaknem a felét, és ők élvezték a városi házbérvédelemnek kétharmadát. (L. 54. táblázat.) Társadalmi rangjukat a városokban tehát nemcsak kiváltságos helyzetük, hanem jelentős méretű városi ingatlanbirtokaik is megalapozták. (L. 2. ábra.)

NEMESEK

A nemesség összetételéről és városi ingatlanbirtokairól csak néhány város összeírása szolgáltat többé-kevésbé pontos és teljes adatokat. Általában a szabad királyi városokban, ahol ingatlanaik után adóval tartoztak, írták össze őket háztartásonként. A többi településen többnyire csak a szöveges részekben utaltak a nemesi birtokosok számára és az általuk birtokolt földterület nagyságára (amelyet hol jobbágytelki egységben, hol az összeírásban általában használatos mértékegységben adtak meg), vagy külön kimutatást készítettek róluk (amelyek egy része a Miscellanea-iratokban fellelhető, más részük azonban elkallódott). Vannak olyan települések is, ahol csak közvetett adatok tanúskodnak a nagyszámú nemesi birtokosról.

Így például Vágújhelyen 305 háztartásnál (ebből 173 zsidó volt), Miskolcon 247-nél, Máramarosszigeten 88-nál, Losoncon 65-nél, Nagyváradon 55-nél, Huszton 41-nél, Aradon 26-nál és Galgócon 11-nél jegyezték fel, hogy nemesi házban laknak, Máramarosszigeten ezen kívül még 135 ház, Huszton 21, Galgócon 89 és Miskolcon 13 ház épült nemesi telken. Váradon és Nyitrán a katonai terhekre panaszkodva is utaltak arra, hogy a városban igen sok nemesi ház található, az utóbbiban a Felsőváros összeírásánál megjegyezték, hogy lakói mind nemesek, a *Parucza vicus nobilitaris* városrész nemesi telkeit pedig túlnyomórészt zsidók népesítették be.

Ezek a megjegyzések a nemességnek a kimutatottnál jóval nagyobb súlyú jelenlétéről tanúskodnak, ha nem is mindig személyes jelenlétéről.

Ezeket az adatokat azonban a városban élő, illetve ott birtokos nemesség összetételének és birtokviszonyainak vizsgálatánál nem vehettük figyelembe, hiszen belőlük még a nemesek száma sem állapítható meg. Egy házban ugyanis több háztartást is összeírtak, továbbá a háztulajdonos név szerinti feltüntetésének hiányában nem állapítható meg, hogy egy-egy nemesnek egy vagy több háza, illetve telke volt-e. A városban élő nemesek vizsgálatát tehát azokra a településekre kellett korlátoznunk, ahol az összeírásból legalább a nemesi háztartások száma, illetve a

55. táblázat

A nemesi háztartások megoszlása a családfő foglalkozása szerint

Csoport	Értelmiségi-tisztv., szabad-foglalk.		Kézműves		Kereskedő		Egyéb		Foglalkozás megjelölése nélkül		Összesen	
	családfők											
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
I.	53	11,4	17	3,7	30	6,5	3	0,6	361	77,8	464	100
II.	91	10,0	57	6,3	34	3,7	7	0,8	716	79,2	905	100
III.	51	6,1	144	17,4	26	3,1	2	0,2	606	73,2	829	100
IV.	52	10,5	38	7,7	11	2,2	10	2,0	384	77,6	495	100
VII.	9	12,0	26	34,7	2	2,7	—	—	35	50,6	72	100
VIII.	11	5,4	43	21,3	11	5,4	—	—	137	67,9	202	100
Összesen:	267	9,0	325	10,9	114	3,8	22	0,7	2 239	75,6	2 967	100

birtokukban levő földterület megállapítható volt. Foglalkozási összetételük meghatározását pedig csak a nemeseket háztartásonként összeíró 23 város (Pest-Buda, Pozsony, Kassa, Sopron, Pécs, Szeged, Zombor, Újvidék, Debrecen, Szatmárnémeti, Eger, Komárom, Temesvár, Esztergom, Győr, Nagyszombat, Fehérvár, Besztercebánya, Eperjes, Bártfa, Késmárk, Kecskemét) adataira alapozhattuk.

Az összeírt nemesek háromnegyedénél az összeírók semmiféle kereső foglalkozást, vagy hivatali tisztséget nem tüntettek fel; ezek túlnyomó többsége tehát a városban ingatlanl vagy állandó lakással rendelkező földbirtokos lehetett. Egy részük — különösen a fővárosban és az elsőrendű kereskedelmi központokban elég nagy számban található főnemesek — többnyire magasrangú hivatalt töltött be, amelyet az összeírók, részben mert a személyi adómentességet élvező nemességnél a hivatalviselést feleslegesnek tartották feltüntetni, részben mert állásukat közismertnek ítélték, nem jegyezték be. Ennek alapján feltételezhető, hogy az értelmiségi-tisztviselő réteg aránya a kimutatottnál valamivel nagyobb, a kézművesek arányát meghaladó lehetett. (L. 55. táblázat.)

Az összeírt nemesek túlnyomó többsége háztulajdonos volt, és több mint a fele mezőgazdasági ingatlant is birtokolt. Részesedésük a városi ingatlanokból minden csoportban számarányukat messze meghaladó volt, még a fővárosban is, ahol pedig az összeírt nemeseknek csak egyharmada, körülbelül 150 család bírt földet. Általában a gyümölcsösök és a szántóterület jelentős része volt birtokukban; a tulajdonukban levő szőlőterület a városok többségében jóval kevesebb volt, és csupán néhány városban tapasztalható a szőlők nagyobb koncentrációja a nemesek kezében. (L. 56. táblázat.) Például Egerben a szőlők 73,4, Győrött 30,9, Kassán 24,2, Szatmárnémetin 24,3, Szombathelyen 23%-a a nemesek birtokában volt.

A nemesek foglalkozási összetételét és birtokviszonyait tekintve a főváros és az első és másodrendű kereskedelmi központok, a gyűjtő és elosztó központok, az elsőrendű regionális és a hanyatló külkereskedelmi központok erősen különböztek egymástól. Az utóbbi három csoportban, ahol a nemesi háztartások aránya a többiekénél

56. táblázat
 A nemesi ingatlanbirtokosok aránya és a nemesség részesedése a
 városi ingatlanokból, illetve házbérből

Csoport	A háztulajdonosok aránya a nemesek közt (%)	Házak	Házat bérbeadók	Házbérösszeg (%)	A mezőgazd. ingatlan birtoklók aránya a nemesek közt (%)	A nemesség birtokában levő			
		aránya a városokban összeirtak között (%)				szántók	rétek	szőlők	gyümölcsösök
						aránya a városi földterületből (%)			
I.	89,7	9,6	8,9	32,0	32,4	23,0	30,6	7,4	
II.	71,2	3,9	6,6	15,9	44,0	12,4	9,0	2,2	23,4
III.	83,5	6,0	7,2	13,7	74,6	14,0	18,6	20,9	24,2
IV.	61,0	4,0	5,9	15,0	35,8	15,7	11,5	1,6	
V.	?	?	?	?	?	20,0	11,0	23,0	89,0
VII.	86,0	7,8	14,0	24,3	89,0	17,3	18,9	44,0	
VIII.	85,7	16,1	12,0	31,0	73,4	30,8	51,8		43,0
<i>Összesen</i>	<i>81,4</i>	<i>3,8</i>	<i>6,6</i>	<i>24,6</i>	<i>59,3</i>	<i>12,0</i>	<i>9,1</i>	<i>4,4</i>	<i>19,4</i>

nagyobb volt,⁵² a nemesek háromnegyede vagy annál is nagyobb része birtokolt mezőgazdasági ingatlanokat, míg a többi városban csak mintegy egyharmaduknak volt földje. E városokban a nemesek között igen sok volt a kézművesmesterséget űző, akiknek többsége magában dolgozó, vagy legfeljebb egy legényt foglalkoztató mester volt.⁵³ E városokban a nemes kézművesek és kereskedők általában kevesebb mezőgazdasági ingatlannal rendelkeztek, mint a többi nemes, tevékenységük, életmódjuk a városi középrétegekéhez hasonló volt. Életkörülményeik szerénységéről tanúskodik az is, hogy a hanyatló külkereskedelmi központok nemesi kézművesei közül ugyan igen sokan tartottak lakókat, a házbér jelentéktelen összegéből ítéelhetően azonban nem egész házat vagy önálló lakást, hanem — a többi kézműveshez hasonlóan — túlnyomórészt egy-egy szobát adtak bérbe.

A III., VII., VIII. csoport városaiban (gyűjtő- és elosztó, elsőrendű regionális, hanyatló külkereskedelmi központok) a nemesi tisztviselők legnagyobb része városi tisztviselő volt, míg a városok többi csoportjában a nemesi hivatalnokok között az állami, illetve megyei tisztviselők voltak többségben.

A nemesség ilyen összetétele azt sejteti, hogy a III., VII., VIII. csoport városaiban élők jelentős része nemesi rangra emelkedett polgárokból került ki. Az azonban kétségtelen, hogy e városokban a nemesség termelőtevékenységét, életmódját és igényeit tekintve kevésbé különült el a városiak többi rétegétől, különösképpen a polgárokétól, és ebből következik, hogy nem is jelenthettek a polgárság részére kiemelkedő fontosságú fogyasztóközönséget. Szorosabb kötődésüket a polgárok felső- és középrétegéhez, valamint a konzervatív városvezetéshez bizonyítja az a tény is, hogy jóval több volt közöttük a polgár, mint a többi városokban. A városok összességét tekintve a polgárjogúak a nemesi háztartások 4%-át tették ki: a VIII. csoportban 26,6%-uk, a III. csoportban 12,9%-uk volt polgár. Ezt az arányt a IV. csoport városaiból csupán a fehérvári polgárjoggal rendelkező nemesek 13,4%-os aránya múlta felül.

A városok másik három csoportjában, különösen a másodrendű kereskedelmi központokban a nemesség nagy részét hivatala vagy a megyei politikai és társadalmi élet vonzása készítette a városban lakásra, és úgy tűnik, ott-tartózkodásuk kevésbé volt állandó, ezért sok esetben lakás fenntartásával is beérték. E városokban a nemesség fogyasztói igényeivel, életformájával valóban ösztönzően hatott a városiasodás folyamatára.

Különleges szerepet töltött be a nemesség a fővárosban: itt volt a legalacsonyabb a városban földet birtokló, és a legmagasabb a házingatlannal rendelkezők aránya. Az utóbbiak jelentős része nemcsak azért vett vagy épített házat a városban, hogy itt-tartózkodása idején megfelelő lakással rendelkezzen, hanem jövedelemszerzés céljából: a házbirtokos nemesek 82%-a húzott jövedelmet ház és lakás bérbeadásából, és az egy bérbeadóra jutó átlagos házbér magas összegéből (1031 forint) arra kell következtetnünk, hogy jelentős részük a városi ház birtoklását jövedelmező befektetésnek tekintette. Immár tehát nem csupán a vagyonnak ingatlanban való

⁵²A nemesek kiemelkedően nagy aránya a gyűjtő és elosztó központokban főként a szatmárnémeti és komáromi nemesek nagy számából adódik.

⁵³E csoportokban az egy mesterre jutó legények száma 0,5 volt, míg a fővárosban 1,0, az elsőrendű kereskedelmi központokban 0,7, a másodrendűekben pedig 0,8.

értékálló biztosításáról, hanem speciális városi jövedelemszerzésről van szó, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy néhány nemes család több házat is szerzett a fővárosban. 19 nemes családnak volt két, illetve több jövedelmező háza Pesten, e családok birtokában összesen 66 ház volt, amelyek évi bére 122 645 forintot tett ki, a Pesten kimutatott összes házbérbjövedelem 13%-át.

Közülük például Derra Naum kereskedőnek a pesti 4440 forint bért hozó három házán kívül Budán is három háza, valamint nagy területű rétjei és szőlei voltak. Hasonlóképpen Mayerffy Károlynak három pesti háza mellett Budán is volt 2 háza és földbirtoka.

A nemes és főképp az arisztokrata háztulajdonosok viszonylag nagy száma és ingatlanaiak nagy értéke tehát már a XIX. század első felében is jellegzetes vonása volt a pesti házbirtoklásnak, és az 1873-ban jelentős ingatlannal rendelkező arisztokrata családok⁵⁴ túlnyomó többsége már 1828-ban is sok értékes, nagy házbérbjövédelmet biztosító épületet birtokolt.

A többi városban nem tapasztaltuk a házbirtok ilyen koncentrációját a nemeseknél. Budán 10 nemesnek 34 háza 9896 forint jövedelmet hozott, de ez az összeg a budai összes házbérbjövedelemnek csak 4%-át tette ki. Sopronban négy nemes családnak volt több háza (közülük Festetich László birtokában 8 épület, amelyből évi 2376 forint jövedelmet húzott). Győrött három, Pozsonyban két család birtokolt több házat, de a csak egy házat birtoklóknál is az átlagosnál jóval nagyobb házbérbjövedelem arról tanúskodik, hogy a nemesek házaikban nagyobb méretű lakásokat építettek, eleve a bérbeadás szándékával. A gyűjtő- és elosztó, illetve a hanyatló külkereskedelmi központokban viszont a háztulajdonos nemeseknek jóval kisebb része (34, illetve 38%-a, a többi város 50%-ot meghaladó arányával szemben) adta bérbé házat, vagy annak egy részét, és az évi bér átlagos összege is jóval alacsonyabb (52, illetve 101 forint) volt.

Figyelembe véve azokat a városokat is, ahol csak a nemesség által bérbeadott házak nagy számáról vannak adataink, megállapítható, hogy a nemesség körében elég szélesen elterjedt a városi jövedelemszerzés sajátos módja, a lakbérbjövedelem (amit a városi összes házbérbjövedelemben való részesedésük nagy aránya is bizonyít). Ez a körülmény rávilágít egyik, eddig nem eléggé figyelemre méltított szerepükre a városok fejlődésében. Azzal ugyanis, hogy lakhelyet biztosítottak a házbérbjövedelemmel rendelkezők számára, megkönnyítették azok megtelepülését, elősegítették a városi népesség növekedését, és hozzájárultak a városi életforma egyik tipikus jelenségének, a lakásbérletnek az elterjedéséhez.

HONORATIOROK

A nemességhez hasonlóan a személyi adómentességet élvező honoratiorokat csak akkor kellett felvenni az összeírásba, ha adóköteles vagyonnal rendelkeztek. Azonban abból, hogy az összeírtak egyharmada semmiféle ingatlannal nem rendelkezett, arra kell következtetni, hogy a városok egy részében minden honoratior háztartást

⁵⁴ VÖRÖS, 1971, 259—262.

összeírhattak. Összességükre nézve az összeírásban kimutatott számuk nem tekinthető teljesnek, annál is kevésbé, mert e társadalmi réteg képviselői, akiknek hivatásválasztását éppen a társadalmi és vagyoni emelkedés reménye ösztönözte, túlnyomórészt nem rendelkeztek ingatlanbirtokkal a városban. S éppen úgy, mint az értelmiség egészénél, a birtokos réteg valóságos számarányát erősen felülmúlóan szerepel közöttük.

Az egyes városok összeírásai nemcsak abban különböztek, hogy bejegyezték-e a birtoktalan honoratiorok háztartásait, hanem a tekintetben is eltértek egymástól, hogy kiket soroltak közéjük. Az összeírási utasítás a kerületek és városok tanácsstagjait és bizonyos tisztségviselőit, valamint a *diplomával rendelkező* ügyvédeket, földmérőket, orvosokat, sebészeket, bábákat, gyógyszerészeket, a kiváltságos nyomdászokat és az oktatók közül a törvényhatóságok által működési engedéllyel ellátott tánc-, rajz-, nyelv-, vívó- és zenemestereket sorolta közéjük. Néhány város azonban ezek egy részét nem minősítette honoratioroknak, míg az összeírás alól szintén mentes, egyéb szellemi foglalkozásúak — lelkészek, tanárok, tanítók, orgonisták, kántorok, királyi és nemesi szolgálatban álló tisztviselők, községi jegyzők — közül a királyi tisztviselőket, uradalmi tiszteket és a városi iskolák tanárait és tanítóit, sőt nemes értelmiségieket is bejegyezték a honoratior rovatba.

A legnagyobb következetességet és pontosságot a városi tisztviselők minősítésénél észleltük: ezek tisztségét is többnyire pontosan feltüntették. (Szegeden még a választott polgárokat is közéjük sorolták.) Egyes városok csupán a hivatásukat folytatókat, mások a nyugalomba vonultakat, sőt özvegyeiket is honoratioroknak minősítették. Volt olyan város, mint például Pozsony, Újvidék, Nagyvárad, Balassagyarmat, Sátoraljaújhely, amelyek a zsidó orvosokat és sebészeket is közéjük sorolta, a legtöbb város azonban ezeket nem vezette be a honoratior rovatba. Az utasítás értelmében csak a privilegizált nyomdák tulajdonosait kellett honoratioroknak tekinteni, Pesten és Besztercebányán a könyvkereskedőket is így minősítették.

Az összeírási utasítás eltérő értelmezése következtében a különböző értelmiségi foglalkozásokat űzőket eltérő arányban minősítették honoratioroknak. Az összeírásban szereplő összes értelmiségi foglalkozásúak kétharmadát jegyezték be e rovatba is, de a városi tisztviselők, az orvosok, ügyvédek, szülésznők és patikusok több mint 85%-a honoratioroknak minősült, míg az uradalmi tisztviselőknek csak 53, a megyeiek 35, az állami tisztviselőknek pedig csupán 19%-át, a különböző művészeti pályákon működők — festők, szobrászok, zenészek stb. — 37, a tanárok és tanítók 19, az egyháziak 5%-át sorolták közéjük. A honoratiorok közé nem sorolt 1085 értelmiségi foglalkozású közül csak 216 volt nemes és 38 polgár. (Vö. az 57. és a 36. táblázatot.)

Mínthogy az utasítás eltérő értelmezése nagymértékben a honoratior fogalom tisztázatlanságából⁵⁵ fakadt, e minősítés városonként, megyénként eltérő tartalma, azaz, hogy a nem nemes értelmiségiek közül kiket minősítettek honoratioroknak, és kiket nem, igen sokat árul el a honoratiorok (és általában az értelmiség) különböző foglalkozású tagjainak eltérő társadalmi ragjáról a különböző városokban, legalábbis bizonyos foglalkozáscsoportoknál.

⁵⁵ HECKENAST, 1948, 54. A honoratiorok helyzetének elemzésénél csak azokat vettük figyelembe, akiket az összeírás honoratioroknak minősített.

57. táblázat

A honoratiorok foglalkozás szerinti megoszlása

A) Fő

Foglalkozás	I.	II.	III.	IV.	V.	VII.	VIII.	IX.	Összesen
	csoport								
Városi tisztviselő	47	283	123	111	17	28	45	1	655
Állami tisztviselő	3	23	15	20	—	7	2	—	70
Megyei tisztviselő	—	5	3	21	3	—	2	—	34
Uradalmi tisztviselő	—	52	16	15	5	6	1	—	95
Egyéb tisztviselő	—	12	5	2	—	1	—	1	21
<i>Tisztviselő összesen:</i>	<i>50</i>	<i>375</i>	<i>162</i>	<i>169</i>	<i>25</i>	<i>42</i>	<i>50</i>	<i>2</i>	<i>875</i>
Egyháziak	—	2	2	3	—	2	3	—	12
Ügyvéd	12	56	52	22	3	5	6	—	156
Oktató	12	74	14	7	3	3	4	—	117
Orvos	12	34	6	13	2	1	3	—	71
Sebész	42	56	27	27	10	11	2	—	175
Szülésznő	16	24	19	17	1	—	1	—	78
Gyógyszerész	16	26	26	20	8	8	6	1	111
Állatorvos	1	5	2	1	—	1	—	—	10
Művész, zenész, szabadfoglalkozású	11	21	9	3	—	1	1	—	46
Egyéb és ismeretlen	26	30	24	74	6	12	45	—	217
<i>Összesen:</i>	<i>198</i>	<i>703</i>	<i>343</i>	<i>356</i>	<i>58</i>	<i>86</i>	<i>121</i>	<i>3</i>	<i>1868</i>
<i>B) %</i>									
Városi tisztviselő	23,7	40,2	35,8	31,2	29,4	32,5	37,2	33,33	35,1
Állami tisztviselő	1,5	3,3	4,4	5,6	—	8,1	1,6	—	3,7
Megyei tisztviselő	—	0,7	0,9	5,9	5,2	—	1,6	—	1,8
Uradalmi tisztviselő	—	7,4	4,7	4,2	8,6	7,0	0,8	—	5,1
Egyéb tisztviselő	—	1,7	1,5	0,6	—	1,2	—	33,33	1,1
<i>Tisztviselő összesen:</i>	<i>25,2</i>	<i>53,3</i>	<i>47,3</i>	<i>47,5</i>	<i>43,2</i>	<i>48,8</i>	<i>41,2</i>	<i>66,66</i>	<i>46,8</i>
Egyháziak	—	0,3	0,6	0,8	—	2,3	2,5	—	0,6
Ügyvéd	6,1	8,0	15,1	6,2	5,2	5,8	5,0	—	8,3
Oktató	6,1	10,5	4,1	2,0	5,2	3,5	3,4	—	6,3
Orvos	6,1	4,8	1,7	3,6	3,4	1,2	2,5	—	3,8
Sebész	21,2	8,0	7,9	7,6	17,2	12,8	1,6	—	9,4
Szülésznő	8,1	3,4	5,5	4,8	1,7	—	0,8	—	4,2
Gyógyszerész	8,1	3,7	7,6	5,6	13,8	9,3	5,0	33,33	5,9
Állatorvos	0,5	0,7	0,6	0,3	—	1,2	—	—	0,5
Művész, zenész, szabadfoglalkozású	5,5	3,0	2,6	0,8	—	1,2	0,8	—	2,5
Egyéb és ismeretlen	13,1	4,3	7,0	20,8	10,3	13,9	37,2	—	11,7
<i>Összesen:</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

A gyűjtő és elosztó, a másodrendű kereskedelmi és az elsőrendű regionális központokban az állami és megyei tisztviselőknek az átlagosnál jóval nagyobb részét minősítették honoratiornak, az elsőrendű kereskedelmi, a közvetítő és az elsőrendű regionális központokban viszont az uradalmi tisztviselők közül soroltak közéjük sokat. Az összeírt oktatók közül a fővárosban volt különösen magas a honoratiorok

aránya (feltehetően az egyetemi és főiskolai tanárok nagyobb száma következtében), az orvosok között az elsőrendű kereskedelmi központokban és a közvetítő központokban, a művészeti pályákon tevékenykedők között pedig a fővárosban és a gyűjtő és elosztó központokban.

Ennek megfelelően alakult a honoratiorok összetétele a városok különböző csoportjaiban. A fővárosi honoratiorok között például az egészségügy és oktatás területén működők aránya az átlagosnál jóval nagyobb, a hivatalnokoké, elsősorban a nem városi tisztviselőké pedig jóval kisebb volt. Hasonlóképpen az egészségügyieknek az átlagot meghaladó aránya észlelhető a közvetítő központoknál; itt elsősorban a városi tisztviselők rovására, ami érthető, hiszen többségük kis népességű *oppidum* lévén, igazgatási apparátusuk a többi városénál jóval jelentéktelenebb volt. Minthogy általában nagyobb hatósugarú intézmények e városokban nem székeltek, a tisztviselők nagyobb része uradalmi tiszt, kisebb hányada megyei tisztségviselő volt.

A tisztviselők koncentrálódása az elsőrendű kereskedelmi központokban volt a legnagyobb (egyébként itt az oktatók aránya is meghaladta az átlagot). E városokban elég sok megyei, sőt kerületi hatáskörű intézmény székel, ennek ellenére a nem városi tisztségviselők között az uradalmi tisztviselők voltak túlsúlyban, s nem a királyi szolgálatban állók. A királyi (állami) hivatalnokok aránya az elsőrendű regionális és a másodrendű kereskedelmi központokban volt a legmagasabb, annak ellenére, hogy az előbbieket közül Besztercebányán, amely a csoportba tartozó többi városhoz képest jóval több és magasabb rangú intézmény székhelye volt, ezek egyetlen tisztviselőjét sem sorolták a honoratiorok közé.

A hanyatló külkereskedelmi központokban a honoratiorok összetételére a meg nem jelölt foglalkozásúak és a városi tisztviselők túlsúlya jellemző.

A honoratiorok 59%-ának volt háza és 42%-ának földbirtoka; a birtokos réteg aránya a fővárosban és az elsőrendű kereskedelmi központokban, valamint a másodrendű regionális központokban volt a legkisebb. Az elsőrendű kereskedelmi központokban az egy birtokosra jutó szántó és rétterület, a fővárosban pedig a szőlőterület nagysága jelentős árutermelést sejtet. Nagy szántóterületek voltak birtokukban a másodrendű kereskedelmi és a közvetítő központokban is, de a többi

58. táblázat

A honoratiorok részesedése a városi ingatlanokból és a házbérvételemből

Csoport	Házak	Házat bérbeadók	Házbér- összeg	Szántók	Rétek	Szőlők	Gyümöl- csösök
	aránya a városokban összeírtakban						
I.	1,4	1,6	3,2	1,6	1,7	2,9	—
II.	2,0	2,8	11,2	6,4	5,2	4,2	3,7
III.	1,1	1,1	4,2	2,2	1,7	3,9	3,4
IV.	1,7	2,6	7,2	3,6	4,5	2,2	—
V.	1,5	1,6	5,0	3,7	2,2	4,5	—
VII.	1,3	3,6	5,6	1,7	2,1	2,6	15,1
VIII.	5,9	9,1	15,3	8,6	7,9	2,9	11,9
IX.	0,4	—	—	—	—	—	—
<i>Összesen:</i>	<i>1,6</i>	<i>2,3</i>	<i>5,9</i>	<i>4,5</i>	<i>4,5</i>	<i>3,6</i>	<i>4,2</i>

59. táblázat

**Az ingatlanbirtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága
és az alkalmazottak száma a honoratioroknál**

Csoport	Ház-	Föld-	Az egy háztartásra jutó		Az egy háztulajdonosra jutó házak száma	Az egy birtokos háztartásra jutó				Bérbeadók aránya a háztulajdonosok között (%)	Az egy bére-adóra jutó évi házbér átl. összege (forint)
	tulajdonosok aránya (%)		szolgák	szolgálók		szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
			száma			területe					
I.	41,9	26,8	0,2	0,7	1,2	1,3	2,2	6,8	—	79,5	553
II.	58,0	38,0	0,1	0,4	1,0	29,5	33,0	1,9	0,3	39,0	161
III.	74,9	44,9	0,3	0,4	1,1	6,4	1,9	2,1	0,7	15,0	103
IV.	60,9	44,1	0,2	0,5	1,1	15,3	3,4	1,8	—	46,0	126
V.	79,3	48,3	0,6	0,9	1,0	23,6	3,9	1,5	—	34,8	95
VII.	75,6	46,5	0,2	0,5	0,9	7,9	2,1	0,2	0,1	26,0	47
VIII.	77,7	71,9	0,2	1,0	1,4	21,9	1,9	0,0	1,0	47,0	65
IX.	33,3	—	—	2,0	—	—	—	—	—	—	—
<i>Összesen:</i>	<i>62,7</i>	<i>42,0</i>	<i>0,2</i>	<i>0,5</i>	<i>1,1</i>	<i>18,9</i>	<i>13,0</i>	<i>2,8</i>	<i>0,5</i>	<i>41,2</i>	<i>271</i>

60. táblázat

**Az ingatlanbirtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága
és az alkalmazottak száma a nem honoratior értelmiségieknél**

Csoport	Ház-	Föld-	Az egy háztartásra jutó		Az egy háztulajdonosra jutó házak száma	Az egy birtokos háztartásra jutó				Bérbeadók aránya a háztulajdonosok között (%)	Az egy bére-adóra jutó évi házbér átl. összege (forint)
	tulajdonosok aránya (%)		szolgák	szolgálók		szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)		
			száma			területe					
I.	84,4	51,2	0,01	0,02	1,1	1,7	3,4	5,2	—	65,8	566
II.	37,6	21,9	0,04	0,1	1,0	20,0	45,3	2,5	0,2	40,0	63
III.	68,0	48,2	0,2	0,01	1,0	13,0	4,1	1,8	0,7	40,1	51
IV.	63,5	18,5	0,02	0,9	1,4	1,4	1,2	1,2	—	58,3	104
V.	17,1	5,7	—	0,05	1,2	5,4	—	2,7	—	100,0	5
VII.	74,3	94,9	0,2	0,2	1,5	4,6	0,4	0,2	0,03	44,8	65
VIII.	52,9	58,8	—	—	1,1	19,6	4,0	—	1,5	66,6	46
IX.	94,3	11,4	—	—	1,2	2,8	3,2	—	—	9,1	53
<i>Összesen</i>	<i>57,1</i>	<i>33,6</i>	<i>0,06</i>	<i>0,07</i>	<i>1,1</i>	<i>12,3</i>	<i>14,0</i>	<i>2,6</i>	<i>0,3</i>	<i>52,6</i>	<i>169</i>

városban is a honoratiorok általában számarányukat meghaladóan részesedtek a városi földterületből. (L. 58. táblázat.)

A honoratiorok között jóval nagyobb volt a földbirtokosok aránya, mint a kiváltsággal nem rendelkező értelmiségiek között, míg a háztulajdonosok aránya a két rétegnél csaknem megegyezett (vö. az 59. és 60. táblázatot). Az utóbbiak birtokában levő szántóterület aránya kisebb volt.

A különböző foglalkozású honoratiorok közül a tisztviselők között az ingatlantulajdonosok aránya az átlagosnál jóval nagyobb, az egészségügy területén működőknél és a művészeknél jóval kisebb volt. Az ingatlantulajdonosok aránya és többnyire az ingatlanok nagysága a városi tisztviselőknél volt a legjelentősebb, rajtuk kívül még a megyei tisztviselőknek is voltak nagyobb birtokaik. Az állami és uradalmi alkalmazásban levők inkább házbirtokot szereztek a városban, az utóbbiak közül szép számmal azok is, akik alkalmaztatásuk következtében nem is éltek állandóan ott. Az egészségügy területén működőknél is általában a háztulajdonosok száma volt magasabb (az orvosok kivételével), míg az ügyvédek és oktatók a föld szerzését tartották fontosabbnak. Ezt az is bizonyítja, hogy e foglalkozáscsoportoknál volt a legnagyobb a csak földet (többnyire szőlőt) birtoklók aránya. (L. 61. táblázat.)

A honoratiorok egy része birtokaiból rendszeres jövedelmet húzott, és elég nagy csoportjuknak a házbér jelentett kiegészítő jövedelmet. A háztulajdonos honoratiorok 41%-a adta bérbe házát vagy annak egy részét, és gyakran fordult az is elő, hogy egész házukat bérbeadták, maguk pedig bérelt lakásban laktak.

61. táblázat
Az ingatlantulajdonosok aránya és megoszlása a honoratiorok különböző foglalkozáscsoportjaiban

Foglalkozás	Ingatlan- tulajdonosok	Közülük		
		földet és házat bírók	csak házat bírók	csak földet bírók
(%)				
Városi tisztviselők	82	57	21	4
Állatorvosok	80	50	20	10
Egyháziak	75	50	25	—
Uradalmi tisztviselők	75	37	36	2
Állami tisztviselők	74	33	40	1
Megyei tisztviselők	71	53	15	3
Ügyvédek	63	37	17	9
Oktatók	59	30	19	10
Ismeretlen foglalkozásúak	57	34	17	6
Gyógyszerészek	53	23	26	4
Orvosok	53	28	24	1
Sebészek	50	19	27	4
Művészeti területen működők	48	11	35	2
Szülésznők	39	10	28	1
Nyomdatulajdonosok	31	14	17	—
<i>Honoratiorok összesen:</i>	63	38	21	4

A házbérfővel a fővárosban, főleg Pesten jelentett jelentős jövedelemforrást: itt a háztulajdonos honoratiorok 79%-a adta bérbe házát, és az egy bérbeadóra jutó átlagos bér összege 553 forint volt. Budán jó néhány honoratiornak 2—3 ház is volt a birtokában, de ezek együttes házbérfővel is elmaradt a pestiek egy ház részleges bérbeadásából eredő jövedelmétől. Pesten ugyanis öt olyan honoratior is akadt, aki a lakások bérbeadásából 1000 forintot meghaladó jövedelmet húzott. A pesti honoratiorok birtokában túlnyomórészt eleve bérháznak épített házak voltak, mert az egy főre jutó átlagos lakbér itt 814 forintot tett ki, szemben a budaiak által élvezett átlagos 266 forinttal.

Jelentős házbérfővel rendelkeztek az elsőrendű kereskedelmi központokban élő honoratiorok is, itt azonban a háztulajdonosoknak csak 39%-a tartott lakókat, és az egy bérbeadóra jutó bér átlagos összege csak 161 forint volt.

100 forintot meghaladó átlagos házbérfővel élveztek még az elosztó és gyűjtőközpontokban és a másodrendű kereskedelmi központokban élő honoratiorok is, az előbbieken azonban a háztulajdonosoknak jóval kisebb része, mindössze 15%-a adott bérbe lakást.

A többi csoportban a házbérfővel jelentéktelen volt, általában 100 forinton aluli összeget tett ki. Néhány városban azonban néhány honoratiornak, főképp a városi tisztviselőknek tekintélyes jövedelemforrása volt a házak bérbeadása.

Eperjesen például a háztulajdonos honoratiorok 46%-ának, a városi tisztviselők 60%-ának 2—3 háza is volt. Aradon ezek aránya 17, illetve 19, Temesváron 23, illetve 33, Újvidéken 14 és 19, Győrött 11, illetve 17%. Aradon és Temesváron egy-egy városi tisztviselőnek öt háza is volt.

A házbérfővel azonban általában a honoratiorok kisebb részének jelentett jövedelemforrást, mint a többi értelmiségnél. Míg a honoratiorok 41%-a, a többi értelmiségi háztulajdonos 52%-a adta bérbe házát vagy lakásának egy részét, de a főváros és az elsőrendű kereskedelmi központok kivételével a lakbér összege jóval csekélyebb volt, ami arra vall, hogy házaik, lakásaik a honoratiorokénál szerényebbek lehettek.

A városi tisztviselők egy része fizetésén és ingatlanaiból eredő jövedelmén kívül egyéb kereső foglalkozásból eredő jövedelemmel is rendelkezett. Ezek száma azonban elenyészően kevés volt, mindössze 16 iparűzőt és 31 kereskedőt mutatott ki az összeírás. Arányuk az összes honoratior 2,4%-át, a tisztviselők 7%-át tette ki. Csupán annyit érdemes megjegyezni róluk, hogy az iparűzéssel is foglalkozó honoratiorok között jóval több az ingatlanbirtokos, és az egy háztartásra jutó földterület is nagyobb, mint a többi honoratiornál. Ők többnyire több házat birtak, és az évi átlagos bérösszeg is csaknem kétszerese volt a többiek által élvezettnél. A kereskedők nagyarányú szántógazdálkodást folytattak. Feltehető, hogy ezek a kézművesek és kereskedők vagyonuk miatt kerültek a városi tisztviselők közé.

A honoratiorok életmódjára, életkörülményeire vonatkozóan csak szórványos adatok meríthetők az összeírásból. Általánosabb következtetések csak az alkalmazásukban álló szolgák és szolgálók viszonylag nagy számából vonhatók le. A városokban összeírt szolgák 5,5%-át, a szolgálóknak pedig 7,6%-át a honoratiorok háztartásaiban írták össze: míg az összes városi háztartások közül átlagosan minden tizenhatodik tartott szolgát, és minden tizedik szolgálót, a honoratioroknál minden

ötödikben volt szolga és minden másodikban szolgáló. A honoratiorok foglalkoztatták az összes értelmiségi háztartásban alkalmazott szolgák 86%-át, a szolgálók 93%-át, ami azt jelenti, hogy a nagyobb cseléd tartás nem általában az értelmiségi, hanem csak a honoratior háztartások jellemzője volt.

Szolgát általában a patikusok, valamint azok a háztartások tartottak, amelyeknek jelentősebb földbirtokai és állatállománya volt. A nőcseléd tartása, gyakran több szolgáló alkalmazása viszont jellemző vonása volt életvitelüknek, gyakoriságuk e háztartásokban jóval nagyobb volt, mint bármely egyéb városi háztartásban leszámítva a nemeseket, akiknek szolgaszemélyzetét, minthogy az összeírás alól mentesültek, nem ismerjük.

Nagyon kevés és inkább közvetett adattal rendelkezünk a honoratiorok lakásviszonyairól. A házbérek nagyságából arra kell következtetnünk, hogy házaik általában jobban építettek, és hogy többségük önálló lakást vagy lakásokat és bolthelyiségeket adott bérbé, azaz házaikban, eleve bérbeadás céljából, több lakást is építettek.

Többnyire csak a bérbeadott lakások nagyságáról maradtak fenn adatok, de mindössze 28 ház, illetve házrész, összesen 34 lakásának méreteiről. Közülük 3 egyszobás, 14 kétszobás, 7 háromszobás, 3 négyszobás és 7 ennél nagyobb lakás volt. Mindegyikhez külön konyha tartozott, és némelyiknek még egyéb tartozékai (kamra, pince, istálló, szín) is voltak. A bérbeadott lakásoknak tehát csaknem a fele háromszobás, illetve ennél nagyobb volt, és feltehető, hogy a háztulajdonosok is többnyire hasonló nagyságú lakást tartottak fenn saját részükre.

A verseci Schilder Antal patikus és szatócs házában 5 szobából, konyhából, kamrából és pincéből álló lakrész magának tartott fenn, ezen kívül kiadott 9 szobát, 4 konyhát és 2 kamrát. A vágújhelyi patikus egy 4 szobából, konyhából, laboratóriumból, bolthelyiségből, raktárhelyiségből és pincéből álló házat bérelt évi 200 forintért. Miskolcon Gáspár Imre ügyvéd 3 szobás-konyhás lakást bérelt évi 60 forintért.

Néhány, szintén szórványos adat arra utal, hogy a honoratiorok egyes városokban a legnagyobb házakat birtokolták.

Például egy nagyszombati orvos házában saját lakásán kívül még három kiadó lakás és 15 bolthelyiség volt. Egy aradi orvos háza 7 szobából és 2 konyhából, ugyanitt Popvits György ügyvéd emeletes háza 13 szobából és 3 konyhából állt, ezenkívül volt benne 4 bolt, 2 szín és pince. Az emeleti részt a város bérelte évi 280 forintért, ezenkívül 4 lakó évi 896 forint bért fizetett. Mihalovits György aradi szenátor házában 6 szoba, 2 konyha és 1 bolt volt. Tuskán Antal verseci bírónak (aki egyúttal bábsütő volt, és gabonával, borral, pálinkával kereskedett) egyik háza emeletes volt, az emeleten 8 szobát és 2 konyhát évi 120 forint bérért kiadott. A földszinti 2 szoba-konyhás lakást 104 forintért, a pincét külön 28 forintért, a házban levő bolt- és raktárhelyiséget pedig évi 120 forintért adta bérbé. Ugyanitt Nentsits Lázár tanácsnok és rőföskereskedő négy házat bírt, egyikben maga lakott, a másodikban 2 kétszobás lakást 100 forintért bérbeadott (e házban volt a boltja is), a harmadik háza 3 szobából és konyhából állt, de szerényebb épület lehetett, mert csak 20 forint bért hozott, hasonlóképpen szerény épület lehetett negyedik háza is, amelynek bérlője mindössze évi 12 forintot fizetett.

Abból a néhány összeírásból ítélve, amely feltüntette a fizetett lakbér összegét is, a honoratiorok általában nagyobb lakásokat béreltek. Az egy főre jutó átlagos bérösszeg Sopronban és Zomborban a nemesség után a honoratioroknál volt a legmagasabb. E két városon kívül Debrecenből rendelkezünk még a bérösszegekre

vonatkozó adatokkal. Mindhárom városban a legmagasabb lakbért a gyógyszerészek fizették: Sopronban 150, illetve 200, Zomborban 160, illetve 260, Debrecenben 40—240, átlagosan 165 forintot. Ez érthető, hiszen nekik a lakáson kívül laboratóriumra, bolthelyiségre és raktárhelyiségre is szükségük volt, azaz nyilvánvalóan egész házat, és nem is kicsit, béreltek. Sopronban a patikusok után következő legmagasabb béreket a magasabbrangú tisztviselők fizették: ezek évi lakbére 72—228 forint között mozgott, átlagosan 100 forintot meghaladó volt, míg a kisebb tisztviselőké 10—60 forintot tett ki. Az átlagösszeg 26 forint volt, e városban egyébként ez volt a honoratiorok által fizetett legalacsonyabb átlagbér. Zomborban a tisztviselőknél alacsonyabb, illetve a kisebb rangúakkal azonos lakbért fizettek a tanárok és tanítók, míg az orvosok, ügyvédek és sebészek átlagos lakbére (bár e csoportoknál igen nagy szóródás mutatkozott) átlagát tekintve 100, 75, illetve 60 forint körül alakult.

Adataink azt tanúsítják, hogy a honoratiorok nemcsak a városi lakosság többségéhez, de a többi értelmiségi foglalkozásúakhoz képest is kedvezőbb anyagi feltételekkel rendelkeztek. Bár az egy birtokosra jutó földterület többnyire nem haladta meg a többi értelmiségi gazdaságait, a földbirtokosok jóval nagyobb aránya, házaik nagyobb értéke, cselédségük nagyobb száma mind azt tanúsítja, hogy kiváltságos helyzetük nagyobb ingatlanvagyon koncentrációjával és előkelőbb életmóddal párosulva alapozta meg magasabb társadalmi rangjukat a városokban. Ez a jólét azonban a honoratioroknak csak egy részét jellemezte, hiszen még az összeírásba felvettek jelentős részének sem volt háza, a háztulajdonosoknak csak a fele élvezett házbérvédelmet, és csak nagyon csekély hányaduk gazdaságában termelt rendszeresen eladható felesleg. A honoratioroknak — a többi értelmiséginél csekélyebb, de mégis jelentős része, ha figyelembe vesszük, hogy a birtoktalanok zöme nem is került bele az összeírásba — többsége elsősorban fizetéséből, azaz szellemi tevékenységéből élt, és kevés reménye lehetett arra, hogy az adott gazdasági-társadalmi feltételek között szerencsésebb társaihoz hasonló jómódot biztosítson magának és családjának. Ezeket érdekeik a tevékenységük számára tágabb kereteket biztosító, és egyértelműbb társadalmi elismerést ígérő polgári átalakulás oldalára állították.

POLGÁROK

A városban élő nemesek és honoratiorok kiemelt jogállása, magasabb társadalmi rangja nem kötődött a városhoz: kiváltságaik, bárhol is éltek, érvényben voltak. A polgárság, azaz a polgárjoggal rendelkező városlakók előjogai korlátozottak voltak, és csupán abban a városban érvényesültek, amelyben a jogot elnyerték. A polgárság helyzetét az országban végbemenő gazdasági-társadalmi átalakulás folyamata, a városok szerepének és hierarchiájának megváltozása alapvetően megingatta, a városi életben egykor betöltött vezető szerepének, a városi funkciók érvényesítésében korábban élvezett monopolhelyzetének megrendülését okozta.

A polgárság tudatában azonban saját fontossága, előkelő városi rangja töretlenül tűnt: bár érzékeltelte helyzete romlását, pozíciója meggyengülését, ezt a régi kiváltságok és szabályok szigorúbb érvényesítésével orvosolható átmeneti bajnak tekintette. Valóságos és vélt szerepe, társadalmi rangja között a különbség mind nagyobbá vált.

A valóságos városi szerepkörnek és a város jogi fogalmának szétválásából ugyanis logikusan következett, hogy a XIX. század elejére a polgár jogi fogalma sem azonosítható a városi funkciók betöltésében fő szerepet játszó társadalmi réteggel, s még kevésbé a tőkés rendszer kialakulását előkészítő polgári elemekkel. Nemcsak azért nem, mert maga a polgárjog a városi funkciót betöltő településeknek csak egy részében létezett (az 1828-ban összeírt városi lakosságnak csak 13,6%-a rendelkezett polgárjoggal), hanem elsősorban amiatt, hogy e korban a polgárjognak a középkorban még meghatározott rendi (sőt bizonyos mértékig osztály-) tartalmat, politikai jogokat takaró fogalma pusztán jogi kategóriává vált. Az egykor a városok gazdasági életében legfontosabb szerepet betöltő, a városigazgatásba beleszólási joggal bíró, a városi szabadságjogokat kizárólagosan élvező polgárság a szabad királyi városok lakosságának is immár kis töredékét kitevő s nagyobb előnyöket nem is élvező réteggé süllyedt. Befolyásuk a városvezetésre minimális, inkább illuzórikus volt, gazdasági szerepük, gazdagságuk — mind a kézműveseké, mind a régi boltos kereskedőké — eltörpült egynemely, polgárjoggal nem rendelkező (s gyakran elnyerésére nem is törekvő) ismeretlen múltú, csak frissen letelepedett gabona- és terménykereskedőé, pénzemberé, sőt egyes városokban néhány intenzív mezőgazdasági árutermelést folytató őstermelőé mögött is. A hagyományos polgárság egyre kisebb szigetet alkotott nemcsak az eddig is többségben levő nem polgár napszámosok, bérből élők tömegében, de az egyre növekvő számú, polgári foglalkozást űző, de polgárjoggal nem rendelkező lakosok között is.

A polgárság számát a céhes, testületi érdekeket szem előtt tartva kezdetben a városi tanácsok korlátozták. A XIX. század elején már rendszabályokra sem volt szükség, mivel — a polgárjog nem lévén már előfeltétele az ipar és kereskedelem folytatásának, s megszerzése legfeljebb költséggel, de jelentősebb előnyökkel nem járt —, egyre kevesebben törekedtek elnyerésére, s mint ezt Pest példája mutatja,⁵⁶ legkevésbé éppen a vállalkozó szellemű, vagyonos lakosok. A polgárjog elnyerése ekkor már elsősorban azok számára volt fontos, akik ilyen módon szerették volna emelni társadalmi presztízsüket, vagy elősegíteni meggyökerezésüket a városokban: elsősorban a bevándorló, kisebb céhes mesterek, kiskereskedők, általában a kisebb egzisztenciák. A polgárságot a feudális viszonyokhoz kötődő elemek túlsúlya jellemezte, és ez határozta meg a gazdasági és politikai kérdésekben megnyilvánuló — a kortársak által is sokat kárhoztatott — szűklátókörűségét és konzervativizmusát.

A polgárok többsége a városi belső igények kielégítését szolgáló, a városfejlődést egyre kevésbé előmozdító kézművesipar képviselőiből került ki: az 1828-ban összeírt polgároknak több mint a fele (56%-a) kézműves, méghozzá többnyire a szolgáltató jellegű ipart űző mester, 9%-a kereskedő, és egynegyedüknek nem volt kereső foglalkozása. A csupán kis töredéket kitevő egyéb foglalkozáscsoportok közül a legnagyobb arányú (3,5%) a gazdálkodó polgároké volt. (L. 62. táblázat.)

A polgárság foglalkozási összetétele kevésbé különbözött a városok különböző csoportjaiban, mint az adózó háztartások összességének foglalkozási megoszlása. A legnagyobb eltérést a másodrendű kereskedelmi központoknál észleljük, ahol a kézművesek aránya az átlagosnál jóval kisebb, a vendéglátóké és a kereső foglalkozást nem űzőké az átlagosnál jóval nagyobb volt. A hanyatló külkereskedelmi központok-

⁵⁶ NAGY, 1975, 428.

A polgárok foglalkozás szerinti megoszlása

A) Fő

Csoport	Értel- miségi	Kéz- műves	Kéz- műves legény	Keres- kedő	Kettős fogl.	Közle- kedés	Vendég- látás	Bér- mun- kások	Egyéb	Gazdál- kodó	Kereső fogl. nélk.	Össze- sen
I.	4	1 502	17	368	25	35	28	11	21	267	602	2 880
II.	18	3 279	33	664	94	79	234	46	72	336	1 384	6 239
III.	3	1 562		161	10		1		1		858	2 596
IV.	7	1 535	26	331	32	29	142		3		1 218	3 323
VII.	2	624	1	42			1		1		222	893
VIII.	4	1 041		34			2		3		92	1 176
Összesen:	38	9 543	77	1 600	161	143	408	57	101	603	4 376	17 107
B) %												
I.	0,1	52,1	0,6	12,8	0,9	1,2	1,0	0,4	0,7	9,3	20,9	100
II.	0,3	52,6	0,5	10,6	1,5	1,3	3,7	0,7	1,1	5,4	22,3	100
III.	0,1	60,2		6,2	0,4		0,04		0,04		33,02	100
IV.	0,2	46,2	0,8	10,0	1,0	0,9	4,3		0,1		36,5	100
VII.	0,2	69,9	0,1	4,7			0,1		0,1		24,9	100
VIII.	0,3	88,6		2,9			0,2		0,2		7,8	100
Összesen:	0,2	55,9	0,4	9,3	0,9	0,8	2,5	0,3	0,6	3,5	25,6	100

ban és kisebb mértékben az elsődrendű regionális központokban a polgárok túlnyomó többsége a kézművesek közül került ki: arányuk a gyűjtő és elosztó központokban is meghaladta az átlagot. De itt az átlagosnál nagyobb volt a kereső foglalkozást nem űző, feltehetően mezőgazdaságból élő polgárok aránya is. A fővárost és az elsődrendű kereskedelmi központokat a többiekkel szemben a különböző foglalkozásuk valamivel arányosabb eloszlása jellemzi.

A kézművesek és kereskedők nagy aránya a polgárok között nem meglepő, sőt az eddig feltételezettnél kisebbnek is bizonyult ahhoz képest, hogy a szakirodalom általában velük azonosítja a polgárjogúak fogalmát. Váratlan inkább a kereső foglalkozást nem űző polgárok nagy száma volt, ami azt tanúsítja, hogy a vélnél nagyobb számban szereztek polgárjogot a gazdálkodók, illetve hogy a polgárok között jelentős volt azoknak az aránya, akik tőkéjükből, esetleg házbérvédelemből vagy földjeik jövedelméből éltek. Ezek egy része feltehetően korábban kereső foglalkozást űzött, és azt hajlott kora miatt hagyta abba.

Budán kimutatták a nyugalomba vonult kézműveseket és kereskedőket: ezek száma 45, illetve 7, összesen 52 volt, ez a nem kereső foglalkozású polgárok nem egészen 9%-át tette ki. Más összeírások is utaltak elvéve olyan kézművesekre és kereskedőkre, akik idős koruk miatt már nem űzték foglalkozásukat, ezek száma is elenyészően kevés volt. Feltételezhető persze az is, hogy a korábbi foglalkozást elsősorban azoknál jegyezték fel, akik mesterségüket vagy a kereskedést csak nemrég adták fel.

A kereső foglalkozást nem űzők között általában több 60 éven felüli háztartásfőt találtunk, mint a polgárság más csoportjainál; arányuk általában 20—33% között mozgott, egyedül Besztercebányán érte el a 65%-ot. Tehát ha feltételezhető is, hogy a

63. táblázat
A polgárság részesedése a városi ingatlanokból és házbérlőjüdelemből
a polgárokat megjelölő 26 városban (%)

Csoport	A polgárok aránya a háztartásokban	A polgárok birtokában levő						
		házak	házat bérlőadók	házbér-összeg	szántók	rétek	szőlők	gyümölcsösök
aránya a városokban összeirtak között								
I.	17,5	29,8	32,7	31,8	25,3	24,7	26,3	—
II.	19,3	27,3	30,5	38,0	30,0	25,0	19,6	38,3
III.	18,5	21,4	19,4	18,7	29,2	19,5	21,9	27,7
IV.	25,8	32,2	37,4	46,0	49,6	51,7	44,2	—
VII.	52,0	57,2	59,2	52,1	41,9	19,1	—	100,0
VIII.	31,3	39,6	40,0	36,4	35,9	22,1	50,5	11,6
Összesen:	21,1	28,7	25,9	32,9	33,6	37,8	23,1	30,8

kereső foglalkozást nem űzők egy része öreg korára korábbi, kereső foglalkozása során összegyűjtött vagyonából élt, számolnunk kell azzal, hogy a polgárság nem jelentéktelen része eleve nem a hagyományosan polgárinak tekintett foglalkozások folytatóiból került ki, és egész életén át elsősorban mezőgazdasági termelést folytatott.

A földhöz kötődést tükrözi a mezőgazdasági ingatlanokat birtoklók nagy aránya is: a polgárok csaknem fele (a III. csoportban kétharmada, a fővárosban viszont csak egyharmada) tartozott közéjük, és részesedésük a városi földterületből számarányukat meghaladó volt, azonban jóval kisebb mértékben, mint a nemeseké vagy honoratioroké. A városi földterület viszonylag nagy része csupán a másodrendű kereskedelmi központokban összpontosult a polgárok birtokában. (L. 63. táblázat.)

A polgárok birtokában levő mezőgazdasági ingatlanok nagy része (a szántók 47, a rétek 57, a szőlők 68%-a) a polgári háztartások 29%-át kitevő, gazdálkodó, illetve kereső foglalkozást nem űző polgárok kezén összpontosult. Közöttük — mint azt a 64. táblázat mutatja — jóval nagyobb volt az ingatlantulajdonosok, s főleg a mezőgazdasági ingatlanokat birtoklók aránya, mint a polgárok többi részénél. Az ingatlanok ilyen megoszlása azonban nem minden várostípusra volt jellemző: a gyűjtő és elosztó központokban és kisebb mértékben a hanyatló kereskedelmi központokban a kereső foglalkozást űzők a polgári tulajdonban levő ingatlanoknak jóval nagyobb részét birtokolták, mint a többi városban és a másodrendű kereskedelmi központokban is a kereső foglalkozásúaknál volt nagyobb az egy háztartásra jutó szántóterület.

A mezőgazdasági ingatlanok ilyen megoszlásából, illetve a birtokosok eltérő arányából arra kell következtetnünk, hogy a fővárosban és az elsőrendű kereskedelmi központokban eléggé szétvált az őstermelésből élő, illetve a különböző kereső foglalkozást űző polgárok csoportja, azaz e városokban a mezőgazdasági és az ipari-kereskedelmi tevékenység szétválása erősebb, a társadalmi munkamegosztás differenciáltabb volt. E városokban a kereső foglalkozást folytatók kisebb részének volt gazdasága (igaz, hogy ezeknek viszont elég nagy birtokai voltak), és itt észlelhető a legnagyobb különbség a polgárok két csoportja által birtokolt földek nagyságában. (L. 65. táblázat.) Ennek ellenére, a termelés volumenét tekintve lényegbevágó különbségről nem beszélhetünk. Az egy háztartásra jutó földterület nagyságából

64. táblázat
Az ingatlantulajdonosok aránya a kereső foglalkozást nem űző és kereső foglalkozást űző polgárok között (%)

Csoport	A háztulajdonosok aránya			A mezőgazdasági ingatlant birtoklók aránya		
	a kereső foglalkozást nem űzők	a kereső foglalkozást űzők	az összes polgárok	a kereső foglalkozást nem űzők	a kereső foglalkozást űzők	az összes polgárok
	között					
I.	81,0	52,0	63,6	50,4	24,3	33,0
II.	86,2	59,8	67,1	72,8	33,4	47,9
III.	92,3	78,9	83,3	80,7	59,2	66,3
IV.	92,1	64,8	74,8	82,5	34,0	51,8
VII.	97,3	70,5	77,5	61,3	43,9	48,2
VIII.	88,1	73,0	74,2	61,0	48,2	49,2
Összesen:	90,0	64,0	71,5	69,0	39,5	48,9

65. táblázat
Az egy birtokos háztartásra jutó földterület nagysága a kereső foglalkozású és kereső foglalkozást nem űző polgároknál

Csoport	Minősítés	Földet birtoklók aránya (%)	Az egy háztartásra jutó			
			szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)
I.	Kereső	24,3	0,9	1,5	1,5	—
	Nem kereső	50,4	1,4	2,0	5,8	—
II.	Kereső	33,4	10,0	20,3	1,9	0,3
	Nem kereső	72,8	15,4	19,5	5,0	0,3
III.	Kereső	59,2	5,2	0,7	0,6	0,5
	Nem kereső	80,7	5,9	0,5	0,5	0,4
IV.	Kereső	34,0	10,1	2,0	1,2	—
	Nem kereső	82,5	8,7	2,6	1,5	—
VII.	Kereső	43,9	3,5	0,2	—	0,03
	Nem kereső	61,3	4,9	0,2	—	0,05
VIII.	Kereső	48,2	14,3	1,0	0,01	0,2
	Nem kereső	61,0	14,9	1,2	0,05	0,4
Összes:	Kereső	39,5	8,0	8,1	1,1	0,2
	Nem kereső	69,0	9,6	7,9	3,1	0,2

Ítéletesen a polgárok mindkét csoportjánál a többség önellátó szántógazdálkodást folytatott, és jelentősebb eladható gabonát csak az elsőrendű kereskedelmi központok gazdálkodó polgárainak egy része termelhetett. A boreladás viszont a polgárok mindkét csoportjának fontos jövedelemforrása volt. A kereső foglalkozást nem űzők szőlőbirtokai azonban jóval nagyobbak voltak, e tekintetben a két csoport között sokkal jelentősebb a különbség, mint a szántóterület méreteiben. Ez arra utal, hogy a kereső foglalkozást nem űző, gazdálkodó réteg elsősorban bortermeléssel foglalkozott.

66. táblázat

A birtokosok aránya és az egy birtokos háztartásra jutó földterület nagysága a különböző foglalkozású polgári háztartásokban

Foglalkozás	A földet birtoklók aránya (%)	Az egy háztartásra jutó			
		szántó (p. mérő)	rét (kaszás)	szőlő (p. mérő)	gyümölcsös (kaszás)
Értelmiségi	47,4	32,8	2,4	3,4	0,6
Kézművesmester	39,3	6,8	3,1	2,1	0,2
Kézműveslegény	54,6	1,5	0,3	1,3	—
Kereskedő	37,2	14,3	7,0	2,9	0,2
Kettős foglalkozású	53,5	13,0	38,3	5,4	0,4
Közlekedés	54,6	6,8	21,6	2,8	0,3
Vendéglátó	34,8	12,8	2,9	2,3	0,1
Bérből élők	64,9	4,5	2,8	3,9	—
Egyéb	33,7	5,8	1,3	2,8	0,2
Gazdálkodók, kertészek	91,1	15,9	3,3	8,6	0,05

A gyűjtő és elosztó központokban és a hanyatló külkereskedelmi központokban, valamint kisebb mértékben az elsőrendű regionális központokban, ahol a kereső foglalkozásúaknak is jelentős része foglalkozott östermeléssel, a polgárság két csoportja által birtokolt földterület átlagos nagysága csaknem azonosan alakult: itt tehát a munkamegosztás kezdetlegesebb stádiumban volt. A birtokolt föld átlagos méreteiből és jövedelmezőségéből ítélve, mindkét csoport termelésére általában az önálló gazdálkodás volt jellemző.

Az eddigi feltételezésekkel szemben, a kézművesek, kereskedők és vendéglátók csak kis részének volt földbirtoka. A kézművesek szántógazdálkodása inkább önálló célzatúnak tűnik, a vendéglátók és kereskedők már bizonyos felesleget is termelhettek, az utóbbiak szőlőbirtokai is nagyobbak voltak. (L. 66. táblázat.) A legnagyobb földbirtokai az értelmiségieknek és kettős foglalkozásúaknak voltak, ezeknek körülbelül a fele rendelkezett földtulajdonnal. E két foglalkozáscsoport birtokai — mint pénzbefektetést szolgáló vagyontárgyak és mint jövedelemforrások — egyaránt jelentősek voltak.

A fuvarosoknak és a kézműveslegényeknek teljesen azonos része (54,6%-a) birtokolt földet. Az előbbieket még az önállósítást sem fedezhették, és legfeljebb borukat termelheték meg, a fuvarosok gazdaságai a háztartások szükségletét nagyjából kielégíthették és hatalmas rétterületeik az igásállatok ellátását biztosíthatták. A birtokosok legnagyobb arányát a csekély számú, polgárjoggal rendelkező napszámosnál és kapásnál észleltük: gazdálkodásuk önálló célzatú lehetett, de szőlőbirtokaik nagysága az árutermeletet is lehetővé tette.

Abból, hogy a földet birtoklók aránya a szegényebb rétegeknél, és különösen a bérből élőkénél volt a legmagasabb, arra kell következtetnünk, hogy az elsősorban önálló célzatú és többnyire csak a családtagok erejéből folytatott gazdálkodás azon kereső foglalkozású polgárokat jellemezte elsősorban, akik csupán kereső foglalkozásúakból nem, vagy szegényesen tudtak megélni. Az értelmiségiekénél és kereskedőkénél a földszerzést feltehetően presztízsok, illetve a hitelképesség növelése, részben az árutermeletből eredő jövedelemszerzés vágya is ösztönözhetette. Ez utóbbi

lehetett a jövedelemszerzés minden lehetséges módját megragadó, vállalkozóbb szellemű kettős foglalkozású polgárok birtokvásárlásának indítéka is. E foglalkozás-csoportok tagjai azonban az alkalmazásukban álló cselédség nagyobb számából sejtetően (egy háztartásra 0,6 szolgál és 0,8 szolgáló jutott) a mezőgazdasági munkákat általában szolgálkkal, napszamosokkal végeztették.

Az összeírásban szereplő szolgaszemélyzetnek igen nagy hányada — a szolgák 50, a szolgálók 60%-a — a polgároknál állt alkalmazásban. Koncentrációjuk az elsőrendű regionális központokban és a hanyatló külkereskedelmi központokban volt a legkisebb mértékű, és a gyűjtő és elosztó, valamint az elsőrendű kereskedelmi központokban a legnagyobb. A cselédek alkalmazása a polgári háztartásoknak csaknem ugyanannyira jellemző vonása, mint a honoratiorokénak: míg ott minden ötödik háztartásra jutott egy szolgál és minden másodikra szolgáló, a polgároknál átlagosan minden hatodik, illetve minden harmadik háztartásra. (A városi lakosság összességét tekintve férficseléd minden 16. háztartásra jutott!)

A honoratiorokkal ellentétben szolgálakat általában nem a nagy mezőgazdasági ingatlanokkal rendelkező polgárok alkalmazták. A fővárosban és az elsőrendű

67. táblázat

Az egy háztartásra jutó szolgák és szolgálók száma a kereső foglalkozást űző és nem űző háztartásokban

Csoport	Minősítés	Az egy háztartásra jutó	
		szolgák	szolgálók
		száma	
I.	Kereső	0,2	0,6
	Nem kereső	0,2	0,3
II.	Kereső	0,1	0,4
	Nem kereső	0,1	0,1
III.	Kereső	0,1	0,2
	Nem kereső	0,5	0,3
IV.	Kereső	0,2	0,5
	Nem kereső	0,1	0,1
VII.	Kereső	0,05	0,3
	Nem kereső	0,02	0,2
VIII.	Kereső	0,06	0,4
	Nem kereső	0,1	0,3
Ösz- szes:	Kereső	0,1	0,4
	Nem kereső	0,2	0,2

kereskedelmi központokban a gazdálkodó és kereső foglalkozást nem űző háztartásokra átlagosan ugyanannyi férficseléd jutott, mint a kereső foglalkozást űzőkében, a másodrendű kereskedelmi és az elsőrendű regionális központokban pedig az utóbbi háztartásokra még valamivel több jutott, és csak a gyűjtő- és elosztó, valamint a hanyatló külkereskedelmi központokban észleltünk számottevő különbséget az előbbiekre javára. (L. 67. táblázat.)

A kereső foglalkozást űzők háztartásaiban szolgák alkalmazását inkább a foglalkozásukkal kapcsolatos teendők, mintsem gazdaságuk munkaerő-szükséglete

befolyásolta. A legtöbb férficseléd ugyanis a fogadósok-kocsmárosok, valamint a fuvarosok és kettős foglalkozásúak háztartásaiban fordult elő; ezek közül csupán az utóbbiaknak voltak jelentős birtokai. Az átlagost meghaladó arányban alkalmaztak szolgákat a kereskedők is, míg a kereső foglalkozást nem űzőknél, illetve a gazdálkodóknál számuk nagyjából az átlag körül mozgott. (L. 68. táblázat.)

A gazdálkodó polgárok tehát főleg önerőből, esetleg időnként napszamosok segítségével művelték földjüket, s nyilván nem véletlen, hogy éppen ezekben a háztartásokban jóval több, a szülőkkel közös háztartásban élő felnőtt fiú- és

68. táblázat
Az egy háztartásra jutó szolgák és szolgálók száma
a különböző kereső foglalkozást űző polgároknál

Foglalkozás	Az egy háztartásra jutó	
	szolgák	szolgálók
	száma	
Értelmiségi	0,08	0,04
Kézművesmester	0,3	0,6
Kézműveslegény	0,01	0,06
Kereskedő	0,3	0,7
Kettős foglalkozású	0,6	0,8
Közlekedés	0,6	0,3
Vendéglátó	0,8	0,7
Bérmunkás	—	0,07
Egyéb	0,02	0,3

leánygyermeket írtak össze, mint a többiben. Az összes polgári háztartásokban összeírt fiúk 54,9%-át, a leánygyermek 41,6%-át a polgári háztartásoknak csak 29%-át kitevő kereső foglalkozást nem űzők és gazdálkodók háztartásaiban írtak össze. Míg a polgárság egészét tekintve minden 7—8. háztartásban fordult elő nagykorú gyermek, a kereső foglalkozást nem űzőknél minden harmadik háztartásra jutott egy fiú és minden ötödikre egy leány. Az elsőrendű regionális és a hanyatló külkereskedelmi központokban, ahol a mezőgazdasági termelés adottságai kedvezőlenebbek voltak, az átlagosnál jóval kevesebb nagykorú gyermek élt szüleivel közös háztartásban. A legtöbb fiúgyermeket az elsőrendű kereskedelmi központokban írták össze (ahol egyébként kevés férficseléd volt). A szülőkkel egy háztartásban élő nagykorú gyermekeknek a polgárság többi csoportjához képest jóval nagyobb száma természetesen azzal is összefüggött, hogy e csoportban volt a legnagyobb a 60 éven felüli háztartásfők aránya.

A nőcseléd alkalmazása jellegzetes vonása volt a polgári háztartásoknak. Míg a városiakok összességénél átlagosan minden tizedik háztartás alkalmazott szolgálót, a polgári háztartások közül minden harmadik. A legtöbb nőcseléd a fővárosban és a hanyatló külkereskedelmi központokban élő polgároknál szolgált: az előbbieken átlagosan minden második polgári háztartásra jutott egy szolgáló, az utóbbiakban minden 2,5-re. A legkevesebb szolgálót az elsőrendű regionális, illetve a gyűjtő- és elosztó központok polgárainál írták össze, itt csak minden negyedik háztartásra jutott

69. táblázat
Az egy béreadóra jutó átlagos házbérszeg a városi lakosság különböző jogállású csoportjainál

Csoport	Nemesek		Honoratiorok		Polgárok		Többi		Összesen	
	béreadók aránya (%)	bérszeg (forint)	béreadók aránya (%)	bérszeg (forint)	béreadók aránya (%)	bérszeg (forint)	béreadók aránya (%)	bérszeg (forint)	béreadók aránya (%)	bérszeg (forint)
I.	84,6	1 031	79,5	553	72,7	270	51,5	172	59,6	278
II.	53,2	257	39,0	392	35,6	135	19,7	67	24,0	100
III.	38,0	52	15,0	103	32,7	26	14,5	36	17,1	27
IV.	52,0	120	46,0	126	45,5	67	28,0	26	37,0	45
V.	—	—	34,8	95	—	—	29,9	27	29,6	28
VII.	21,0	76	26,0	56	20,8	35	6,5	28	8,7	38
VIII.	34,0	101	47,0	65	22,6	36	20,2	19	26,5	39
IX.	—	—	—	—	—	—	6,9	25	6,9	25
<i>Összesen:</i>	<i>50,0</i>	<i>390</i>	<i>41,2</i>	<i>190</i>	<i>40,9</i>	<i>134</i>	<i>17,8</i>	<i>58</i>	<i>23,6</i>	<i>105</i>

egy. A különböző foglalkozású polgárok közül a legtöbb szolgálot a kettős foglalkozásúak, a kereskedők és a vendéglátással foglalkozók alkalmazták, míg a kereső foglalkozást nem űzők háztartásaiban számuk az átlagosnál kisebb volt.

A polgári életforma másik jellegzetessége az volt, hogy túlnyomórészt saját házukban laktak. A háztulajdonosok jelentős része adott bérbe lakást (a bérbeadók aránya megegyezett a honoratiorokéval). (L. 69. táblázat.) A kereső foglalkozást nem űző polgárok között jóval több volt a háztulajdonos, és a háztulajdonosok nagyobb része adott bérbe lakást (45,8% a kereső foglalkozású háztulajdonosok 38,1%-os arányával szemben), de az évi lakbér csaknem azonos átlagos összegéből ítélve, házaik minőségileg nemigen különböztek egymástól.

Házaikban túlnyomórészt egy, legfeljebb két lakónak adtak szállást. 1844 házat illetően tudtuk meghatározni az ott összeírt háztartások számát (ezek a polgári tulajdonban levő házak 14%-át tették ki). 944-ben (51,2%) a háztulajdonoson kívül egy, 419-ben (22,7%) két, 201-ben (10,9%) három, 280-ban (15,2%) pedig négy, illetve több háztartást írtak össze. Ennek megfelelően a polgárok által húzott házbérfjövedelem jóval kevesebb volt a nemesek és honoratiorok által élvezettnél.

Ez azt bizonyítja, hogy házuk elsősorban saját (vélt rangjukhoz méltó) lakhelyül szolgált, és ha éltek is azzal a lehetőséggel, hogy a felesleges szobák vagy lakrészek bérbeadásával jövedelmet szerezzenek, pénzüket csak ritkán fordították nagyobb bérházak építésére vagy vásárlására. A polgárok tehát a jövedelemszerzés módjában konzervatívabbnak mutatkoztak, mint a nemesek vagy a honoratiorok, akik sokkal nagyobb mértékben ismerték fel a tőkebefektetésnek és a jövedelemszerzésnek tipikusan városi formáját: a bérház építtetését vagy vásárlását.

A polgárság a tőkebefektetés, a jövedelemszerzés hagyományos, feudális formáihoz ragaszkodott: a földszerzés célja, legalábbis nagy részüknél, nemcsak és nem elsősorban készpénzüknek az ipari-kereskedelmi vállalkozásoknál biztosabbnak tűnő befektetése, hanem főként élelmiszer-szükségletük megtermelése és társadalmi presztízsük emelése volt. Csak ritkán és kis részüknél (elsősorban a bortermelésben) jelentett a mezőgazdasági ártermelés jelentősebb kiegészítő jövedelemforrást.

A szakirodalom az őstermeléshez való kötődést tehát joggal tartja a polgárság középkori szinten való megrekedése egyik jelének. De nem helytálló az a következtetés, hogy a tőkefelhalmozás egyik akadálya az volt, hogy a kézműves és kereskedő polgárok pénzüket mezőgazdasági ingatlanokba fektették. Adataink azt bizonyítják, hogy a birtokszerzés nem egyforma mértékben jellemezte a polgárság különböző rétegeit, nem elsősorban a kézművesek és kereskedők magatartására jellemző. Ez esetben a tőkefelhalmozást nem a mezőgazdasági ingatlanokba fektetett pénz akadályozta, hanem elsősorban az, hogy alapfoglalkozásukból — a kézművesiparból és a kereskedelem hagyományos ágaiból és formáiból — legfeljebb önfenntartásukat, esetleg bizonyos jómódot biztosíthattak, de jelentős tőke felhalmozásának ez nem lehetett forrása.

ZSIDÓK

Külön szükséges foglalkoznunk a rendi társadalmon kívül álló, jogtalansága, vagy korlátozott jogai, s emellett vallása, nyelve, szokásai miatt is elkülönült, számban kicsiny, de gazdasági súlyát tekintve egyre jelentősebb csoportról: a zsidóságról.

70. táblázat
A zsidó háztartások száma és %-a az egyes városokban

Város	A zsidó háztartás		Város	A zsidó háztartás	
	száma	%-a		száma	%-a
Buda	67	1,0	Balassagyarmat	199	3,2
Pest	416	4,2	Keszthely	—	—
Pozsony	660	9,2	Földvár	3	0,02
Kassa	2	0,07	Vác	—	—
Sopron	6	0,1	Pápa	357	14,2
Pécs	8	0,3	Nagyszentmiklós	53	3,3
Szeged	123	1,9	Szombathely	8	1,3
Zombor	14	0,3	Nyitra	250	29,4
Újvidék	196	4,2	Vágújhely	372	46,2
Baja	58	3,1	Csakova	39	5,0
Veszprém	104	6,2	Érsekújvár	—	—
Kanizsa	77	6,8	Galgóc	77	8,7
Debrecen	—	—	Sassin	61	16,9
Szatmárnémeti	—	—	Besztercebánya	—	—
Eger	—	—	Zsolna	2	0,5
Komárom	128	10,5	Rozsnyó	—	—
Nagyvárad	140	7,0	Ungvár	129	12,9
Miskolc	107	6,4	Sátoraljaújhely	83	11,1
Gyöngyös	78	3,2	Homonna	46	25,0
Nyíregyháza	—	—	Körmend	34	8,4
Kecskemét	4	0,09	Lugos	30	2,2
Gyula	—	—	Nagykároly	56	6,6
Arad	149	5,0	Losonc	12	2,6
Versec	17	0,6	Eperjes	6	0,4
Temesvár	127	4,1	Bártfa	22	3,1
Esztergom	29	1,2	Késmárk	—	—
Győr	—	—	Rimaszombat	—	—
Nagyszombat	14	1,0	Máramarossziget	86	13,1
Fehérvár	—	—	Huszt	22	5,2

Az 57 városban összesen 4453 zsidó háztartást írtak össze: ez a városi háztartások 3,5%-át tette ki. (L. 70. táblázat.) Arányuk a közvetítő, az első- és másodrendű regionális központokban volt a legmagasabb (nyilván összefüggésben azzal, hogy e csoportokba kevesebb szabad királyi város került); itt a háztartások 15,5 — 6,2 —, illetve 10%-át tették ki. A hanyatló külkereskedelmi, és a gyűjtő és elosztó központokban viszont csak 0,7, illetve 1,8%-át. A szabad királyi városoknak a zsidók letelepedését tiltó rendelkezéseinek tulajdonítható, hogy számos város összeírásából hiányoznak, vagy csak igen kis számban vannak jelen.

16 városban (Debrecen, Szatmárnémeti, Eger, Nyíregyháza, Gyula, Győr, Fehérvár, Keszthely, Vác, Esztergom, Érsekújvár, Besztercebánya, Rozsnyó, Losonc, Késmárk, Rimaszombat) egyáltalán nem fordult elő zsidó háztartás. Ezekben a városokban Ludovicus Nagy sem mutatott ki zsidókat, csupán Fehérváron 19 és Keszthelyen 256 főt.

Az őket sújtó korlátozások és az ingatlanszerzési tilalom következménye, hogy csak igen kis részüknek volt ház- és földbirtoka: a zsidó háztartásoknak csupán 21,4%-a birtokolt házat és mindössze 5%-a mezőgazdasági ingatlant.

71. táblázat

A zsidó háztartások foglalkozás szerinti megoszlása

A) Fő

Csoport	Értel- miségi	Kéz- műves	Legény	Keres- kedő	Fuva- ros	Vendég- látó	Alkal- mazott	Nap- számos	Isme- retlen fogl.	Össze- sen
I.	6	21	12	146	—	2	—	3	293	483
II.	67	108	4	564	5	16	11	23	450	1 248
III.	9	61	—	137	—	8	—	—	408	623
IV.	10	69	—	313	1	19	2	—	367	781
V.	27	65	—	159	—	34	2	—	520	807
VII.	8	54	1	140	3	44	2	—	140	392
VIII.	1	—	—	5	—	3	—	—	19	28
IX.	2	36	—	38	—	—	2	—	30	108
Összesen:	130	414	17	1 502	9	126	19	26	2 227	4 470

B) %

I.	1,2	4,3	2,5	30,2		0,4		0,6	60,8	100,0
II.	5,4	8,6	0,3	45,2	0,4	1,3	0,9	1,8	36,1	100,0
III.	1,4	9,8		22,0		1,3			65,5	100,0
IV.	1,3	8,8		40,2	0,1	2,4	0,2		47,0	100,0
V.	3,3	8,1		19,7		4,2	0,2		64,5	100,0
VII.	2,0	13,8	0,2	35,7	0,8	11,2	0,5		35,8	100,0
VIII.	3,6			17,8		10,7			67,9	100,0
IX.	1,9	33,3		35,2			1,8		27,8	100,0
Összesen:	2,9	9,3	0,4	33,6	0,2	2,8	0,4	0,6	49,8	100,0

A háztartásfők mintegy egyharmada kereskedő, nem egészen 10%-a kézműves és körülbelül a felének foglalkozását az összeírás nem jelölte meg. (L. 71. táblázat.) A kereskedők számaránya különösen az első- és másodrendű kereskedelmi központokban volt igen nagy, súlyukat e városok gazdasági életében jellemzi az a tény, hogy az itt működő kereskedőknek körülbelül egyharmada közülük került ki, annak ellenére, hogy a szabad királyi városok egy részében megtelepedésük lehetősége korlátozott volt. Az V., VII., IX. csoportban (közvetítő, illetve első- és másodrendű regionális központok), ahol a szabad királyi városok száma csekély volt, a kereskedőknek több mint a fele (64, 54, illetve 53%-a) zsidó volt. A zsidó kereskedők szerepét nemcsak ezek az arányok jellemzik, hanem még inkább az a tény, hogy — amint erre már utaltunk — a vállalkozóbb szellemű kereskedők jelentős része közülük került ki.

A zsidó háztartásfők 3%-a értelmiségi foglalkozást folytatott; nagy részük rabbi, tanító volt, akadt közöttük néhány orvos és sebész is, és néhány nagyobb hitközségnél alkalmazott tisztviselő. A zsidó értelmiség a nem honoratior értelmiségiek 15%-át képviselte, a közvetítő központokban (ahol a kereskedők többsége is zsidó volt) az értelmiségi foglalkozásúak 73%-a közülük került ki.

Az első- és másodrendű regionális központokban a többiekétől valamelyest eltérő volt a zsidók foglalkozási megoszlása. Ezekben jóval kevesebb volt a foglalkozás

megjelölése nélküli háztartás, és az átlagosnál jóval nagyobb a kézművesek aránya. (Az utóbbiban arányuk az összes kézművesek között 13% volt, míg a többi városban a 2%-ot sem érte el.)

Vagyoni helyzetükről, rétegződésükről az összeírás alapján nem lehet képet alkotni, hiszen csak egy töredéküknek volt ingatlanvagyonra. A városi földekből csupán néhány városban részesedtek számottevőbb mértékben: elsősorban Nagyváradon, Pápán és Bártfán, és kisebb mértékben Vágújhelyen, Csakován és Lugoson. A zsidók birtokában levő mezőgazdasági ingatlanok legnagyobb része (a szántók 77%-a, a rétek 47,5%-a és a szőlők 51,4%-a) az ismeretlen foglalkozásúak tulajdonában volt. A szőlők tekintélyes hányadát a kereskedők birtokolták, és ezek szántói is valamivel nagyobbak voltak, mint az egyéb foglalkozásúak birtokában levők. A birtokosok száma és a birtokukban levő földterület nagysága azonban olyan csekély volt, hogy ennek alapján vagyoni megoszlásukra nem lehet következtetni.

A csekély számú zsidó háztulajdonos egynegyede adta bérbe házát vagy annak egy részét, az általuk élvezett lakbérjövödelem viszont igen tekintélyes — átlagosan évi 122 forint — összegű volt. A legmagasabb házbérjövödelem az értelmiségiek (358 forint), az ismeretlen foglalkozásúak (138 forint) és a kereskedők (103 forint) élvezték. Mindhárom foglalkozáscsoportnál a zsidók által húzott házbérjövödelem összege mintegy kétszeresét tette ki az azonos foglalkozáscsoportba tartozó egyéb városi lakosok házbérjövödelmének. Ebből arra következtethetünk, hogy többségük — elsősorban hitsorsosaik számára szállást biztosító — tágas, többlakásos bérházat birtokolt.

A zsidó háztartások többsége lakást bérelt, és igen nagy részük a nemesség bérbeadott házaiban rendezkedett be.

Életkörülményeikről az összeírás kevés adatot szolgáltat: az azonban megállapítható, hogy a cseléd tartás e háztartásoknak is jellemző vonása volt. Férficselédet kevesen tartottak (átlagosan minden tizenegyedik háztartás alkalmazott szolgát), és főképpen azok, akiknek kereső foglalkozása ezt szükségessé tette, de női cselédet minden harmadik háztartás foglalkoztatott: a városokban összeírt szolgáltatók 9%-a az ő alkalmazásukban volt.

A városi lakosság túlnyomó többségét kitevő, különleges jogállást nem élvező lakosokkal e helyütt nem foglalkozunk. A kiváltságos helyzet bizonyos közösségi egybetartozást jelentett a privilegizált (vagy jogtalan) rétegek különböző foglalkozású és vagyonú tagjai között; a kiváltság hiánya azonban ilyen összefogó erőt nem jelentett, s a több mint 100 000 háztartást kitevő népességen belül a foglalkozás vagy a vagyoni helyzet azonossága teremtette meg az összetartozás érzését. Helyzetükkel kapcsolatban a lakosság foglalkozási összetételéről szóló fejezetben mondottakon túl leszögezhetjük, hogy bár szinte minden foglalkozás képviselője megtalálható közöttük, többségük (ide számítva azokat is, akiknek a foglalkozását az összeírás nem tüntette fel) bérből, illetve östermelésből élt. (L. 72. táblázat.)

Abból a tényből, hogy a kiváltságos rétegek számarányukat meghaladó mértékben részesedtek a városi ingatlanokból, logikusan következik, hogy a városi lakosság túlnyomó többségét kitevő, semmiféle kiváltsággal nem rendelkező réteg birtokainak részaránya számarányukhoz képest jóval kisebb volt. Ez természetesen nem jelenti azt,

72. táblázat

A kiváltsággal nem rendelkező városi lakosság foglalkozási megoszlása

A) Fő

Csoport	Értel- miségi, tisztviselő	Katona- tiszt	Kézműves	Legény	Keres- kedő	Kettős foglal- kozású	Fuvaros	Vendég- látó	Alkal- mazott	Gaz- dálkodó	Kapás	Napszámos + ipari munkás	Ismeretlen foglalkozású	Összesen
I.	137	27	1070	477	640	9	195	130	56	55	833	943	8 285	12 857
II.	325	101	2 900	873	1 166	32	334	311	411	422	1 380	1 620	19 293	29 168
III.	115	9	5 139	10	533	11	3	57	169	—	—	5	23 883	29 934
IV.	80	10	3 093	163	572	8	94	196	343	2	—	108	13 374	18 043
V.	38	—	1 358	—	247	—	5	47	84	—	—	—	3 296	5 075
VII.	28	2	1 316	14	214	—	3	53	139	20	12	21	3 282	5 104
VIII.	22	—	238	251	76	9	24	8	63	23	—	335	1 208	2 257
IX.	35	—	281	—	71	—	5	5	19	—	—	—	646	1 062
Összesen:	780	149	15 395	1 788	3 519	69	663	807	1 284	522	2 225	3 032	73 267	103 500
B %														
I.	1,1	0,2	8,3	3,7	5,0	0,07	1,5	1,0	0,4	0,4	6,6	7,3	64,43	100,0
II.	1,1	0,3	10,0	3,0	4,0	0,1	1,1	1,1	1,4	1,5	4,8	5,5	66,1	100,0
III.	0,4	0,03	17,2	0,03	1,8	0,04	0,01	0,2	0,6	—	—	0,02	79,67	100,0
IV.	0,4	0,05	17,1	0,9	3,2	0,04	0,5	1,1	1,9	0,01	—	0,6	74,2	100,0
V.	0,7	—	26,8	—	4,9	—	0,1	0,9	1,6	—	—	—	65,0	100,0
VII.	0,5	0,04	25,8	0,3	4,2	—	0,06	1,0	2,7	0,4	0,2	0,4	64,4	100,0
VIII.	1,0	—	10,5	11,1	3,4	0,4	1,1	0,4	2,8	1,0	—	14,8	53,5	100,0
IX.	3,3	—	26,4	—	6,7	—	0,5	0,5	1,8	—	—	—	60,8	100,0
Összesen:	0,7	0,1	14,9	1,8	3,4	0,07	0,6	0,8	1,2	0,5	2,1	3,0	70,83	100,0

hogy egészükben szegényeknek, nincsteléneknek minősíthetők, hiszen kétharmaduknak ház-, és több mint egyharmaduknak földtulajdona volt. A háztulajdonosok aránya körükben alig volt alacsonyabb, mint a polgárok között (63%, szemben a polgárok 71,5%-os arányával): e tekintetben kirívó különbség csupán a fővárosban (35, illetve 64%) és a hanyatló külkereskedelmi központokban (48, illetve 74%) és kisebb mértékben a másodrendű kereskedelmi központokban (59, illetve 75%) mutatkozott.

A mezőgazdasági ingatlanok közül részesedésük a szőlőbirtokokban volt a legnagyobb. Lakbérjövédelmet csak a háztulajdonosok 18%-a élvezett, és az egy bérbeadóra jutó átlagos évi bér összege is csekély, mindössze 58 forint volt.

Mindent összevetve — amint várható volt — *globálisan* e réteg vagyoni helyzete volt a legrosszabb a városi lakosság különböző jogállású csoportjai között; azonban a több mint 100 000 adózó család anyagi helyzete igen eltérő volt. Nemcsak egyedi különbségekről van szó, hanem arról, hogy egyes rétegeinek, egyes foglalkozást űzőknek jelentős nagyságú — a kiváltságos rétegek által birtakkal nagyjából egyező — ház- és földbirtokai voltak. Vagyoni rétegződésük a városi lakosság többi csoportjánál jóval erősebb volt.

Mindebből következik, hogy a XIX. század elején a polgárjoggal nem rendelkező városi lakosság nem azonosítható sem a városi szegénységgel, sem a bérmunkás-napszámos-őstermelő réteggel, hiszen közülük került ki az úgynevezett polgári foglalkozást űzők többsége is: miután a kézművesek 61, a kereskedők 64, a vendéglátók 66 és a fuvarosok-szállítók 82%-a nem rendelkezett polgárjoggal. (A nem polgár iparűzők és kereskedők aránya abban a 26 városban is igen jelentős, ahol a polgárjog fogalma elismert volt. Ezekben a kézművesek 40, a kereskedők 55,6, a vendéglátók 61 és a fuvarosok 82%-a nem rendelkezett polgárjoggal.) Ezek az arányok már önmagukban is bizonyítják, hogy e korszakban a polgárság már nem tekinthető az alapvető városi funkciók kizárólagos vagy elsőrendű hordozójának, hanem e rétegnek csupán egy, talán vagyonosabb, de sok tekintetben konzervatívabb, a városok fejlődését mind kevésbé előmozdító csoportját alkotta.

UTÓSZÓ

Vizsgálatunk eredményei azt mutatják, hogy a különböző jellegű vonzáskörzetek eltérő igényei, a városok különböző gazdagságú és hatósugarú központi funkciói különbözőképpen alakítják a városi társadalom összetételét. Az eltérés nemcsak a különböző foglalkozást űzők vagy a különböző jogállású társadalmi rétegek más-más arányában, vagyoni rétegződésük különböző skálájában, hanem legalább ilyen mértékben a különböző városok azonos foglalkozású vagy jogállású lakosainak eltérő összetételében, jövedelemszerzési módjában, vagyoni helyzetében, társadalmi rangjában, életmódjában, mentalitásában mutatkozik meg.

A városlakók foglalkozási összetételét illetően megállapítható, hogy a XIX. század elején a kézművesek nagy aránya elsősorban a fejlődésükben a középkori szinten megrekedt, hanyatló városokat, illetve azokat az országos vagy külkereskedelemben jelentős szerepet be nem töltő városokat jellemzi, amelyek vonzáskörzetében csak kis mennyiségben volt eladható mezőgazdasági termény (ha ugyan volt, és a lakosság nem kényszerült élelmiszerszükségletét is pénzen vásárolni). E vidékeken a kézművesipar is általában kisebb jelentőségű és differenciálatlan volt, és így a városi kézművesmestereknek mind a helyi, mind a körzeti — egyébként a lakosság kisebb vásárlóképessége következtében szerényebb — igényeknek kielégítésében a többi városénál jelentősebb volt. Annál is inkább, mert e városok kereskedelmi hálózatát a vegyeskereskedők, szatócsok túlsúlya jellemezte. A kereskedőknek csak azokban a városokban volt valamivel nagyobb súlya, ahol a körzet jelentősebb mennyiségű mezőgazdasági árut termelt (pl. a közvetítő központokban), e városokban a kereskedők aránya valamivel nagyobb volt, de a körzet igényeit nem annyira a települt, mint inkább a vásároló, házaló kereskedők elégítették ki.

A körzetük mezőgazdasági terményfeleslegének felvevőhelyeit, az országos és külkereskedelem fontos csomópontjait képező városokban a kézművesek aránya csekélyebb, a kereskedőké viszont nagyobb volt, és összetétele is más volt, mint a városok többségében. E városok társadalmát az egyéb foglalkozásokat űzők sokrétűsége és (különösen a forgalommal kapcsolatos tevékenységet folytatók: a fuvarosok és vendéglátók) nagyobb száma jellemzi. Az ide áramló nagy mennyiségű termény és importált iparcikk értékesítése révén körzetükkel kialakított gazdasági kapcsolataikban a kereskedelemnek nagyobb szerep jutott, annál is inkább, mert körzetük fejlett kézművesipara a lakosság alapvető szükségleteit általában ki tudta elégíteni, és az intenzív mezőgazdasági árutermelést folytató népesség, mely feleslegét túlnyomó részt e városokban értékesítette, vásárlóképes fogyasztóközöniséget jelentett.

A különböző foglalkozást űzők kiegyensúlyozottabb aránya jellemzi a külkereskedelemben csekélyebb, a regionális kapcsolatokban azonban fontos szerepet betöltő városok társadalmát is. Míg a főképp az ország keleti részében elhelyezkedő, az országrészek cseréjének elsősorban forgalmas vásárai révén fontos szinteréül szolgáló, hatalmas terület terményeinek egymással vetélkedő gyűjtőhelyeinek szerepét betöltő, de körzetükkel kevésbé intenzív gazdasági kapcsolatban álló nagy népességű városokat a kézművesek és őstermelők nagyobb aránya és a más foglalkozásokat űzők jelentéktelen száma jellemezte.

A városok társadalma nemcsak az egyes foglalkozáscsoportok arányában, de az egyes foglalkozást űzők eltérő összetételében és társadalmi rangjában is különbözött egymástól. A speciálisabb mesterségeket űzők, a tőkeerős és szakosodott kereskedők nagyobb száma és magasabb rangja, vagy a mindenütt előforduló szakmák képviselőinek sokasága és magas presztízse, a vegyeskereskedők és vásárolók túlsúlya a kereskedők között a városok eltérő hatósugarú és jellegű szerepéről tanúskodik. Az értelmiségieknek, nemeseknek is nemcsak a számaránya, hanem sokkal inkább összetétele tükrözi a városban betöltött szerepüket.

A mezőgazdasági termelés — mint láttuk — a városok többségében (ahol ezt a földrajzi adottságok megengedték) a lakosság egy részének, birtokosi vagy munkavállalói minőségben, megélhetési forrásául szolgált. Az őstermelés szerepe a városok életében azonban különböző volt: a jelentősebbekben elég élesen szétvált az őstermelést folytatók, illetve az egyéb kereső foglalkozást űzők rétege. Az utóbbiak közül sokkal kevesebbnek volt gazdasága (igaz, ezek jórészenek komoly kiegészítő jövedelmet hozó nagy birtokaik voltak), és az őstermelőkön belül is elkülönült egy számban kicsiny, de birtokai nagyságából, állatállományából és cselédségének nagy számából ítéhetően jelentős mezőgazdasági árutermelést folytató rétege. E városokban a mezőgazdasági termelést a bérmunkások — napszámosok, kapások, cselédek — igen elterjedt alkalmazása jellemezte. Önellátó gazdaság kevesebb volt, és ezek közül is csak egy töredéknek volt az őstermelés megélhetésük egyetlen forrása: többségük többnyire munkavállalásra kényszerült. A vagyonos rétegek egyre inkább előnyben részesítették a birtokszerzéssel szemben a házingatlan (sok esetben bérház) vásárlását, és mind többen tekintették pénzük házvagyonba fektetését és lakbérjövedelemmel való kamatoztatását előnyösebbnek.

A jelentéktelenebb városok többségében — bár itt is megtalálható az árutermelő gazdaságok kis csoportja —, az önellátó gazdálkodás a kereső foglalkozásuk nagyobb részét jellemezte. A foglalkozásuk, illetve birtokuk jövedelméből megélni nem tudók egy része itt is talált helyben munkaalkalmat, de jóval nagyobb számban kényszerült idegenben mezőgazdasági munkát végezni. Azaz a munkamegosztás foka, a városi lakosság mezőgazdasági termelésének jellege, és nem utolsósorban az ismeretlen foglalkozásuk száma és összetétele mind a városi funkciók, mind a városi társadalom kutatásával az eddigieknél nagyobb figyelmet érdemel.

A XIX. század eleji városi társadalomról itt felvázolt képet nyilván finomítani és gazdagítani fogják az egyes városokra vonatkozó egyedi kutatások.⁵⁷ Vizsgálatunk

⁵⁷ L. pl. az újabban — e munka megírása után — megjelent várostörténeti monográfiák társadalomtörténeti fejezeteit. Debrecen története 1693—1849. 2. Debrecen, 1981. — Szeged története 2. 1686—1849. (Szerk. FARKAS J.) Szeged, 1985.

célkitűzése azonban nem az egyes városok társadalmi összetételét jellemző egyedi, sajátos vonások bemutatása, hanem a központi-helyi funkciót betöltő városok hálózatának és típusainak meghatározása, és e városok társadalmát egészében és típusaiban jellemző főbb vonások feltárása volt. Fontosabbnak véltük a különböző típusú városok társadalmi struktúrájában mutatkozó eltéréseket, illetve az azonos csoportba tartozó városok társadalmának közös vonásait megtalálni, mint a típuson belüli egyedi, sajátos jelenségeket kutatni, amihez egyébként alapforrásunk részben készítésének célja, részben egyenetlen részletessége és pontossága miatt amúgy sem szolgáltatott megfelelő mennyiségű és mélységű adatokat.

Az egyes várostípusokra jellemző társadalomszerkezet felvázolását annál is szükségesebbnek tartottuk, mert véleményünk szerint kulcsot adhat a késő feudális kori városok szerepének meghatározásához is, olyan időszakokra vonatkozóan, amelyekről nem rendelkezünk a városok központi funkcióinak hatósugarát, vonzaskörzetük gazdasági adottságait megvilágító adatanyaggal. Egy város lakosságának társadalmi összetételéből elég pontos következtetések vonhatók le szerepéről, a városi hierarchiában elfoglalt helyéről, különösképpen akkor, ha azonos, vagy közel azonos korszakra vonatkozóan más városok társadalmáról összehasonlító adatok állnak rendelkezésre.

1970-ben Székesfehérvár helyét a XVIII. század végi, XIX. század eleji városi települések rangsorában a legjelentősebb városok csoportjának végén, illetve a középvárosok élén jelöltük ki, pusztán a népességszám alakulásából, illetve a kézműves- és kereskedőréteg számából, számarányából és összetételéből kiindulva. A faktoranalízis, illetve a clusteranalízis alátámasztotta e rangsorolás helyességét.

Úgy érezzük, hogy a központi helyi szerepkört betöltő városok állományának és különböző típusainak meghatározásával és az e városok társadalmi szerkezetét jellemző főbb vonások feltárásával gazdagítani és módosítani tudtuk a XIX. század eleji városi társadalomról alkotott ismereteket. Nyilvánvaló, hogy 57 város társadalmának egységes forrásbázison nyugvó, azonos szempontú vizsgálatából, még ha nem is hatolhatott olyan mélyre, mint egy-egy település kutatása, általánosabb következtetések vonhatók le a városi társadalom szerkezetéről, annál is inkább, mert a vizsgált 126 000 háztartás e városok csaknem 742 000 főnyi lakosságának szinte az egészét átfogta. Mindenesetre orientációs pontként, az összehasonlítás eddig annyira nélkülözött alapjául szolgálhat a városok egyedi vizsgálatánál, és további megerősítést vagy cáfolatot provokálva, az ilyen kutatásoknak új szempontokat adhat. Végezetül úgy véljük, hogy a jelen értekezés mind a matematikai módszerek és számítógépes eljárás alkalmazása, mind a társadalomvizsgálatnál a foglalkozási, vagyoni és társadalmi rétegződés szempontjainak — amennyire ez az adott forrásbázis alapján lehetséges volt — komplexebb érvényesítése révén módszertani tanulsággal is szolgál a várostörténet további kutatásához.

MELLÉKLETEK

I. A piacközpontok eloszlása a különböző erősségű piacközponti funkciót betöltő kategóriákban	197
II. A városokat és körzeteiket jellemző fontosabb mutatók	198
III. Az egy főre jutó földterület és az 1000 főre jutó kézművesek és kereskedők száma a városokban és tiszta körzeteikben együttesen	201
IV. A városok megosztott körzetére vonzást gyakorló egyéb települések	203
V. Az egyes városok által piachelyül vallott, illetve a megnevezett várost piachelyükül valló városok, piacközpontok és alközpontok	207
VI. Az adózó háztartások foglalkozás szerinti megoszlása az egyes városokban	211
VII. Az ismert, illetve ismeretlen foglalkozásúak által bérbe adott lakások nagyság szerinti megoszlása	213
VIII. Az adózó háztartások jogi kategóriák szerinti megoszlása az egyes városokban	214

**I. A piacközpontok eloszlása a különböző erősségű
piacközponti funkciót betöltő kategóriákban
(Összesített pontszámuk értékének sorrendjében)**

I. Nagyon erős piacközponti funkciót betöltők

Pest-Buda	Temesvár	Pozsony	Arad
Pécs	Miskolc	Győr	Fehérvár
Sopron	Veszprém	Szeged	

II. Erős piacközponti funkciót betöltők

Kassa	Pápa	Balassagyarmat	Nagykanizsa
Nagyvárad	Debrecen	Versec	Körmend
Vác	Losonc	Ungvár	Kőszeg
Eperjes	Baja	Máramarossziget	Kecskemét
Újvidék	Dunaföldvár	Zombor	Vágújhely
Nagyszombat	Rozsnyó	Rimaszombat	Selmezbánya
Besztercebánya	Eger	Nyitra	Bártfa
Esztergom	Nyíregyháza	Gyöngyös	Homonna
Szatmárnémeti	Szombathely	Sátoraljaújhely	

III. Közepes erősségű piacközponti funkciót betöltők

Trencsén	Érsekújvár	Törökbecse	Kula
Lippa	Pankota	Nagytapolcsány	Illava
Komárom	Körmöcbánya	Keszthely	Tata
Gyula	Huszt	Bán	Nagymihály
Moson-Óvár	Zsolna	Zenta	Belényes
Nagyszentmiklós	Ipolyság	Kismarton	Igló
Lugos	Nagybecskerek	Nagybánya	Szenic
Bitse	Makó	Nezsider	Garamszentbenedek
Nagykároly	Csakova	Szered	Somorja
Késmárk	Privigye	Högyész	Alsó-Mecenzéf
Zalaegerszeg		Léva	Lőcse
Galgóc		Sassin	

IV. Gyenge piacközponti funkciót betöltő központok

Alsókubin	Szentendre	Rajec	Pruska
Alsókubin	Verbó	Szentendre	Lubló
Nagylévárd	Trsztena	Puchó	Resica
Vágbeszterce	Kisúcaújhely	Gálszécs	Tállya
Hatzfeld	Szepesváralja	Szokolca	Újpécs
Liptószentmiklós	Gölnic	Mősóc	Szomolnok
Paks	Kalocsa	Bát	Szinyérváralja
Oszlány	Újbánya	Korpona	Vaskóh
Szepesszombat	Breznóbánya	Kisszeben	Korompa
Varannó	Oravica	Felsőbánya	Marcali
Sztropkó	Margita	Kiscell	

V. Nagyon gyenge piacközponti funkciót betöltők

Dézna	Libetbánya	Bellus	Sósújfalu
Varin	Szerdahely		

II. A városokat és körzeteiket jellemző fontosabb mutatók

A város neve	A város	A tiszta	A megosztott	Az egyéb funkciók pontértéke	Mesterségek	Speciális mesterségek	Az ezer főre jutó				Mesterségek	Speciális mesterségek	Ezer főre jutó		
	körzet népessége						kézművesek	tőkeerős	kis-	összes			kereskedők	kézművesek	kereskedők
	száma a városokban														

I. csoport:

Pest-Buda	86 578	227 118	371 876	116	153	86	82	2,7	11,7	14,4	66	15	14,4	1,2
-----------	--------	---------	---------	-----	-----	----	----	-----	------	------	----	----	------	-----

II. csoport:

Pécs	11 322	221 372	69 869	26	83	26	97,3	2,0	4,8	6,8	36	5	4,8	0,4
Baja	14 537	136 177	23 637	11	55	10	39,6	5,2	2,8	8,0	43	4	12,1	2,0
Kassa	13 606	136 052	27 240	48	86	34	67,2	4,3	16,2	20,5	32	3	1,4	0,01
Sopron	12 501	123 267	35 370	27	85	38	92,9	0,2	4,9	5,1	39	2	7,9	3,1
Nagykanizsa	5 897	122 581	37 781	11	38	2	37,5	0,3	6,0	6,3	47	3	5,9	0,8
Veszprém	9 079	85 705	96 342	22	61	17	76,9	0,3	2,9	3,2	45	3	9,4	1,1
Szeged	32 309	70 542	47 704	15	62	15	45,1	1,7	8,0	9,7	36	3	13,6	0,8
Pozsony ¹	37 180	38 673	48 567	60	108	73	57,7	6,8	7,2	14,0	32	—	12,0	2,6
Újvidék	20 231	60 310	1 740	11	77	30	43,0	3,5	9,5	13,0	35	—	9,6	1,5
Zombor	17 534	69 217	985	12	52	10	42,0	1,8	1,7	3,5	44	2	12,8	3,0
Átlag	17 409	106 389	38 925	24,3	70,7	25,5	57	3,3	6,9	10,2	39	2,5	7,8	1,3

III. csoport:

Miskolc	22 910	141 677	186 304	18	46	11	21,4	0,5	0,8	1,3	24	1	2,0	0,1
Szatmárnémeti	14 279	90 961	64 647	14	47	7	77,1	0,6	3,3	3,9	9	—	0,2	0,02
Nagyvárad ²	16 115	87 342	198 295	22	55	17	47,9	1,2	3,3	4,6	8	—	0,6	0,2
Nyíregyháza	15 640	56 381	117 535	1	29	1	14,7	—	0,7	0,7	18	—	1,5	0,1
Arad	13 824	51 291	227 049	22	54	14	55,2	2,0	2,9	4,9	26	—	6,0	0,4
Versec	15 788	31 272	83 521	10	48	11	38,7	3,2	3,1	6,3	13	1	2,4	0,4
Debrecen	45 375	29 392	329 692	34	64	19	51,2	0,6	3,4	4,0	3	—	0,2	0,1
Eger	17 487	24 732	175 818	25	52	12	59,1	0,5	1,9	2,4	8	1	2,8	—
Gyöngyös	14 426	12 722	208 026	5	56	10	53,9	0,3	5,3	5,6	12	1	8,0	—
Kecskemét	34 080	11 987	51 879	10	42	3	12,3	0,09	0,5	0,6	20	—	11,8	0,6
Gyula	13 751	9 534	167 773	7	37	3	30,8	0,6	0,9	1,5	5	—	0,9	0,2
Komárom	17 782	5 595	72 006	15	62	15	45,9	2,4	3,5	5,9	5	—	1,8	—
Átlag	20 121	46 074	156 874	15,1	49,3	10,2	40	0,9	2,4	3,3	12,6	0,3	2,0	0,2

IV. csoport:

Balassagyarmat	3 692	67 713	30 433	6	37	4	64,2	2,2	20,5	22,7	23	1	2,6	0,3
Temesvár	11 942	59 920	144 317	54	77	39	122,1	5,0	11,5	16,5	27	1	4,7	0,3
Esztergom ³	9 183	55 068	23 033	21	62	16	93,3	0,7	5,0	5,7	22	1	8,4	1,2
Keszthely	6 930	55 039	965	2	31	3	12,8	—	0,1	0,1	38	2	9,1	0,3
Dunaföldvár	8 979	40 037	68 553	4	47	3	55,5	0,3	3,1	3,4	30	—	13,2	1,0
Győr	14 472	33 470	82 604	37	93	37	84,3	4,3	7,8	12,1	32	2	12,5	0,6
Vác	11 119	32 858	89 011	12	56	11	64,4	0,9	1,7	2,6	17	—	3,9	1,3
Pápa	13 232	32 531	24 863	8	70	21	66,5	1,5	7,9	9,4	21	1	9,1	1,6
Nagyszombat	6 626	25 508	47 636	26	73	27	97,2	8,4	19,4	27,8	18	—	8,3	1,1
Fehérvár	20 069	23 121	90 832	20	71	26	66,3	1,0	1,5	2,5	27	1	23,3	0,2
Nagyszentmiklós	14 222	17 439	34 192	1	33	1	19,7	0,1	2,0	2,1	10	—	5,4	0,3
Átlag:	10 951	40 246	58 040	17,4	59	17,0	68	2,0	6,0	8,0	24	0,8	8,2	0,7

V. csoport:

Szombathely	3 848	36 019	98 268	20	57	13	114,2	1,5	4,5	6,0	14	1	3,8	0,1
Nyitra ⁴	4 090	28 141	41 912	17	42	5	86,0	0,5	8,5	9,0	10	—	3,5	—
Sassin	2 690	20 518	33 147	2	24	—	50,0	0,7	2,7	3,4	22	2	10,1	0,3
Csakova	3 424	19 733	48 969	4	32	1	67,0	5,0	11,0	16,0	20	—	7,6	0,4
Vágújhely	5 417	14 151	45 413	2	43	7	67,8	0,8	14,6	15,4	20	3	10,2	0,5
Érsekújvár	6 572	14 046	42 488	2	35	—	53,7	0,3	0,7	1,0	9	—	4,3	0,2
Galgóc	4 045	12 075	52 904	1	36	3	82,5	0,5	4,5	5,0	14	—	9,2	—
Átlag:	4 298	20 669	51 871	6,8	38,4	4,1	73	1,1	6,3	7,4	15,6	0,8	6,0	0,2

VII. csoport:

Losonc	3 000	68 328	51 462	4	30	3	115,0	—	3,0	3,0	19	2	4,0	0,2
Ungvár	6 224	60 688	63 418	21	40	2	48,0	2,0	13,5	15,5	4	—	0,2	—
Homonna	2 666	59 726	27 842	6	22	—	62,3	—	3,7	3,7	14	—	1,4	—
Körmend	2 825	37 787	61 813	6	31	3	35,0	0,3	2,7	3,0	11	1	1,3	—
Sátoraljaújhely	6 548	24 478	56 021	11	38	3	25,7	1,0	1,4	2,4	8	—	1,6	0,3
Besztercebánya	5 214	21 063	43 873	27	68	19	116,4	2,0	3,8	5,8	28	3	16,2	0,8
Zsolna	2 432	15 370	55 717	7	34	3	71,5	—	4,5	4,5	16	—	3,7	0,1
Lugos ⁵	5 531	12 307	115 789	8	37	2	47,8	2,2	7,4	9,6	2	—	0,9	0,2
Nagykároly	11 055	11 591	74 207	13	30	—	25,0	0,3	1,2	1,5	1	—	0,08	—
Átlag:	5 055	34 593	61 127	11,4	36,7	3,9	46,0	1,0	3,8	4,8	11,4	0,7	2,8	0,1

(II. Melléklet folytatása)

A város neve	A város	A tiszta	A megosztott	Az egyéb funkciók pont-értéke	Mester-ségek	Speciális mester-ségek	Az ezer főre jutó				Mester-ségek	Speciális mester-ségek	Ezer főre jutó	
							kézművesek	tőkeerős	kis-	összes			kézmű- vesek	keres- kedők
	száma a városokban				száma a körzetekben									
<i>VIII. csoport:</i>														
Eperjes	7 656	83 553	1 630	28	65	17	96,0	0,9	7,0	7,9	27	—	4,6	0,06
Bártfa	5 097	56 546	612	3	?	?	71,6	0,2	1,2	1,4	14	—	0,8	0,07
Rimaszombat	8 027	45 085	24 769	6	33	2	48,1	—	0,5	0,5	15	1	1,7	—
Késmárk	4 192	9 915	39 246	8	60	13	131,2	—	9,7	9,7	6	—	1,5	—
Átlag:	6 243	48 774	16 564	11,2	52,6	10,7	81	0,3	4,3	4,6	15,5	0,2	2,6	0,05
<i>IX. csoport:</i>														
Máramarossziget	3 844	76 643	24 314	16	32	—	66,5	3,7	12,0	15,7	11	—	0,7	0,2
Huszt	2 712	36 466	21 755	2	15	—	13,0	0,3	3,0	3,3	2	—	0,05	0,03
Átlag:	3 278	56 554	23 034	9	23,5	—	44	2,3	8,1	10,4	6,5	—	0,5	0,1
<i>X. csoport:</i>														
Rozsnyó	6 008	43 750	71 924	12	39	5	49,2	0,8	2,0	2,8	20	1	1,6	—

¹ Várallyával.² Püspöki város, káptalani város, Várallya, Velence, Olaszi együtt.³ Szabad királyi város, érseki város, Szentgyörgymező és Szenttamás oppidumok együtt.⁴ Püspöki város, Káptalan utca, Felsőváros, Várallya, Paruca együtt.⁵ Német- és Oláh Lugos.

III. Az egy főre jutó földterület és az 1000 főre jutó kézművesek és kereskedők száma a városokban és tiszta körzeteikben együttesen

A város neve	Az 1 holdra jutó jövedelem (forint)	Az egy főre jutó			Az ezer főre jutó	
		szántó	szőlő	legelő—rét	kézművesek	kereskedők
		terület átlagos nagysága (hold)			száma	
<i>I. csoport:</i>						
Pest-Buda	3,5	1,2	0,13	1,4	32,8	4,9
<i>II. csoport:</i>						
Pécs	2,6	1,5	0,19	1,1	9,2	0,7
Baja	4,3	2,0	0,10	1,5	14,6	2,5
Kassa	2,0	1,0	0,05	0,6	7,6	1,9
Sopron	4,0	1,1	0,03	0,8	15,4	3,3
Nagykanizsa	2,3	2,1	0,14	1,3	7,5	1,0
Veszprém	2,2	2,1	0,17	1,1	15,7	1,3
Szeged	5,0	1,5	0,06	1,5	23,4	3,6
Pozsony	6,6	0,7	0,03	0,9	34,3	8,2
Újvidék	7,1	1,8	0,04	0,8	17,9	4,4
Zombor	7,1	1,8	0,04	0,8	18,8	3,1
<i>Átlag:</i>	<i>4,3</i>	<i>1,6</i>	<i>0,08</i>	<i>1,0</i>	<i>14,6</i>	<i>2,6</i>
<i>III. csoport:</i>						
Miskolc	2,0	1,1	0,09	0,9	4,8	0,3
Szatmárnémeti	1,8	1,6	0,03	1,4	10,5	0,5
Nagyvárad	1,5	1,5	0,13	2,1	7,9	0,9
Nyíregyháza	2,8	2,6	0,06	1,4	4,4	0,3
Arad	5,0	2,4	0,05	1,5	16,6	1,4
Versec	5,3	1,6	0,15	1,2	15,1	2,4
Debrecen	2,1	1,4	0,09	1,3	31,1	2,5
Eger	3,8	0,8	0,11	0,9	25,6	1,0
Gyöngyös	3,4	0,7	0,16	0,6	31,8	4,5
Kecskemét	3,3	1,7	0,11	1,3	12,1	0,6
Gyula	4,4	1,6	0,03	2,7	19,1	1,0
Komárom	3,4	0,6	0,10	2,7	36,4	4,6
<i>Átlag:</i>	<i>3,2</i>	<i>1,5</i>	<i>0,09</i>	<i>1,5</i>	<i>13,8</i>	<i>1,1</i>
<i>IV. csoport:</i>						
Balassagyarmat	2,7	1,6	0,11	0,9	6,1	1,6
Temesvár	4,5	1,0	0,03	0,7	24,3	3,0
Esztergom	4,1	1,5	0,15	0,8	20,4	1,9
Keszthely	2,7	1,1	0,20	1,1	9,5	0,3
Dunaföldvár	4,1	1,2	0,14	0,9	20,1	1,5
Győr	3,4	1,1	0,10	1,4	33,2	4,0
Vác	4,9	1,3	0,17	0,9	19,0	1,6
Pápa	2,4	1,4	0,06	1,1	25,1	5,3
Nagyszombat	6,3	1,9	0,10	0,5	27,8	4,6
Fehérvár	4,3	1,4	0,14	1,4	43,3	1,3
Nagyszentmiklós	7,3	1,5	0,04	0,5	11,5	1,1
<i>Átlag:</i>	<i>4,2</i>	<i>1,4</i>	<i>0,11</i>	<i>0,9</i>	<i>21,0</i>	<i>2,3</i>

(III. Melléklet folytatása)

A város neve	Az 1 holdra jutó jövedelem (forint)	Az egy főre jutó			Az ezer főre jutó	
		szántó	szőlő	legelő—rét	kézművesek	kereskedők
		terület átlagos nagysága (hold)			száma	
<i>V. csoport:</i>						
Szombathely	2,9	1,6	0,04	0,9	14,8	0,7
Nyitra	4,2	1,8	0,09	0,7	6,5	0,5
Sassin	3,6	1,4	0,02	0,9	15,3	0,7
Csakova	6,3	1,9	0,01	1,2	15,3	2,4
Vágújhely	2,3	0,9	0,01	1,2	24,1	4,2
Érsekújvár	5,0	1,0	0,01	1,1	20,8	0,9
Galgóc	2,7	1,8	0,07	0,7	27,6	1,2
Átlag:	3,8	1,5	0,03	0,9	17,7	1,4
<i>VII. csoport:</i>						
Losonc	1,5	1,7	0,03	1,2	8,7	0,3
Ungvár	1,3	1,1	0,02	1,1	4,7	1,3
Homonna	0,4	1,0	—	1,4	4,4	0,2
Körmend	1,8	1,9	0,05	0,8	3,7	0,3
Sátoraljaújhely	2,1	1,1	0,06	1,0	7,1	0,8
Besztercebánya	1,9	0,9	—	1,4	35,5	1,7
Zsolna	1,5	1,0	—	0,7	11,0	0,6
Lugos	2,8	1,0	0,01	1,2	13,8	2,8
Nagykároly	2,5	1,4	0,02	1,5	16,0	0,7
Átlag:	1,7	1,2	0,02	1,1	9,0	0,6
<i>VIII. csoport:</i>						
Eperjes	0,4	1,3	—	0,6	12,7	0,7
Bártfa	0,4	1,2	—	0,9	6,5	0,2
Rimaszombat	1,7	1,3	0,01	0,9	8,7	0,07
Késmárk	0,8	1,6	—	0,8	38,5	2,8
Átlag:	0,8	1,3	0,00	0,8	11,6	0,5
<i>IX. csoport:</i>						
Máramarossziget	0,5	0,8	—	3,1	4,0	1,0
Huszt	0,4	0,9	—	2,3	1,0	0,3
Átlag:	0,4	0,8	—	2,7	3,0	0,7
<i>X. csoport:</i>						
Rozsnyó	1,5	0,8	0,02	0,8	7,3	0,3

IV. A városok megosztott körzetére vonzást gyakorló egyéb települések

A város neve	Városok	Piacközpontok	Alközpontok
<i>I. csoport:</i>			
Pest-Buda	Debrecen, Dunaföldvár, Esztergom, Fehérvár, Gyöngyös, Gyula, Kecskemét, Komárom, Lósonc, Miskolc, Vác	Szentendre, Tata	Hatvan, Jászapáti, Jász-árokszállás, Jászberény, Mezőtúr, Nagykőrös, Szolnok, Verpelét
<i>II. csoport:</i>			
Pécs	Baja, Dunaföldvár, Nagykanizsa	Högyész	Bonyhád, Kaposvár, Mohács, Szigetvár
Baja	Pest, Pécs, Vác, Zombor	Kalocsa	Mohács, Tolna
Kassa	Eperjes, Miskolc, Rozsnyó, Sátoraljaújhely	Alsó-Mecenzéf, Gálszécs	
Sopron	Győr, Pápa, Szombathely (Neustadt, Ausztria)	Kiscell, Kismarton, Kőszeg	Sárvár
Nagykanizsa	Keszthely, Körmend, Pécs, Szombathely, Veszprém (Varasd)	Zalaegerszeg	Babócsa, Kaposvár
Veszprém	Dunaföldvár, Fehérvár, Győr, Keszthely, Nagykanizsa, Pápa	Högyész	Devecser, Füred, Palota, Nagyvázsöny
Szeged	Kecskemét, Nagyszentmiklós	Törökbecse	Csóka, Szabadka
Pozsony	Érsekújvár, Galgóc, Nagyszombat, Nyitra	Moson-Óvár, Nagyléward, Nezsider, Somorja, Szerdahely, Szered	Bazin, Malacka
Újvidék			Verbász
Zombor	Baja		
<i>III. csoport:</i>			
Miskolc	Debrecen, Eger, Gyöngyös, Gyula, Kassa, Nagyvárad, Nyíregyháza, Pest, Rimaszombat, Rozsnyó, Sátoraljaújhely, Vác	Tállya	Békés, Bodrogkeresztúr, Mád, Mezőtúr, Putnok, Szikszó, Szolnok, Tarcál, Tokaj
Szatmárnémeti	Debrecen, Máramarosziget, Nagykároly	Felsőbánya, Nagybánya, Szinyérváralja	Bikszád, Csenger, Dés, Erdőd, Halmi, Fehérgyarmat, Mátészalka, Nagyszöllős, Tarcál, Técső, Tiszaújlak
Nagyvárad	Arad, Debrecen, Gyöngyös, Gyula, Miskolc	Belényes, Margita, Vasókóh	Békés, Bél, Diószeg, Élesd, Feketető, Mezőtúr, Nagyszalonta, Rézbánya, Szarvas, Szolnok, Telegd
Nyíregyháza	Debrecen, Kassa, Miskolc, Nagykároly, Sátoraljaújhely, Ungvár		Bodrogkeresztúr, Kisvárd, Nagykálló, Tokaj

(IV. Melléklet folytatása)

A város neve	Városok	Piacközpontok	Alközpontok
Arad	Csakova, Debrecen, Gyula, Lugos, Nagyvárad, Temesvár, Versec	Belényes, Dézna, Lippa, Makó, Margita, Pankota, Törökbecse	Bél, Borossebes, Butytyin, Élesd, Gyorok Halmágy, Hódmezővásárhely, Pécska, Radna, Világos
Versec	Arad, Csakova, Lugos, Temesvár	Lippa, Nagybecskerek, Oravica, Resica, Törökbecse	Dognácska, Fehéregyház, Karánsebes, Kudric, Móricföld, Németbogsán, Pancsova, Szászka
Debrecen	Arad, Eger, Gyöngyös, Gyula, Kassa, Miskolc, Nagykároly, Nagyvárad, Nyíregyháza, Pest, Szatmárnémeti	Margita, Nagybánya	Békés, Csenger, Diószeg, Fehérgyarmat, Mátészalka, Mezőtúr, Nagykálló, Szarvas, Székelyhíd, Szolnok, Tarcal, Tiszaújlak, Tokaj
Eger	Debrecen, Gyöngyös, Kecskemét, Losonc, Miskolc, Nagyvárad, Pest, Vác		Hatvan, Jászapáti, Jászárokszállás, Jászberény, Mezőtúr, Nagykőrös, Szolnok, Verpelét
Gyöngyös	Debrecen, Eger, Kecskemét, Losonc, Miskolc, Nagyvárad, Pest, Vác		Mezőtúr, Nagykőrös, Szolnok
Kecskemét	Debrecen, Eger, Gyöngyös, Gyula, Pest, Szeged		Mezőtúr, Nagykőrös, Szolnok
Gyula	Arad, Debrecen, Kecskemét, Miskolc, Nagyvárad, Pest	Belényes, Makó, Pankota	Békés, Bél, Halmágy, Hódmezővásárhely, Mezőtúr, Szarvas
Komárom	Esztergom, Érsekújvár, Győr, Pest	Garamszentbenedek, Somorja, Szerdahely, Tata	Mór
<i>IV. csoport:</i>			
Balassagyarmat	Besztercebánya, Losonc, Rimaszombat, Vác	Ipolyság	Oroszi
Temesvár	Arad, Csakova, Lugos, Versec	Hatzfeld, Lippa, Nagybecskerek, Törökbecse, Újpecs	Facset, Karánsebes, Móricföld, Nagykikinda, Németbogsán, Rácpárdány
Esztergom	Érsekújvár, Komárom, Pest-Buda, Vác	Ipolyság, Tata	
Keszthely Dunaföldvár	Nagykanizsa, Veszprém Fehérvár, Pécs Veszprém	Högyész, Paks	Füred Szekszárd, Tolna
Győr	Fehérvár, Komárom, Pápa, Veszprém	Moson-Óvár, Somorja, Szerdahely, Tata	Mór
Vác	Balassagyarmat, Eger, Esztergom, Gyöngyös, Losonc, Miskolc, Pest	Ipolyság	Hatvan, Jászapáti, Jászárokszállás, Jászberény, Oroszi
Pápa	Győr, Sopron, Veszprém		Devecser

(IV. Melléklet folytatása)

A város neve	Városok	Piacközpontok	Alközpontok
Nagyszombat	Galgóc, Nyitra, Pozsony	Szenic, Szered, Verbó	Bazin, Galánta, Szomolány, Vittenc Mór, Palota
Fehérvár	Dunaföldvár, Győr, Pest-Buda, Veszprém		
Nagyszentmiklós	Szeged	Hatzfeld, Törökbecse	
<i>V. csoport:</i>			
Szombathely	Körmend, Nagykanizsa, Sopron (Grác)	Kiscell, Kőszeg	Jánosháza, Pinkafő, Sár- vár, Szentgotthárd, Vas- vár
Nyitra	Érsekújvár, Galgóc, Nagyszombat, Pozsony	Garamszentbenedek, Nagytapolcsány, Szered	Aranyosmarót, Bán
Sassin		Nagylévárd, Szakolca, Szenic	Holics, Szobotiszt
Csakova	Arad, Lugos, Temesvár, Versec	Lippa, Oravica, Resica, Versec	Dognácska, Karánsebes, Móricföld, Németbogsán
Vágújhely Érsekújvár	Galgóc, Nagyszombat Esztergom, Galgóc, Ko- márom, Nyitra, Pozsony	Trencsén, Verbó Garamszentbenedek, Szerdahely, Szered	Beckó
Galgóc	Érsekújvár, Nagyszom- bat, Nyitra, Pozsony, Vágújhely	Nagytapolcsány, Szered, Verbó	Aranyosmarót, Bán
<i>VII. csoport:</i>			
Losonc	Balassagyarmat, Besz- tercebánya, Eger, Gyön- gyös, Rimaszombat, Pest, Vác	Ipolyság	Gács
Ungvár	Homonna, Nyíregyháza, Sátoraljaújhely	Gálszécs, Nagymihály	Beregszász, Kisvárd, a, Munkács, Nagyberezna
Homonna	Ungvár	Gálszécs, Nagymihály, Sztropkó, Varannó	
Körmend	Nagykanizsa, Szombat- hely (Grác, Radkersburg)	Zalaegerszeg	Csáktornya, Németújvár, Szentgotthárd
Sátoraljaújhely	Kassa, Nyíregyháza, Ungvár	Gálszécs, Nagymihály, Tállya	Bodrogkeresztúr, Kisvár- da, Tokaj
Besztercebánya	Balassagyarmat, Losonc, Rimaszombat	Alsókubin, Breznóbánya, Körmöcbánya, Liptó- szentmiklós, Mosóc, Sel- mecbánya, Szepessom- bat	Németlipcse, Poprad, Rózsashegy, Szentmárton, Szucsán
Zsolna		Bitcse, Kisucaújhely, Mosóc, Rajec, Vágbesz- terce, Varin	Csatza

(IV. Melléklet folytatása)

A város neve	Városok	Piacközpontok	Alközpontok
Lugos	Arad, Csakova, Temesvár, Versec	Lippa, Resica	Birkis, Déva, Dognácska, Dobra, Facset, Kápolnás, Karánsebes, Móricföld, Németszobán, Vasziova
Nagykároly	Debrecen, Nyíregyháza, Szatmárnémeti	Felsőbánya, Margita, Nagybánya, Szinyérváralja	Beregszász, Erdőd, Halmi, Mátészalka, Munkács, Nagyszőlős, Tasnád, Técső, Tiszaújlak
<i>VIII. csoport:</i>			
Eperjes	Bártfa, Kassa		
Bártfa	Eperjes		
Rimaszombat	Balassagyarmat, Besztercebánya, Losonc, Miskolc, Rozsnyó		
Késmárk		Igló, Lőcse, Ó-Lubló, Szepesszombat	Béla, Felka, Gniezda, Leibic, Mateóc, Podolin, Poprád, Szepesófalu
<i>IX. csoport:</i>			
Máramarossziget	Huszt, Szatmárnémeti	Nagybánya, Szinyérváralja	Bikszád
Huszt	Máramarossziget		Beregszász, Munkács, Nagyszőlős
<i>X. csoport:</i>			
Rozsnyó	Kassa, Miskolc, Rimaszombat	Alsó-Mecenzéf, Breznóbánya, Igló, Szepesszombat, Szomolnok	Dobsina, Jolsva, Poprád, Putnok, Ratkó, Nagyőrce

V. Az egyes városok által piachelyül vallott, illetve a megnevezett várost piachelyükül valló városok, piacközpontok és alközpontok

A város neve	A piachelyül vallott			A várost piachelyüknek valló		
	városok	piacközpontok	alközpontok	városok	piacközpontok	alközpontok
<i>I. csoport:</i>						
Pest-Buda				Gyöngyös, Kecskemét	Szentendre	Hatvan, Jász- apáti, Jász- árokszállás, Jász- berény, Nagykőrös, Szarvas, Szol- nok
<i>II. csoport:</i>						
Pécs						Bonyhád, Mo- hács, Mozsgó, Pécsvárad, Szigetvár
Baja						Mohács, Sza- badka
Kassa				Sátoraljaúj- hely	Gálszécs	Szikszó
Nagykanizsa						Babocsa, Csáktornya, Füred, Ka- posvár
Veszprém				Pápa		
Szeged				Nagyszent- miklós		Csóka, Hód- mezővásárhely
Pozsony						
Újvidék						
Zombor						
<i>III. csoport:</i>						
Miskolc				Eger, Sátor- aljaújhely		
Szatmárnémeti				Nagykároly	Szinyérvár- alja	Békés, Bik- szád, Csen- ger, Gyarmat, Halmi, Erdőd, Misztótfalu, Nagyszöllős, Tiszaújlak
Nagyvárad				Gyula	Belényes	Békés, Bél, Élesd, Kis- marja, Mező- túr, Nagysza- lonta, Székely- hida, Telegd

(V. Melléklet folytatása)

A város neve	A piachelyeül vallott			A várost piachelyüknek valló		
	városok	piacközpontok	alközpontok	városok	piacközpontok	alközpontok
Nyíregyháza						Nagyada, Nagykálló, Tokaj
Arad				Gyula	Pankota	Bél, Buttyin, Gyorok, Pécska, Radna, Petris, Soborsin, Tótvárad
Versec					Resica	Dognácska, Kudric, Nagybogsán, Móricföld
Debrecen				Gyula, Nagykároly		Békés, Gyarmata, Mezőtúr, Mátészalka
Eger	Gyöngyös, Miskolc			Gyöngyös		
Gyöngyös	Eger, Pest, Vác		Hatvan, Jászárószállás, Jászapáti, Jászberény, Verpelét	Eger		Hatvan, Jászapáti, Jászárószállás, Jászberény, Mezőtúr, Szolnok, Verpelét
Kecskemét	Pest					
Gyula	Arad, Debrecen, Várad					Békés, Szarvas
Komárom				Érsekújvár		
<i>IV. csoport:</i>						
Balassagyarmat	Losonc	Ipolyság		Losonc		Losonc-Tugár, Nagyoroszi, Szécsény
Temesvár				Lugos	Hatzfeld, Újpecs	Móricföld, Német és Rác Párdány
Esztergom Keszthely Dunaföldvár					Högyész, Paks	Szekszárd, Tolna
Győr Vác				Pápa Gyöngyös		Nagyoroszi, Jászárószállás, Jászberény
Pápa	Győr, Veszprém					Devecser

(V. Melléklet folytatása)

A város neve	A piachelyül vallott			A várost piachelyüknek valló		
	városok	piacközpontok	alközpontok	városok	piacközpontok	alközpontok
Nagyszombat				Galgóc		Szomolány, Vittenc Palota
Fehérvár Nagyszentmiklós	Szeged					
<i>V. csoport:</i>						
Szombathely						Pinkafő, Sár- vár, Vasvár
Nyitra	Galgóc	Nagytapol- csány, Szered		Galgóc	Nagytapol- csány Szenic	
Sassin Csakova						Holics Móricföld, Vasziova Beckó
Vágújhely		Trencsén, Verbó Szered				
Érsekújvár	Komárom					
Galgóc	Nagyszombat Nyitra			Nyitra	Nagytapol- csány	Vittenc
<i>VII. csoport:</i>						
Losonc	Balassagyar- mat, Rima- szombat			Balassagyar- mat		Gács, Lo- sonc-Tugár, Szécsény
Ungvár					Nagymihály	Munkács, Nagyberezna
Homonna Körmend					Nagymihály	Németújvár, Vasvár
Sátoraljaújhely	Kassa, Mis- kolc					Sárospatak, Tokaj
Besztercebánya					Mosóc, Li- betbánya, Liptószent- miklós Varin	Rózsahegy, Zólyom
Zsolna Lugos	Temesvár		Facset			Csatza Birkis, Facset, Móricföld, Né- metbogsán, Vasziova
Nagykároly	Debrecen, Szatmár- németi	Nagybánya				Erdőd, Misz- tótfa, Máté- szalka
<i>VIII. csoport:</i>						
Eperjes					Kisszeben, Sósfa Kisszeben	Hanusfalva
Bártfa						

(V. Melléklet folytatása)

A város neve	A piachelyül vallott			A várost piachelyüknek valló		
	városok	piacközpontok	alközpontok	városok	piacközpontok	alközpontok
Rimaszombat				Losonc		Losonc-Tugár, Putnok
Késmárk						Béla, Felka, Leibitz, Ma- teóc, Podolin, Poprád
<i>IX. csoport:</i>						
Máramarossziget	Huszt					Bikszád, Técső
Huszt				Máramaros- sziget		Técső
<i>X. csoport:</i>						
Rozsnyó						Dobsina, Jolsva, Nagy- rócze, Putnok, Ratkó

VI. Az adózó háztartások foglalkozás szerinti megoszlása az egyes városokban

Város	Értelmi- ségi	Kato- natiszt	Kéz- műves- mester	Kézmű- ves- és ker- legény	Keres- kedő	Kettős fogl.	Fuvaros, hajós	Vendég- látó	Alkalma- zott	Gaz- dálkodó	Nap- számos	Ipari mun- kás, bányász	Kapás	Ismeret- len foglalkozású	Összesen
Buda	288	21	1 009	494	354	29	126	129	56	284	943	—	844	1 853	6 430
Pest	104	6	1 580	—	684	5	104	29	3	38	—	—	—	7 416	9 969
Pozsony	206	2	1 227	208	533	12	74	97	23	45	74	5	—	4 634	7 140
Kassa	176	43	439	271	284	44	60	29	129	55	495	—	—	730	2 755
Sopron	196	29	655	71	116	—	15	23	74	300	151	—	654	1 602	3 886
Pécs	177	16	568	124	45	5	12	43	83	143	209	—	340	1 172	2 937
Szeged	53	—	1 043	—	267	58	73	57	30	—	—	—	—	4 876	6 457
Zombor	76	3	501	—	57	—	—	139	—	215	—	—	—	3 543	4 534
Újvidék	173	10	610	152	377	3	174	158	82	—	712	—	406	1 758	4 615
Baja	51	—	446	—	78	4	2	2	—	—	—	—	—	1 292	1 875
Veszprém	23	1	577	71	71	—	3	3	63	—	—	—	—	874	1 686
Kanizsa	6	—	170	9	36	—	—	—	1	—	—	—	—	908	1 130
Debrecen	110	—	1 928	—	148	—	—	5	11	—	—	—	—	3 142	5 344
Szatmár	68	—	731	—	51	—	—	2	3	—	—	—	—	1 745	2 600
Eger	86	2	585	—	36	3	2	3	32	—	—	—	—	3 205	3 954
Komárom	24	—	461	—	114	8	—	—	2	—	—	—	—	1 554	2 163
Nagyvárad	37	—	543	—	70	—	—	6	5	—	—	—	—	1 344	2 005
Miskolc	19	—	362	—	34	—	—	5	16	—	—	—	—	1 229	1 665
Gyöngyös	23	—	594	—	78	—	—	3	—	—	—	—	—	1 731	2 429
Nyíregyháza	—	—	149	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	1 066	1 220
Kecskemét	29	—	447	—	22	—	1	6	2	—	—	—	—	3 901	4 408
Gyula	19	—	311	10	12	5	—	9	96	—	—	—	—	1 715	2 177
Arad	65	5	307	—	71	—	—	18	2	—	—	—	—	2 496	2 964
Versec	32	2	427	—	79	5	—	—	1	—	5	—	—	2 222	2 773
Temesvár	87	10	764	5	199	8	48	133	45	—	—	—	—	1 798	3 097
Esztergom	67	—	523	44	78	—	—	8	38	—	—	—	—	1 742	2 500
Győr	92	—	571	4	161	10	37	85	51	—	—	—	—	1 769	2 780
Nagyszombat	110	—	360	45	124	22	15	67	25	—	109	—	—	534	1 411
Fehérvár	48	1	649	—	51	—	—	23	67	—	—	—	—	2 269	3 108
Balassagyarmat	15	—	183	—	91	—	—	4	2	—	—	—	—	303	599

(VI. Melléklet folytatása)

Város	Értelmi- ségi	Kato- natiszt	Kéz- műves- mester	Kézmű- ves- és ker. legény	Keres- kedő	Kettős fogl.	Fuvaros, hajós	Vendég- látó	Alkalma- zott	Gaz- dálkodó	Nap- számos	Ipari mun- kás, bányász	Kapás	Ismeret- len foglal- kozású	Összesen
Keszthely	—	—	93	—	2	—	—	2	8	—	—	—	—	786	891
Földvár	8	—	377	29	9	—	8	4	—	—	—	—	—	1 396	1 832
Vác	46	—	431	62	25	—	13	7	27	2	—	—	—	1 498	2 111
Pápa	14	—	497	—	144	—	—	5	49	—	—	—	—	1 795	2 504
Nagyszentmiklós	8	—	218	—	29	—	1	8	35	—	—	—	—	1 321	1 620
Szombathely	25	—	239	—	24	—	—	1	4	—	—	—	—	329	622
Nyitra	15	—	175	—	36	—	—	1	6	—	—	—	—	617	850
Vágújhely	28	—	240	—	83	—	—	33	5	—	—	—	—	416	805
Csakova	8	—	134	—	51	—	—	5	27	—	—	—	—	516	741
Érsekújvár	11	—	213	—	6	—	1	1	5	—	—	—	—	686	923
Galgóc	7	—	231	—	39	—	4	6	31	—	—	—	—	569	887
Sassin	2	—	126	8	—	—	—	—	6	—	—	—	—	218	360
Besztercebánya	40	2	377	4	31	—	—	4	11	—	—	—	—	246	715
Zsolna	8	—	144	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	156	315
Ungvár	18	—	305	1	89	—	2	4	43	20	—	—	12	359	853
Sátoraljaújhely	11	—	139	—	18	—	1	29	27	—	—	—	—	349	574
Homonna	3	—	138	—	15	—	—	15	—	—	—	—	—	13	184
Körmend	3	—	71	—	9	—	—	—	2	—	—	—	—	313	398
Lugos	11	—	160	—	47	—	—	—	—	—	—	—	—	1 085	1 303
Nagykároly	5	—	174	1	16	—	—	1	56	—	—	—	—	595	848
Losonc	4	—	191	—	9	—	—	—	—	—	—	—	—	158	462
Rozsnyó	22	—	267	9	17	—	—	1	—	—	—	21	—	349	686
Eperjes	69	—	353	168	80	—	22	4	59	23	154	—	—	655	1 589
Bártfa	35	—	344	—	6	—	—	3	—	—	—	—	—	340	728
Késmárk	46	1	319	83	31	9	2	1	4	1	128	53	—	249	926
Rimaszombat	8	—	306	—	4	—	—	2	—	—	—	—	—	193	513
Máramarossziget	32	—	236	—	61	—	5	4	19	—	—	—	—	285	642
Huszt	6	—	45	—	10	—	—	1	—	—	—	—	—	361	423

**VII. Az ismert, illetve ismeretlen foglalkozásúak által bérebe adott lakások
nagyság szerinti megoszlása**

Helyiségek száma	Az ismert foglalkozásúak		Ismeretlen foglalkozásúak		Összesen	
	által bérebe adott lakások				lakás	
	száma	%-a	száma	%-a	száma	%-a
1 szoba	257	24,7	724	37,6	981	33,1
2 szoba	25	2,4	44	2,3	69	2,3
1 szoba + konyha	317	30,5	500	26,0	817	27,6
2 szoba + konyha	299	28,7	458	23,8	757	25,5
3 szoba + konyha	90	8,6	105	5,6	195	6,7
4 szoba + konyha	28	2,7	28	1,4	56	1,9
5 szoba + konyha	7	0,7	6	0,3	13	0,4
6 szoba + konyha	1	0,1	6	0,3	7	0,2
7 szoba + konyha	—	—	3	0,2	3	0,1
<i>Összesen:</i>	1024	98,4	1874	97,5	2898	97,8
5 szoba + 2 konyha	6		9		15	
5 szoba + 3 konyha	3		3		6	
6 szoba + 2 konyha			6		6	
7 szoba + 2 konyha	1		2		3	
7 szoba + 5 konyha	1		1		2	
8 szoba + 2 konyha			3		3	
8 szoba + 3 konyha			1		1	
8 szoba + ? konyha			9		9	
9 szoba + 3 konyha			2		2	
9 szoba + 4 konyha	1				1	
9 szoba + ? konyha			3		3	
10 szoba + 3 konyha	1		1		2	
10 szoba + 4 konyha	1				1	
10 szoba + 5 konyha	1				1	
10 szoba + ? konyha			2		2	
12 szoba + 4 konyha	2				2	
12 szoba + 7 konyha			1		1	
12 szoba + ? konyha			1		1	
14 szoba + 4 konyha			1		1	
14 szoba + 5 konyha			1		1	
15 szoba + ? konyha			1		1	
16 szoba + ? konyha			1		1	
22 szoba + ? konyha			1		1	
<i>Összesen:</i>	17	1,6	49	2,5	66	2,2
<i>Mindösszesen:</i>	1041	100,0	1923	100,0	2964	100,0

**VIII. Az adózó háztartások jogi kategóriák szerinti megoszlása
az egyes városokban**

Város	Nemes	Honoratior	Polgárjogú	Nem polgárjogú	Összes
	háztartások száma				
Buda	136	128	1 250	4 916	6 430
Pest	328	70	1 630	7 941	9 969
Pozsony	140	133	1 599	5 268	7 140
Kassa	234	99	624	1 798	2 755
Sopron	126	104	944	2 712	3 886
Pécs	116	101	718	2 002	2 937
Szeged	87	49	1 307	5 014	6 457
Zombor	103	55	562	3 814	4 534
Újvidék	77	92	485	3 961	4 615
Baja	22	55		1 798	1 875
Veszprém		9		1 677	1 686
Kanizsa		6		1 124	1 130
Debrecen	284	50	1 301	3 709	5 344
Szatmárnémeti	178	33	323	2 066	2 600
Eger	95	55	398	3 406	3 954
Komárom	270	25	574	1 294	2 163
Nagyvárad		30		1 975	2 005
Miskolc		19		1 646	1 665
Gyöngyös		22		2 407	2 429
Nyíregyháza				1 220	1 220
Kecskemét	2	27		4 379	4 408
Gyula		5		2 172	2 177
Arad		52		2 912	2 964
Versec		25		2 748	2 773
Temesvár	54	39	302	2 702	3 097
Esztergom	5	56	827	1 612	2 500
Győr	192	65	781	1 742	2 780
Nagyszombat	81	111	513	706	1 411
Fehérvár	126	36	900	2 046	3 108
Balassagyarmat		8		591	599
Keszthely				891	891
Földvár	40			1 792	1 832
Vác		35		2 076	2 111
Pápa	233	3		2 268	2 504
Nagyszentmiklós		3		1 617	1 620
Szombathely	55	23		544	622
Nyitra		11		839	850
Vágújhely		1		804	805
Csakova		8		733	741
Érsekújvár		9		914	923
Galgóc		5		882	887
Sassin		1		359	360
Besztercebánya	72	22	422	199	715
Zsolna		6	276	33	315
Rozsnyó		17	195	474	686

(VIII. Melléklet folytatása)

Város	Nemes	Honoratior	Polgárjogú	Nem polgárjogú	Összes
	háztartások száma				
Ungvár		10		843	853
Sátoraljaújhely	124	7		443	574
Homonna				184	184
Körmend	32	3		363	398
Lugos		13		1 290	1 303
Nagykároly	27	4		817	848
Losonc		4		458	462
Eperjes	108	47	318	1 115	1 588
Bártfa	28	36	358	307	729
Késmárk	66	30	321	509	926
Rimaszombat		8	179	326	513
Máramarossziget		3		639	642
Huszt				423	423

IRODALOM

- ALEXANDERSSON, 1965 = ALEXANDERSSON, G.: City forming and city serving production. In: Allgemeine Stadtgeographie (Hg. Schöller, P.). Darmstadt, 1969, 310—321.
- BÁCSKAI, 1965 = A területi állami levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke, I. (Szerk.: BÁCSKAI V.) Bp. 1965, 186—199.
- BÁCSKAI, 1968 = BÁCSKAI V.: A pesti Belváros háztulajdonosainak mobilitása 1733—1820. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965/66, Bp. 1968, 143—174.
- BÁCSKAI, 1969 = BÁCSKAI V.: A területi levéltárakban őrzött feudális kori összeírások jegyzéke, III. (Szerk.: BÁCSKAI V.) Bp. 1969
- BÁCSKAI, 1971 = BÁCSKAI V.: Győr társadalmi összetétele a XVIII. században. In: Győr. Várostörténeti Tanulmányok. Győr, 1971
- BÁCSKAI, 1972 = BÁCSKAI V.: Pest társadalma és politikai arculata 1848-ban. Tanulmányok Budapest Múltjából, XIX. Bp. 1972. 283—326.
- BÁCSKAI, 1974 = BÁCSKAI V.: Fehérvár fejlődése a XVIII. században és a XIX. század elején. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 8. Székesfehérvár, 1974, 350—369.
- BÁCSKAI, 1979 = BÁCSKAI V.: Pest társadalomtörténetének vizsgálata a házasságkötések alapján (1325—1830). Tanulmányok Budapest Múltjából, XXI. Bp. 1979, 49—104.
- BÁCSKAI—NAGY, 1984 = BÁCSKAI V.—NAGY L.: Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp. 1984
- BÁRÁNDY, 1842 = BÁRÁNDY J.: Magyarországnak statisztikai összes átnézete. Bécs, 1842
- BELUSZKY, 1965 = BELUSZKY P.: A magyar városok központi szerepköre. Statisztikai Szemle, 1965. 544—561.
- BOTTLÓ, 1957 = BOTTLÓ B.: Az 1828. évi összeírás. In: A történeti statisztika forrásai. (Szerk.: KOVACSICS J.) Bp. 1957, 242—272.
- DÓKA, 1970 = DÓKA K.: A pesti céhrendszer válságának kibontakozása az 1840-es években. Bp. 1970. (Az ELTE Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének kiadványai I.)
- DORFFINGER, 1827 = DORFFINGER, J. A.: Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königl. ung. Freystadt Pesth. 1827
- FÉNYES, 1836—1840 = FÉNYES E.: Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben, 1—6. Pest, 1836—1840
- FUTÓ, 1977 = FUTÓ P.: A clusteranalízis egy új modellje és algoritmus. *Sigma*, 1977, 3.
- FÜSTÖS—MESZÉNA—SIMONNÉ, 1977 = FÜSTÖS L.—MESZÉNA GY.—SIMONNÉ MOSOLYGÓ N.: Clusteranalízis. *Sigma*, 1977, 3.
- L. GÁL, 1972 = L. GÁL É.: A Krisztinaváros topográfiája 1770—1872. Tanulmányok Budapest Múltjából, XIX. Bp. 1972, 179—220.
- GYIMESI, 1975 = GYIMESI S.: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Bp. 1975
- HECKENAST, 1948 = HECKENAST G.: Les roturiers intellectuels en Hongrie. 1780—1848. Revue d'histoire comparée 1948. 1.
- MAGYARORSZÁG, 1865 = MAGYARORSZÁG művelési ágak szerinti terjedelme és földjövendelme. Hivatalos adatok szerint a N. M. Magyar Királyi Helytartótanács rendeletéből kimutatva. Buda, 1865
- MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE, 1980 = MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1790—1848. Bp. 1980
- NAGY, 1975 = NAGY L.—BÓNIS GY.: Budapest története, III. Bp. 1975

- NAGY, LUDOVICUS 1828 = NAGY, LUDOVICUS: Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae Partiumque adnexarum. Buda, 1828
- PÁLFFY, 1938 = PÁLFFY I.: Székesfehérvár szabad királyi város 1828-ban. *Statisztikai Szemle*, 1938, 237—247.
- PATACHICH, 1834 = PATACHICH J.: Szabad kir. Pest városában 1767-dik óta választott külső és belső tanács tagjainak és az 1834-dik évben tartott tisztviselőknek és választott polgároknak jegyzéke. Pest, é. n. (1834)
- THIRRING, 1901 = THIRRING G.: Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1901, 129—162.
- UNGÁR, 1942 = UNGÁR L.: A magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. *Századok*, 1942, 316—320.
- VOJDISEK, 1822 = VOJDISEK L.: Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pest. Pest, 1822
- VÖRÖS, 1971 = VÖRÖS, K.: Budapest legnagyobb adófizetői 1873-ban. Tanulmányok Budapest Múltjából, *XVIII.* Bp. 1971, 249—308.

MUTATÓK

TÁBLÁZATOK MUTATÓJA

1. A rotált faktor-mátrix	19
2. A piacfunkció erőssége alapján kialakított kategóriákba tartozó központok eloszlása a 10 csoportban	27
3. A piacfunkció erőssége alapján kialakított kategóriákba tartozó központok eloszlása az 5 csoportban	27
4. A faktorokkal szorosabb (0,5 feletti) összefüggést mutató változók száma a két csoportosításnál	28
5. A vonzáskörzet átlagos népességszáma a különböző csoportokban	28
6. A városok eloszlása a clusterekben	31
7. A különböző csoportokba tartozó városok faktorértékei	32
8. A gabonafajták városi piaci árának átlagos alakulása az 1820—1827. években	39
9. Az adózó háztartások foglalkozás szerinti megoszlása várostípusonként	73
10. Az iparúzők iparágankénti %-os megoszlása a városokban	75
11. Az iparúzők iparágankénti %-os megoszlása a körzetekben	75
12. Az iparúzők %-os megoszlása a városokban és körzeteikben	76
13. Az egy mesterre jutó legények száma a legtöbb legényt foglalkoztató szakmákban	80
14. Az egy háztartásra jutó földterület nagysága a kézművesipart folyamatosan, illetve csak az év egy részében gyakorlóknál	83
15. A kézművesek %-os megoszlása adótételeik szerint	86
16. A pesti és debreceni kézművesek %-os megoszlása adótételeik szerint, 1797—1839	87
17. A legmagasabb átlagos adóösszeget fizető mesterségek kilenc városban	88
18. A kézművesek megoszlása %-ban a különböző adóosztályokban	89
19. A kézművesmesterek egy háztartásra jutó ingatlanainak nagysága, illetve alkalmazottainak száma a városok különböző csoportjaiban	92
20. A birtokosok aránya és az egy háztartásra jutó földterület nagysága az egész évben és a nem egész évben dolgozó kézműveseknél	95
21. A különböző jogállású kézművesek, valamint ingatlanok és alkalmazottak %-os megoszlása	99
22. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó földterület nagysága és az alkalmazottak száma a kézművesek különböző jogállású csoportjainál	99
23. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó földterület nagysága és az alkalmazottak száma a polgár és nem polgár kézműveseknél a polgárjog fogalmát ismerő városokban	100
24. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó földterület nagysága és az alkalmazottak száma a polgárjoggal nem rendelkező kézműveseknél a különböző városokban	103
25. A kereskedők megoszlása adótételeik szerint Pesten, Debrecenben és Esztergomban	105
26. A 10 forintot és annál magasabb átlagos adót fizető kereskedők Pesten, Debrecenben és Esztergomban	106
27. A különböző szakosodású újvidéki kereskedők évi jövedelmének összege	107
28. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a kereskedőknél a városok különböző csoportjaiban	113
29. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a jelentősebb és kisebb volumenű kereskedést folytató kereskedőknél	116

30. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a kereskedők különböző jogállású csoportjaiban	116
31. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a különböző jogállású kereskedőknél a polgárjog fogalmát ismerő városokban	118
32. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a szabad királyi és egyéb városokban élő, polgárjoggal nem rendelkező kereskedőknél	119
33. A különböző jogállású fuvarosok, illetve a szállítás különböző ágazataiban működők egy háztartásra jutó ingatlanvagyonra	127
34. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a különböző jogállású vendéglátóknál	131
35. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a vendéglátás különböző ágaiban működőknél	131
36. Az értelmiségiek száma és foglalkozási megoszlása a városok csoportjaiban	133
37. A Dorffinger útmutatójában, illetve az 1828. évi összeírásban szereplő pesti értelmiségiek foglalkozás szerinti megoszlása	134
38. Az értelmiségiek foglalkozás szerinti megoszlása az 1828-ban összeírtak között, illetve az 1840-es években	135
39. A birtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma az értelmiség különböző jogállású csoportjainál	137
40. Az értelmiség birtokviszonyai a különböző típusú városok csoportjaiban	137
41. A birtokosok aránya, illetve az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága az alkalmazottak különböző csoportjainál	141
42. A birtokosok aránya és az egy birtokos háztartásra jutó mezőgazdasági ingatlanok nagysága a napszamosoknál	143
43. A birtokosok aránya és az egy birtokosra jutó mezőgazdasági ingatlanok nagysága a kapásoknál	143
44. Az ismeretlen foglalkozásúak aránya azokban a városokban, amelyek megjelölték a napszamosok, kapások és gazdálkodók foglalkozását	145
45. Az ismeretlen foglalkozásúak különböző csoportjai által birtokolt mezőgazdasági ingatlanok eloszlása	148
46. Az egy háztartásra jutó földterület nagysága az ismeretlen foglalkozásúak csoportjainál és a gazdálkodóknál	149
47. Az egy háztartásra jutó földterület átlagos nagysága a gabonaellátottság szempontjából különböző városokban	152
48. Az egy háztartásra jutó földterület átlagos nagysága a városok különböző csoportjaiban	152
49. A bérbe adott házak megoszlása a szobák száma szerint	156
50. Az ismeretlen, illetve ismert foglalkozású lakosok által bérbe adott házak megoszlása a szobák száma szerint	156
51. A házukat vagy annak egy részét bérbeadók aránya a háztulajdonosok között a városok különböző csoportjaiban	158
52. Az adózó háztartások jogi kategóriák szerinti megoszlása	161
53. A kiváltságos rétegek aránya a polgárokat kimutató 26 városban	161
54. A városi ingatlanok megoszlása a városiakok különböző jogállású csoportjai között	162
55. A nemesi háztartások megoszlása a családfő foglalkozása szerint	165
56. A nemesi ingatlanbirtokosok aránya és a nemesség részesedése a városi ingatlanokból, illetve házbérbíróidelemből	166
57. A honoratiorok foglalkozás szerinti megoszlása	170
58. A honoratiorok részesedése a városi ingatlanokból és a házbérbíróidelemből	171
59. Az ingatlanbirtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a honoratioroknál	172
60. Az ingatlanbirtokosok aránya, az egy háztartásra jutó ingatlanok nagysága és az alkalmazottak száma a nem honoratior értelmiségiekéknél	172
61. Az ingatlantulajdonosok aránya és megoszlása a honoratiorok különböző foglalkozáscsoportjaiban	173
62. A polgárok foglalkozás szerinti megoszlása	178

63. A polgárság részesedése a városi ingatlanokból és házbérfővelemből a polgárokat megjelölő 26 városban (%)	179
64. Az ingatlantulajdonosok aránya a kereső foglalkozást nem űző és kereső foglalkozást űző polgárok között (%)	180
65. Az egy birtokos háztartásra jutó földterület nagysága a kereső foglalkozású és kereső foglalkozást nem űző polgároknál	180
66. A birtokosok aránya és az egy birtokos háztartásra jutó földterület nagysága a különböző foglalkozású polgári háztartásokban	181
67. Az egy háztartásra jutó szolgák és szolgálók száma a kereső foglalkozást űző és nem űző háztartásokban	182
68. Az egy háztartásra jutó szolgák és szolgálók száma a különböző kereső foglalkozást űző polgároknál	183
69. Az egy bérbeadóra jutó átlagos házbérfősszeg a városi lakosság különböző jogállású csoportjainál	184
70. A zsidó háztartások száma és %-a az egyes városokban	186
71. A zsidó háztartások foglalkozás szerinti megoszlása	187
72. A kiváltsággal nem rendelkező városi lakosság foglalkozási megoszlása	189

FÖLDRAJZI MUTATÓ

A helységnevek után következő számok a szövegben és a jegyzetekben előforduló helységnevekre utalnak. A kurzívan szedett számok a szöveg közötti táblázatok számai, a római számok a Mellékletben közölt táblázatokra vonatkoznak.

A helységneveket a korabeli alakban közöljük, zárójelben feltüntetjük mai, attól eltérő elnevezésüket és azt az országot, amelyhez a helység ma tartozik. Az országok jelzései: A (Ausztria), CS (Csehszlovákia), J (Jugoszlávia), N (Németország), SZ (Szovjetunió).

- Alföld 39, 83, 94
 Alsókubin (Dolný Kubin, CS) 22, I, IV
 Alsó-Magyarország 37
 Alsó-Mecenzéf (Nižný Medzev, CS) 22, I, IV
 Arad (R) 21, 38, 39, 41, 81, 96, 155, 157, 164, 174, 175, 7, 8, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Arad megye 43
 Aranyosmarót (Zlaté Moravce, CS) IV
 Ausztria 45, 51
 Árva megye 52
- Babócsa IV, V
 Baja 21, 3, 36, 94, 100, 120, 155, 7, 20, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Balassagyarmat 21, 44, 45, 48, 59, 150, 157, 169, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Bazin (Pezionok, CS) IV
 Bán (Bánovce nad Bebravou, CS) 22, I, IV, V
 Bártfa (Bardejov, CS) 23, 29, 54, 55, 67, 165, 188, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Bát (Bátovce, CS) 23, I
 Beckó (Beckov, CS) IV, V
 Belényes (Beiuș, R) 24, I, IV, V
 Bellus (Beluša, CS) 24, I
 Bereg megye 54
 Beregszász (Beregovo, SZ) 56, I, IV
 Besztercebánya (Banská Bystrica, CS) 23, 29, 52, 57, 68, 161, 165, 169, 171, 186, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Bécs (Wien, A) 36, 41, 45, 52, 53, 57, 100, 120
 Békés IV, V
 Békés megye 43
 Bél (Beliu, R) 24, I, IV, V
 Bihar megye 40, 41
 Bikszád (Bixád, R) IV, V
 Birkis (Birchiș, R) IV, V
 Bitse (Bytča, CS) 23, I
 Bodrogkeresztúr IV
 Bonyhád IV, V
 Borossebes (Sebis, R) IV
 Borsod megye 42
 Brassó (Brasov, R) 45
- Brezsnóbánya (Brezno nad Hronom, CS) 24, I, IV
 Buda-Krisztinaváros 97
 Buda I. Pest-Buda
 Bukovina 43
 Buttyin (Buteni, R) IV, V
- Csakova (Ciakova, J) 22, 49, 51, 59, 66, 96, 147, 150, 151, 155, 186, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Csáktornya (Čakovec, J) IV, V
 Csanád megye 43
 Csatka (Čadca, CS) IV, V
 Csehország 41, 45
 Csenger IV, V
 Csóka (Čoka, J) I, V
 Csongrád megye 43
- Debrecen 21, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 53, 57, 69, 77, 79, 85, 86, 89, 101, 104, 125, 126, 129, 136, 150, 157, 165, 175, 176, 186, 7, 15, 16, 17, 25, 26, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Devecser IV, V
 Dés (Dej, R) IV
 Déva (Deva, R) IV
 Dézna (Dezna, R) 23, I, IV
 Diószeg (Diosig, R) IV
 Dobra (R) IV
 Dobsina (Dobšina, CS) IV, V
 Dognácska (Dognecea, R) 43, IV, V
 Duna 42, 45, 46, 47, 50, 53, 57, 126
 Dunaföldvár 21, 36, 44, 47, 59, 66, 69, 77, 94, 109, 126, 146, 150, 165, 186, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Dunaszerdahely (Dunajská Streda, CS) IV, V
 Dunántúl 35, 58
- Eger 21, 39, 42, 69, 87, 89, 97, 100, 109, 149, 150, 155, 165, 186, 7, 17, 18, 20, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Eperjes (Prešov, CS) 23, 29, 54, 55, 63, 69, 79, 105, 111, 145, 165, 174, 7, 42, 44, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Erdély 9, 41, 43, 78

- Erdőd (Ardud, R) IV, V
 Erdőhát 43
 Esztergom 21, 44, 46, 47, 66, 69, 85, 86, 94, 96, 101, 104, 125, 126, 128, 129, 136, 144, 155, 165, 186, 7, 15, 17, 20, 25, 26, 70, I, II, III, V, VI, VIII
 Esztergom megye 47
 Élesd (Aleşd, R) IV, V
 Érsekújvár (Nové Zámky, CS) 22, 50, 151, 155, 186, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
- Facset (Făget, R) IV, V
 Fehéregyháza (Albeşti, R) IV
 Fehérgyarmat IV
 Fehérvár I. Székesfehérvár
 Fejér megye 46, 50
 Feketető (Negreni, R) IV
 Felka (I. Poprád) IV, V
 Felsőbánya (Baia Sprie, R) 24, I, IV
 Felvidék 31, 41
 Ferenc-szatorna 36
 Földvár I. Dunaföldvár
 Frankfurt/M (N) 57
- Galánta (Galanta, CS) IV
 Galgóc (Hlohovec, CS) 22, 49, 50, 59, 146, 155, 164, 7, 70, I, II, III, V, VI, VIII
 Galícia 50, 55
 Garamszentbenedek (Hronský Beňadik, CS) 22, I, IV
 Gács (Halič, CS) IV, V
 Gálszécs (Secovče, CS) 23, I, IV, V
 Gniezda (Hniezdené, CS) IV
 Gölnicbánya (Gelnica, CS) 24, I, IV
 Gömör megye 42
 Grác (Graz, A) 53, IV
- Gyarmata (Giarmata, R) V
 Gyorok (Ghiorok, R) IV, V
 Gyöngyös 21, 39, 40, 41, 77, 96, 109, 147, 150, 155, 7, 8, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Győr 22, 26, 44, 45, 46, 47, 50, 68, 69, 94, 104, 126, 165, 168, 174, 186, 7, 20, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Gyula 21, 29, 38, 39, 41, 43, 146, 150, 151, 155, 186, 7, 8, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
- Halmágy (Hălmagiu, R) 41, IV
 Halmi (Halmeu, R) IV, V
 Hanusfalva (Hanušovce, CS) V
 Hatvan IV, V
 Hatzfeld (Zsombolya, Jimbolia, R) 22, I, IV, V
 Hegyalja 53
 Hódmezővásárhely 56, IV, V
 Holics (Holič, CS) IV, V
 Homonna (Humenné, CS) 23, 29, 52—54, 59, 66, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
- Horvát-Szlavonország 9
 Hőgyész 23, I, IV, V
 Hunsdorf (Hunfalva, Hunovce, CS) 55
 Huszt (Huszt, SZ) 23, 56, 59, 146, 150, 151, 164, 70, I, II, III, IV
- Igló (Spišska Nová Ves, CS) 23, I, IV
 Illava (Ilava, CS) 23, I, IV
 Ipolyság (Šahy, CS) 22, 48, I, IV, V
- Jánosháza IV, V
 Jászapati IV, V
 Jászárokszállás IV, V
 Jászberény IV, V
 Jászkun, Hajdúkerület 7, 41
 Jolsva (Jelšava, CS) IV, V
- Kalocsa 23, I, IV
 Kanizsa I. Nagykanizsa
 Kaposvár IV, V
 Karánsebes (Caransabeş, R) 53, IV
 Kassa (Košice, CS) 21, 35, 37, 42, 45, 53, 55, 63, 69, 97, 112, 145, 157, 165, 7, 42, 44, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Kápolnás IV
 Kecskemét 21, 38, 40, 43, 50, 85, 87, 146, 150, 151, 165, 7, 17, 18, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Kelemes (CS) 55
 Keszthely 22, 44, 48, 59, 66, 186, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Késmárk (Kežmarok, CS) 23, 54—56, 145, 157, 165, 186, 7, 42, 44, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Kiscell 22, I, IV
 Kismarja V
 Kismarton (Eisenstadt, A) 22, I, IV
 Kiszseben (Sabinov, CS) 23, 55, I, IV, V
 Kisucaújhely (Kisucké Nové Mesto, CS) 23, I, IV
 Kisuca-völgy 54
 Kisvárdá IV
 Komárom (Komárno, CS) 21, 26, 29, 42, 68, 165, 167, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Korompa (Kromachy, CS) 24, I, IV
 Korpona (Krupina, CS) 24, I, IV
 Körmend 23, 29, 51, 53, 59, 151, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Körnöcbánya (Kremnica, CS) 23, 54, I, IV
 Kőszeg 23, 29, 30, 51, I, IV
 Kudric (Temeskutas, Gudurica, J) IV, V
 Kula (J) 22, 36, I, IV
- Leibic (L'ubice, CS) IV, V
 Lengyelország 37, 42, 55, 56
 Léva (Levice, CS) 22, I, IV
 Libetbánya (L'ubietova, CS) 24, I, IV, V
 Lipcse (Leipzig, N) 57
 Lippa (Lipova, CS) 23, I, IV

- Liptó megye 52, 53
 Liptószentmiklós (Liptovský Mikuláš, CS) 23, I, IV
 Losonc (Lučenec, CS) 23, 29, 48, 52, 53, 164, 186, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Losonc-Tugár (I. Losonc, Tuhár, CS) V
 Lőcse (Levoča, CS) 23, 55, I, IV
 Lubló l. Ólubló
 Lugos (Lugoj, R) 23, 53, 54, 66, 146, 147, 150, 155, 158, 186, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
- Magyar tengerpart 9
 Makó 22, I, IV
 Malacka (Malacky, CS) IV
 Marcali 23, I, IV
 Margita (Marghita, R) 22, I, IV
 Mateóc (Matejovce, CS) 22, IV, V
 Mád IV
 Máramarosziget (Sighetul Marmației, R) 23, 29, 56, 108, 109, 111, 132, 146, 150, 151, 155, 158, 164, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Mátészalka IV, V
 Mezőtúr 56, I, IV, V
 Miskolc 21, 39, 42, 53, 55, 66, 108, 109, 112, 120, 150, 155, 164, 175, 7, 8, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Misztótfalu (Cicirliu, R) V
 Mohács 9, 37, IV, V
 Moldva 43
 Mór IV
 Móricföld IV, V
 Morvaország 45, 49, 50, 55
 Mosóc (Mošovce, CS) 24, I, IV, V
 Moson megye 150
 Moson-Óvár 22, I, IV
 Mozsgó V
 Munkács (Mukacsevo, SZ) 56, IV
- Nagybánya (Baia Mare, R) 24, 63, I, IV
 Nagybecskerek (Zrenjanin, J) 21, I, IV
 Nagybereszna (Velikij Bereznij, CS) IV, V
 Nagykálló IV, V
 Nagykanizsa 21, 35, 36, 51, 53, 94, 146, 7, 20, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Nagykároly (Carei, R) 23, 41, 43, 44, 50, 52, 53, 66, 100, 150, 151, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Nagykikinda (Velika Kikinda, R) IV
 Nagykőrös IV, V
 Nagylévárd (Vel'ké Leváre, CS) 22, I, IV
 Nagymada (Nyirmada) V
 Nagymihály (Michalovce, CS) 22, I, IV
 Nagyoroszi IV, V
 Nagyrőcze (Revúca, CS) IV, V
 Nagyszalonta (Salonta, R) IV, V
 Nagyszentmiklós (Sinnicolau Mare, R) 21, 44, 45, 48, 59, 94, 147, 7, 20, 70, I, IV, V, VI, VIII
- Nagyszombat (Trnava, CS) 21, 26, 44, 45, 46, 49, 50, 63, 94, 108, 150, 151, 157, 165, 175, 7, 20, 42, 44, 70, I, IV, V, VI, VIII
 Nagyszöllös (Vinogradov, SZ) 56, I, IV, V
 Nagytapolcsány (Topolčány, CS) 22, 50, I, IV, V
 Nagyvárad (Oradea Mare, R) 21, 26, 39, 40, 41, 85, 87, 96, 147, 149, 155, 164, 169, 188, 7, 17, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Nagyvázsöny IV
 Nezsídér (Neusiedl am See, A) 22, 25, 50, IV
 Németbogsán (Bogša, R) 43, IV, V
 Németlipcse (Partizánska L'upča, CS) IV
 Németújvár (Güssing, A) 51, IV, V
 Nógrád megye 52
- Nyíregyháza 21, 38, 41, 43, 66, 147, 151, 186, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Nyitra (Nitra, CS) 22, 29, 48, 49, 50, 54, 66, 81, 109, 148, 155, 164, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Nyitra megye 48, 49, 50, 108, 120, 150, 186
- Ólubló (Stará L'ubovňa, CS) 24, I, IV
 Oravica (Oravița, R) 22, I, IV
 Oszlány (Oslany, CS) 24, I
- Paks 22, I, IV, V
 Palánka (Bačka Palanka, J) 36
 Pancsova (Pancevo, J) IV
 Pankota (Pincota, R) 23, I, IV, V
 Partium 9
 Pápa 22, 44, 45, 46, 47, 77, 80, 96, 120, 150, 155, 188, 7, 70, 120, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Párdány (Német-, Rác-, Ninčičevo, J) IV, V
 Pest I. Pest-Buda
 Pest-Buda 21, 25, 35, 36, 37, 40, 41—47, 50, 53, 57, 58, 63, 67, 68, 70, 71, 77, 78, 80, 81, 85, 86, 89—92, 96, 97, 98, 101, 104, 106, 108, 109, 115, 120, 121, 122, 125, 126, 128, 129, 132, 134, 135, 136, 138, 140, 146, 150, 151, 157, 158, 165, 168, 170, 174, 177, 178, 7, 16, 17, 25, 26, 42, 43, 44, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Petris (Petriș, R) V
 Pécs 21, 24, 35, 37, 42, 70, 85, 87, 94, 146, 155, 165, 7, 17, 20, 42, 43, 44, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
 Pécska (Pecica, J) 41, I, V
 Pécsvárad V
 Pinkafő (Pinkafeld, A) IV, V
 Podolin (Podolíneč, CS) IV, V
 Poprád (Poprad, CS) IV, V
 Pozsony (Bratislava, CS) 21, 24, 26, 37, 46, 47, 57, 63, 69, 77, 97, 106, 120, 126, 150, 155, 165, 168, 169, 7, 42, 70, I, II, III, IV
 Pozsony megye 150
 Privigye (Prievizda, CS) 23, I
 Pruska (Pruské, CS) 23, I

- Puchó (Púchov, CS) 23, I
Putnok 42, IV, V
- Radkersburg (A) 53, IV
Radna IV, V
Rajec (CS) 24, I, IV
Ratkó (Ratková, CS) IV
Resica (Rešija, R) 23, 24, I, IV, V
Rézbánya (Nucet, R) IV
Rimaszombat (Rimavska Sobota, CS) 23, 29, 42, 54, 56, 66, 77, 97, 150, 186, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Rohonc (Rechnitz, A) 51
Rózsáhegy (Ružomberok, CS) IV, V
Rozsnyó (Rožňava, CS) 24, 42, 56, 57, 66, 97, 186, 7, 70, I, IV, V, VI, VIII
- Sassin (Sasvár, Šaštinké Štráže, CS) 22, 49, 50, 59, 155, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Sáros megye 55
Sárvár IV, V
Sátoraljaújhely 23, 29, 52, 53, 55, 66, 83, 100, 108, 109, 146, 149, 169, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Selmecbánya (Banská Štiavnica, CS) 23, 29, 30, I, IV
Soborsin (Sävirsin, R) V
Somogy megye 36
Somorja (Šamorin, CS) 22, I, IV
Sopron 21, 35, 36, 46, 47, 50, 51, 63, 66, 69, 77, 79, 80, 97, 114, 146, 149, 150, 157, 165, 168, 175, 176, 7, 42, 43, 44, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Sopron megye 150
Sósújfalu (Ruská Nová Ves, CS) 23, I, V
- Szabadka (Subotica, J) IV, V
Szabolcs megye 40
Szakolca (Skalica, CS) 23, I, IV
Szalónak (Stadtschlaining, A) 51
Szarvas IV, V
Szatmár megye 40, 56, 108
Szatmárnémeti (Satu Mare, R) 21, 43, 53, 56, 69, 77, 108, 151, 157, 165, 167, 186, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Szászka (Saska Montaná, R) IV
Szeged 21, 24, 37, 43, 48, 63, 69, 77, 85, 87, 90, 96, 108, 114, 115, 121, 122, 125, 138, 151, 155, 157, 165, 169, 7, 17, 18, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Szekszárd IV, V
Szenic (Senica, CS) 22, I, IV, V
Szentendre 23, I, IV
Szentés 56
Szentgotthárd IV
Szentmárton IV
Szenttamás (Esztergom) 36
Szepes megye 42
Szepesófalva (Spišská Stára Ves, CS) IV
- Szepesség 55
Szepesolaszi (Spiška Vlachy, CS) 24, I, IV
Szepesszombat (Spiška Sobota, CS) 24, I, IV
Szepesváralja (Spišské Podhradie, CS) 23, I, IV
Szered (Sered, CS) 22, 50, I, IV, V
Szécsény V
Székelyhid (Sacuneni, R) IV, V
Székesfehérvár 22, 44, 46, 47, 69, 77, 81, 108, 109, 146, 155, 165, 186, 193, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Sziget I. Máramarossziget
Szigetvár IV, V
Szikszó IV, V
Szilézia 45, 50, 54, 55
Szinyérváralja (Seini, R) 24, I, IV, V
Szobotiszt (Sobotište, CS) IV
Szolnok 9, IV, V
Szombathely 22, 49, 50, 51, 53, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Szomolány (Smolenice, CS) V
Szomolnok (Smolník, CS) 24, I, IV
Sztropkó (Stropkov, CS) 23, I, IV
Szucsán (Sučany, CS) IV
- Tarcal IV
Tasnád (Tășnad, R) IV
Tata 23, I, IV
Tálya 23, I, IV
Telegd (Mezőtelegd, Tileagd, R) IV, V
Temesvár (Timișoara, R) 22, 44, 45, 66, 150, 165, 174, 7, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Técső (Tjacev, SZ) IV, V
Tiszántúl 43, 58, 83, 150
Tiszaújfalv (Vilok, SZ) IV, V
Titel (J) 36
Tokaj IV, V
Tolna 9, IV, V
Tolna megye 47
Tótvárad (Vărădia-de-Mureș, R) V
Törökbecse (Novi Bečej, J) 22, 48, 58, I, IV
Török Birodalom 78
Trencsén (Trenčín, CS) 23, 49, I, IV, V
Trencsén megye 49
Trsztena (Trstená, CS) 23, I, IV
Turóc megye 52
- Újbánya (Nová Baňa, CS) 24, I, IV
Újpecs (Pecul Nou, R) 22, I, IV, V
Újvidék (Novi Sad, J) 21, 35, 36, 63, 70, 94, 105, 120, 123, 126, 146, 151, 165, 169, 174, 7, 20, 42, 43, 44, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Ung megye
Ungvár (Uzsgorod, SZ) 23, 29, 52, 54, 55, 109, 120, 7, 43, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
- Varannó (Vranov, CS) 23, I, IV
Varasd (Varaždin) IV

- Varin (Várna, Varin, CS) 23, I, IV, V
Vaskón (Vaşcău, R) 23, I, IV
Vasvár IV, V
Vaszlova (Bogaş Vaslovei, R) IV, V
Vác 22, 42, 44, 47, 48, 87, 94, 150, 157, 186, 7, 17, 18,
20, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Vág 42, 53, 54, 150
Vágbeszterce (Povážská Bystrica, CS) 23, I, IV
Vágújhely (Nové Mesto nad Váhom, CS) 22, 29, 49,
50, 146, 149, 155, 164, 175, 186, 7, 70, I, II, III, IV,
V, VI, VIII
Várad l. Nagyvárad
Várpalota IV, V
Verbász (Vrbas, J) V
Verbó (Vrbové, CS) 22, 49, I, IV
Verőce megye 35
Verpelét IV
Versec (Vršac, J) 21, 38, 43, 96, 105, 150, 151, 155,
157, 175, 7, 42, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
- Veszprém 21, 35, 36, 46, 47, 77, 149, 150, 155, 7, 20,
70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
Világos (Şiria, R) IV
Vittenc (Chtelnica, CS) IV, V
- Zala megye 36
Zalaegerszeg 22, I, IV
Zaránd megye 40
Zemplén megye 54
Zenta (Senta, J) 21, 29, I, IV
Zólyom megye 52, 53
Zólyom (Zvolen, CS) 52, 53, V
Zombor 108, 115
Zombor (Sombor, J) 21, 36, 66, 68—70, 83, 87, 94,
108, 114, 115, 146, 149, 151, 155, 165, 175, 176, 7,
18, 20, 70, I, II, III, IV, V, VI, VIII
- Zsolna (Žilina, CS) 23, 52, 54, 59, 97, 7, 70, I, II, III,
IV, V, VI, VIII

FOGLALKOZÁSOK MUTATÓJA

- acéláru-kereskedő 106
 alkalmazott 67, 70, 73, 82, 112, 124, 137, 172, 211, 212
 — állami 141
 — kereskedőnél 109
 — kiváltság nélkül 189
 — magán 141, 142
 — megyei 141, 142
 — uradalmi 142
 — városi 140, 141, 144
 — zsidó 187
 l. még hivatalnok, tisztviselő
alodiator 68
 aranyműves 78, 88
 asztalos 78, 80, 87, 88, 89, 91
 asztaloslegény 82
auriga vecturisans 126
aurigae provinciales 128
aurigator (aurigator provincialis) 126
 ács 79, 80, 81, 87, 88, 123
 ácslegény 80, 81
 állatkereskedő 107, 109, 110, 111, 112, 122, 123, 124
 állatorvos 133, 170, 173

 bankár 177
 bába l. szülésznő
 bábos 76, 88
 bádogos 78, 88
 bányász 52, 211, 212
 bérből élők 67, 144, 145, 181
 bérkocsis 125—128
 bérmunkás 64, 145, 149, 154, 178, 183, 190, 192
 bíró 175
 boltos 104
 borbély 88, 136
 borkereskedő 107, 110, 111, 115, 120, 122, 123
 bormérő 128—131, 157
 bortermelő 180
 bőrkereskedő 78, 106, 107, 109, 112, 117, 120, 121
 bőrkikészítő 76, 77, 78
 brechtsgadeni áruval kereskedő 106

 colonus 157
 cukrász 76, 88

 csapó 46, 76, 77
 csapos 130
 csárdabérlő 129
 cseléd 69, 80, 102, 112, 154, 175, 176, 182, 183, 192
 — férfi 80, 124, 128, 130, 148, 182
 — nő 124, 128, 130, 148, 175, 183
 csizmadia 77, 88
 csordás 68

 darabont 140
dardanarius 107
 diák 55
 díszműáru-kereskedő 106, 107, 120
 dohánykereskedő 106, 107, 120
 dohánykészítő 88

educillator 128
 egészségügyben dolgozó 134, 135, 171
 l. még orvos, sebész
 egyháziak 132—134, 139, 169, 170, 173
epocillator 128
 esztergályos 88
 ékszerkereskedő 107
 élelmiszer-kereskedő 107, 109, 110, 111, 121, 123
 élelmiszeripari foglalkozást űzők 74, 90
 élelmiszeripari szakmák 86
 építőipari foglalkozást űzők 90, 101
 építőipari szakmák 79, 82, 86
 épületfa-kereskedő 106, 107
 értelmiségi 72—74, 96, 112, 115, 124, 132—139, 165, 169, 173—176, 178, 181, 183, 211, 212
 — kiváltság nélkül 189
 — nem honoratior 187
 — zsidó 187, 188

 fakereskedő 115
 festékkereskedő 109, 115, 120
 festő 76, 88, 168

- félkész árut gyártó szakmák 77
félkész árut készítő 76, 101
fémárukészítő 76
fémfeldolgozó 78
fémfeldolgozó szakmák 86
fogadós 128—132
földmérő 169
Fuhrleute 126
fuvaros 47, 73, 74, 124—128, 146, 181, 190, 191, 211, 212
— kiváltság nélkül 189
— országos 127
— zsidó 187
1. még közlekedésben dolgozó
fuvaroslegény 128
fűszeres 122
fűszerkereskedő 106, 107, 109, 115, 120
fűtő 140
- gabonakereskedő 107, 123, 177
gazdálkodó 73, 74, 145, 146, 149, 151, 152, 178, 181, 183, 189, 211, 212
gombkötő 87, 88
- gyapjúkereskedelem 37, 46, 48, 53, 120
gyógyszerész 133, 169, 170, 173, 176
gyümölcsáros 105
gyümölcskereskedő — olasz 106
gyűrűáros 107
- hajdú — megyei 140
hajós 125—128, 211, 212
1. még közlekedésben dolgozó
hamuzsirkészítő 88
harangöntő 88
harisnyaszövő 88
hálókereskedő 107
házaló 109—111, 121
hentes 88
hivatalnok 52, 59, 161, 171
— állami 139, 171
— uradalmi 139
1. még alkalmazott, tisztviselő
huszár — megyei 140
- illatszerekészítő 88
inas 79
iparcikk-kereskedő 109, 110
ipari munkás 73, 189, 211, 212
iparoslegény 146
ismeretlen foglalkozású 71—75, 144—159, 173, 192, 211—213
— kiváltság nélkül 189
— nemes 151, 154
— polgár 147, 151
— zsidó 188
- javítással foglalkozók 76
- kalapos 72, 77, 87, 88
kapás 72, 73, 142—146, 149, 189, 192, 211, 212
— polgár 181
kapuőr 140
katonatiszt 73, 211, 212
— kiváltság nélkül 189
kántor 169
kásakészítő 88
kávéház-tulajdonos 128, 129, 130
kávés 129, 131
kefekötő 88
kelfestő 87, 88, 91
kerégyártó 88
kereskedő 16, 18, 73, 96, 104—122, 136, 138, 146, 161, 165, 167, 177, 178, 181, 183, 185, 190, 191, 211, 212
— alkalomszerűen 67
— bevándorolt 122
— bolttal nem rendelkező 108
— felvásárló 109
— fővárosi 112
— görög 46, 121
— helyi 40, 43, 45, 70, 111
— hivatásos 38, 50
— honoratior 116—118
— idegen 43, 45, 46, 52
— kettős szakosodással 107
— kiváltság nélkül 180
— közvetítő 38
— külföldi 40
— más kereső foglalkozás mellett 105
— megyei 108
— nemes 115, 116, 118
— pesti 58
— szakosodás nélkül 110, 111
— szakosodott 110, 117, 121
— szerb 55
— távolsági 78
— testületen kívül 106
— testületi 109, 111, 121, 125
— vásároló 107, 109—111
— vidéki 58
— kis- 35, 39, 49, 51, 105, 106, 107, 109, 121
— körzeti 58
— segéd nélkül 112
— nagy- 16, 17, 35, 39, 40, 105—107, 109, 120, 121
— nemes 167
— zsidó 36, 37, 43, 46, 49, 50, 53—55, 105, 106, 110, 111, 112, 116—118, 120, 121, 187, 188
kereskedőlegény 211, 212
kereső foglalkozást nem üzök 145, 178, 180
kertész 181
kesztyűs 78, 80, 88

- kettős foglalkozású 74, 90, 94, 98, 123—125, 178, 181, 183, 185, 189, 211, 212
- kéményseprő 87, 88
- készterméket gyártó 76
- készterméket gyártó szakmák 77
- kézi munkás 149
- kézműaru-kereskedő 107
- kézműves 16, 18, 28, 72—103, 108, 123, 144, 154, 157, 161, 165, 167, 177, 178, 181, 183, 185, 190, 191, 211, 212
- alacsony adóosztályban 87
 - belvárosi háztulajdonnal 104
 - honoratior 98, 99
 - kereskedelmet üző 90
 - legény nélkül dolgozó 78, 87
 - legényt időszakosan foglalkoztató 78
 - nem jövedelmező foglalkozású 144
 - nemes 98, 99
 - polgár 99
 - több legényt foglalkoztató 79, 102
 - vásároló 79
 - zsidó 187, 188
- kézműveslegény 123, 144, 178, 181, 183, 211, 212
- kikészítő 76
- kocsmabérlő 128, 130
- kocsmáros 123, 128—131
- konvenciók alkalmazott 129
- kordovánkereskedő 106, 124
- kovács 78, 80, 87, 88, 89
- kőfaragólegény 81
- kőműves 79—81, 87, 88
- kőműveslegény 80, 81
- könyvkereskedő 106, 107, 124, 169
- könyvkötő 88, 124
- kőszőrűs 88
- kötélgyártó 88
- közlekedésben dolgozó 178, 181, 183
- l. még fuvaros, hajós, szállító
- lakatos 80, 87, 88, 89
- Landkutscher* 126
- lapkiadó 140
- lavorator* 68
- lábbelikészítő 75
- legény 22, 72, 73, 76, 77, 79, 87, 101, 103, 128, 189
- adózó 81
 - alkalmazásban álló 99, 100
 - háztulajdonnal 82
 - kontár 81
 - önálló háztartással 81, 82, 144
 - vándorló 81
 - zsidó 187
- legényként dolgozó mester 77, 96
- lelkész 169
- lenáru-kereskedő 120
- lenkereskedő 107
- lisztkereskedő 107
- lókereskedő 120
- malomtulajdonos 90, 123, 124
- manualisták 68
- marhakereskedő 106
- mercator* 68, 107—110
- mesterségek alacsony jövedelemmel 101
- gazdasági jelentősége 89
 - klasszifikációja 89
 - koncentrációja 77
 - összetétele települések szerint 77
- mezei munkás 149
- mészáros 11, 76, 80, 87—90, 123, 124
- mészkereskedő 107
- mézkereskedő 107
- mezőgazdaságból élők 152
- molnár 75—77, 88, 101, 123, 124
- molnárlegény 82
- „mozgó” kereskedő 110
- műkereskedő 140
- műszaki pályán dolgozó 135
- művész 132—135, 139, 149, 170, 173
- napszámok 67, 72, 73, 80, 83, 112, 142—146, 149, 157, 158, 177, 189, 192, 211, 212
- polgár 181
 - zsidó 187
- nemes — hivatalt viselő 69
- nevelő 136
- német varga 88
- nyerges 78, 87, 88, 89, 91
- nyertermék-feldolgozók 76, 101
- nyomdász 88, 169
- nyomdatulajdonos 173
- ócskás 107
- oeconomus* 146
- oktató 132—135, 170, 171, 173
- l. még tanár, tanító
- órák 78, 87, 88
- organista 169
- orvos 133, 136, 139, 165, 169, 170, 171, 173
- zsidó 169, 187
- öntő 78
- őstermelő 144—159, 177, 179, 190, 192
- ötvös 78
- pamutszalagszövő 77
- papírkereskedő 106, 120
- patikus 136, 175
- pálínkakereskedő 107
- pék 76, 80, 87, 88, 89, 90, 101, 123, 124
- piaci árus 105

- pincér 130
 posztókereskedő 106, 107
 posztókészítő 46, 76, 77, 101
 puskaműves 88
- questor* 35, 68, 107—110
- rabbi 187
 rendelésre dolgozók 76
 rézműves 87, 88, 89
 rostás 88
 rófos 106, 107, 120, 122, 175
 ruhakereskedő 106, 107, 109
 ruházati cikket előállítók 74
 ruházati cikket gyártó legény 81
ruricola 146
- sarkantyús 78
 sárgarézműves 78
Schnack Pächter (Schanckoerichtiote, Schanckwirth, Schänker Schild Pächter, Schildschäncke) 129
 sebész 133, 136, 139, 169, 170, 173
 — borbélyműhellyel 136
 — zsidó 169, 187
- segéd 66, 112, 113, 116, 118, 119, 127, 131
 selyemkereskedő 106
 selyemszövő 76, 77
 serfőző 87, 88, 89
 sertéskereskedő 106
 speciális mesterségek 49, 54, 84, 86, 192
- szabadfoglalkozású 67, 132—135, 139, 165, 170
 szabó 72, 77, 80, 88
 — foltozó 78, 144
 szabólegény 82
 szakképzetlen munkaerő 80
 szappanos 88
 szatócs 105, 107, 109—111, 115, 120
 szállító 190
 l. még közlekedésben dolgozó
- szántó 126
 szegkészítő 78
 szekeres 125, 126, 128
 szíjgyártó 88
 szitakészítő 78, 88
 szobrász 169
 szolga 64, 70, 99, 100, 112, 113, 116, 118, 119, 127, 130, 131, 137, 147, 174, 175, 182
 — állami hivatali 140
 — városi 140
 szolgáltató 68, 70, 80, 99, 100, 103, 112, 113, 116, 118, 119, 127—131, 137, 174, 182, 183, 185
 szolgáltató foglalkozások 84, 90, 150
 szolgáltató iparban dolgozók 74, 104
- szücs 72, 77
 születésnö 133, 169, 170, 173
 szürszabó 72, 77, 88
- takács 76, 77, 101
 talyigás 126
 tanácsnok 175
 tanár 140, 169, 176
 — felsőoktatási 139, 171
 — középiskolai 139
 — nyelv- 136
 — rajz- 169
 — tánc- 136, 169
 — városi iskolában 136
 — zene- 136
 l. még oktató
 tanító 139, 169, 176
 — házi- 136, 139
 — városi iskolában 136
 — zsidó 187
 l. még oktató
- termelő foglalkozások 84
 terménykereskedő 11, 47, 104, 106, 107, 109—111, 117, 120—122, 177
 tetőfedő 80
 tetőfedőlegény 81
 textilipari szakmák 77
 textilipari szakmát üzök 76
 textilkereskedő 115, 120, 123
 textilkészítők 77
 tégláégető 125
 tímár 46, 88, 89, 91
 tisztviselő 52, 72, 124, 132—139, 165, 173, 176
 — állami 133, 135, 169, 170, 173
 — kamarai 161
 — kiváltság nélkül 189
 — megyei 132, 133, 135, 139, 169, 170, 173
 — nemesi 169
 — uradalmi 132, 133, 169, 170, 171, 173
 — városi 133—134, 139, 170, 173
 l. még alkalmazott, hivatalnok
- török áruval kereskedő 107
Tracteur (Tratteur) 129
 tükörkereskedő 106
 tükörkészítő 88
 tűzifa-kereskedő 106, 107
- új terméket előállító tevékenységek 78
 uradalmi szolgálatban állók 140
 uradalmi tiszt 139
- ügyvéd 132—136, 139, 169, 170, 173, 175
 — nemesi alkalmazásban állók 136
 — vagyontalan 136
 üvegek 87—89

varga 72, 77, 78
— foltozó 144
vargalegény 82
vas- és fémfeldolgozó szakmák 78
vaskereskedő 78, 106, 107, 109, 115, 117, 120, 122
vállalkozó 122, 123
vándorkereskedő 58
vándormunkás 56, 58, 192
vásároló 107, 109, 110, 121, 192
— zsidó 111
vászonkereskedő 106
vászonszövő 76, 77
vector (vecturans) 126
vegyeskereskedő 105, 109—111, 121, 191, 192
vegyész 88

vendéglátásban dolgozók 178
vendéglátó 73, 74, 96, 123, 131, 181, 183, 190, 191,
211, 212
— kiváltság nélkül 189
— zsidó 130, 187
veredarius 126
vivőmester 169

Warenhändler 106

zenemester 169
zenész 133, 169, 170
zöldségkereskedő 105, 107

zsellér 159

A monográfia célja, hogy az 1828. évi országos összeírásra támaszkodva Magyarország településeit funkcionális ismérvek szerint osztályozza, majd ennek alapján a valóban városnak minősíthető települések jellemző társadalmi rétegeit egyazon időpontban mutassa be. Így módot nyújt arra, hogy a kor Magyarországa városfejlődésének vizsgálatát mind szélességében, mind mélységében az eddiginél kiterjedtebbé, adatszerűségében konkrétábbá és így az összehasonlításra alkalmasabbá tegye. A munka egyben a magyar történeti kutatásban eddig alkalmazott legnagyobb kiterjedésű, valóban történeti probléma megközelítésére és megoldására irányuló matematikai-statisztikai eljárás sikeres alkalmazásának egyik végeredménye.

A szerző előző, az Akadémiai Kiadónál 1984-ben megjelent munkáját (Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban), melyet Nagy Lajossal közösen írt, 1985-ben akadémiai nívódíjjal tüntették ki.